

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

**MİLLİ MÜCADELE
GÜNLERİNDE
CEVAT DURSUNOĞLU**

Tolga BAŞAK

Ankara - 2010

5846 sayılı kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi'ne** aittir.

956.102 4

Başak Tolga
Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu.
Yazar: Tolga Başak - Ankara:
AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2010.
XVI, 214 s. res. 24 cm.
ISBN: 978.975.16.2188.7
1 İstiklâl Savaşı I k.a.

İNCELEYEN : Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT

KİTAP SATIŞ : Başbakanlık Atatürk Araştırma Merkezi
Ziyabey Cad. No: 19 06520 Balgat - Çankaya / ANKARA
Tel: 0.312. 285 65 11 - 0312 285 55 12
Faks: 0.312. 285 65 73
e-posta: bilgi@atam.gov.tr
e-mağaza: http://e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-16-2188-7

İLESAM : 09.06.Y.0150-296

BASKI SAYISI : 1000 adet

BASKI : Kayalar Ajans Tic. San. Ltd. Şti.
Tunalı Hilmi Cad. 74/4 Kavaklıdere - ANKARA
Tel: 0.312 427 40 60 Faks: 0.312 427 70 30

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IX
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	XIII

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET CEVAT DURSUNOĞLU	1
A- Doğumu ve Ailesi.....	1
B- Öğrenim Hayatı.....	2
C- Askerlik Hizmeti.....	2
D- Askerlik Hizmetinden Sonraki Hayatı	4
E- Eğitim Hizmetleri ve Politika Hayatı	7
F- Şahsiyeti	14

İKİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA CEVAT BEY	18
A- Mütareke Günleri	18
B- İstanbul Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Cevat Bey	21
C- İstanbul'dan Ayrılış ve Erzurum Yolculuğu	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM'DA MİLLÎ TEŞKİLATLANMA SÜRECİ VE CEVAT BEY	33
A- Mondros Mütarekesi ve Erzurum	34

B- Teşkilatlanma Sürecinde Cevat Bey	35
C-Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi	38
D- Erzurum'un I. Kurtuluş Yıldönümünde Cevat Bey'in Konuşması	40
E- Erzurum Kongresi Öncesi Cevat Bey	42
1) Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ndeki Çalışmalar	42
2) İzmir'in İşgalini Protesto Mitinginde Cevat Bey	48
3) Vilâyet Kongresi ve Cevat Bey	52
F- Cevat Bey'in Hatıralarında Erzurum'a Gelen Yabancı Heyetler	54
1) Yarbay Rawlinson-Cevat Bey Görüşmesi	54
2) General James G. Harbord Heyeti	58

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM KONGRESİ VE CEVAT BEY63

A- Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve Kongre Hazırlıkları Sırasında Cevat Bey	63
1) Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve Cevat Bey	66
2) Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetini Ziyareti ve Cevat Bey'in Hatıraları	73
3) Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifası	75
4) Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetindeki Durum ve Cevat Bey	76
5) Mustafa Kemal Paşa'nın Başkanlığında İlk Heyet-i Faâle Toplantısı ve Cevat Bey'in Görüşleri	79

6) Kongre Öncesi Cevat Bey	83
a) Kongre Hazırlık Faaliyetleri	83
b) Cevat Bey'in Delegationten İstifası ile Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin Erzurum Delegationleri	83
c) Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre Reisliği ve Cevat Bey'in Düşünceleri	86
d) 22 Temmuz 1919 Tarihli Toplantı; Cevat Bey'in El yazısı İle Kongre İçin Açık İlân	89
B- Erzurum Kongresi (23 Temmuz 1919)	90
1) Kongre Görüşmelerinde Cevat Bey	98
2) Kongre Esnasında Cevat Bey'in Mustafa Kemal Paşa Hakkındaki İzlenimleri	102
C- Kongre Sonrası Cevat Bey	106
1) Kongreden Sonraki Gelişmeler ve Cevat Bey	106
2) Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum Hemşehriliğinin Teklif Edilmesi ve Cevat Bey	109
3) Sivas'a Gidiş İçin Gerekli Olan Yol Parası Meselesi	111
4) Cevat Bey'in Bir Mektubu	113

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERZURUM'DA ALBAYRAK GAZETESİ VE CEVAT BEY.....117

A- Albayrak Gazetesi	117
B- Albayrak Gazetesi Heyetinde Cevat Bey	120
C- Cevat Bey'in Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na Girecek "Şark-i Anadolu Mebusları" Hakkında Albayrak Gazetesi'ndeki Yorumu.....	122

D- İstanbul'un İşgali Üzerine Erzurum'da Yapılan Protesto	
Mitinginde Cevat Bey'in Konuşması	127
E- Albayrak Gazetesi'nde Bolşevik Eğilimler ve Cevat Bey	131
F- Erzurum'da Halk Hükümeti Yapmak Girişimi	138

ALTINCI BÖLÜM

BAKÛ KONGRELERİ'NDE (EYLÜL 1920) CEVAT BEY	145
A-Doğu Halklarının I. Kongresi (1-9 Eylül 1920)	145
1) Kongreye Katılan Delegeler	147
2) Türkiye Adına Kongreye Katılanlar ve TBMM Hükümeti	148
3) Delegelere Verilen Talimatlar	155
4) Cevat Bey'in Erzurum'dan Bakû'ye Gidişi	156
5) Kongrenin Açılışı (11 Eylül 1920)	157
6) Kongre Esnasında Cevat Bey	163
B- Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi	
(Bakû, 10-15 Eylül 1920)	165
1) Kongreden Önce Mustafa Suphi ve Faaliyetleri	166
2) Kongrenin Açılması (10 Eylül 1920) ve Cevat Bey	168
3) Kongrede Cevat Bey'in Konuşması	171
4) Kongrenin Kapanışı ve Sonuçları	174
5) Cevat Bey'in TKT Kongresine Katılması ile İlgili Düşünceler	174

C- Cevat Bey'in Bakû'den Erzurum'a Dönüşü ve Kongreden	
Sonra Bulunduğu Görevler	181
SONUÇ	185
KAYNAKÇA	188
EKLER VE FOTOĞRAFLAR	201
DİZİN	224

ÖNSÖZ

Milli Mücadele Hareketi'nin temellerinin atıldığı 1919 yılı Erzurum'undaki teşkilatlanma ve Müdafaâ-i Hukuk süreci gözden geçirildiğinde, bu dönemde ön plana çıkan şahsiyetlerden birinin de Cevat (Dursunoğlu) Bey olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bu çalışma, Cevat Bey'in biyografisini vermekle beraber, özellikle onun Milli Mücadele dönemindeki faaliyetleri üzerinde yoğunlaştı. Çeşitli kaynaklarda Cevat Bey hakkında verilmiş bilgiler bir araya getirilerek bütünlük oluşturulmaya özen gösterildi. Cevat Bey'in bu dönemdeki konumunu ve faaliyetlerini ön plana çıkarabilmek amacıyla olayların içine girme zorunluluğu giderilmeye çalışıldı. Bu noktada özellikle Erzurum'da yaşanan gelişmelere değinildi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi ve Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden temin edilen belgeler konu içerisinde değerlendirildiği gibi, Cevat Bey'in Milli Mücadele yıllarından sonra kaleme aldığı "*Milli Mücadele'de Erzurum*" adlı hatıralarından oluşan eseri de çalışma için vazgeçilmez bir kaynaktı. Yine Cevat Bey'in çeşitli gazete ve dergilerde yayınlanan makaleleri taranarak, bunlardan istifade edildi. Milli Mücadele döneminde Erzurum'un sesi haline gelen *Albayrak Gazetesi*'nin mevcut nüshaları da araştırma içinde değerlendirilen belgeler arasında idi.

Çalışma, giriş kısmını takiben altı bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm; Cevat Bey'in biyografisi şeklinde düzenlenmiştir. II. Bölümde; askerlikten terhisinden sonra, Mondros Mütarekesi günlerinde Cevat Bey'in İstanbul'daki faaliyetleri üzerinde durulmuştur. III. Bölümde; Cevat Bey Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'un teşkilatlanma süreci ve kongreye hazırlık faaliyetleri bölümün ana konusudur. IV. Bölümün konusunu ise; Erzurum Kongresi ve kongrede Cevat Bey'in faaliyet ve düşünceleri oluşturmuştur. Çalışmanın V. Bölümü; Milli Mücadele

Dönemi'nde Erzurum'da çıkan Albayrak Gazetesi heyeti içerisinde Cevat Bey'i konu almıştır. VI. Bölümde; 1920 Eylül'ünde Bakû'de Türkiye'yi yakından ilgilendiren iki kongre toplanmıştır. Cevat Bey'in de katıldığı bu kongreler; *I.Doğu Halkları Kurultayı* (1-9 Eylül 1920) ile bu kurultaydan hemen sonra Mustafa Suphi önderliğinde yine Bakû'de toplanan *Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi'* dir. (10-15 Eylül 1920) Bu bölümde kongreler hakkında genel bir değerlendirme ile birlikte Cevat Bey'in kongrelerdeki konumu üzerinde durulmuştur. Yine bu bölümde; Cevat Bey'in, özellikle *Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi'*ne katılması ile ilgili düşünce ve yorumlar ortaya konularak, objektif bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmanın sonunda bulunan ekler kısmında ise; Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi ve Emekli Sandığı Arşivi'nden ulaşılabilen çeşitli belgelerle birlikte bazı fotoğraflara yer verilmiştir.

Konuların anlatımı sırasında birbirleriyle çelişen fikir ve bilgiler olduğu gibi belirtilip, bu çelişkilerin kaynaklarının belirlenmesine çaba gösterilmiştir.

Çalışmamın tamamlanmasında yardımlarını esirgemeyen Sayın Yrd. Doç. Dr. İskender YILMAZ'a ve Sayın Prof. Dr. Yavuz ASLAN'a teşekkür ederim. Yine her konuda desteklerini esirgemeyen aileme minnettarım.

Tolga BAŞAK
Erzurum / 2010

KISALTMALAR

AAMD	:	Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
ADED	:	Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi
AİİTE	:	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
ATASE	:	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı
AÜ	:	Atatürk Üniversitesi
AÜEFAD	:	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi
Bkz.	:	bakınız
BTTD	:	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
c.	:	cilt
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
D.	:	dosya
Dip.	:	dipnot
F.	:	fihrist
HTM	:	Hayat Tarih Mecmuası
HTVD	:	Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Kl.	:	klasör
No.	:	numara
s.	:	sayfa
TBMM GCZ	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
TBMM ZC	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TİTE	:	Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
TKF	:	Türkiye Komünist Fırkası
TKP	:	Türkiye Komünist Partisi
TKT	:	Türkiye Komünist Teşkilatı
TTK	:	Türk Tarih Kurum
TYE	:	Tarih Yolunda Erzurum

GİRİŞ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren değişen dünya düzenine ayak uyduramayıp çağdaşlarının gerisinde kalan Osmanlı Devleti, bu durumun acısını I. Balkan savaşları ile ödemiş, XX. yüzyılın başlarında ise kendini I. Dünya Savaşı ve Mondros Mütarekesi'nin kucağında bulmuştur.

İtilaf devletleri, mütareke maddeleri ile Anadolu topraklarının bölüşülmesi yolunda yapacakları işgallere hukukî bir zemin oluşturmaya çalışmışlardır. Bununla beraber, Osmanlı Devleti'nin sonu anlamına gelen mütarekeden hemen sonra gerçekleştirilen haksız işgaller, Türk milletinin mücadele azmini artırdığı gibi, yurdun çeşitli bölgelerinde “Müdafaâ-i Hukuk” hareketlerinin ortaya çıkmasını da zaruri hale getirmiştir.

Özellikle, mütarekenin XXIV. maddesi, Doğu Anadolu'nun geleceği açısından oldukça endişe verici bir havanın esmesine yol açtı. “Vilayât-ı Sitte’de bir karışıklık çıktığı zaman, bu vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilâf devletleri muhafaza eder.” şeklinde düzenlenen bu madde, bölgede öteden beri varlığı hissedilen Ermeni tehlikesini yeniden gündeme getirmişti. Meseleye yönelik duyarlılık ilk olarak kendini İstanbul’da göstermiş ve burada 4 Aralık 1918’de “Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” kurulmuştur.

Mütarekeden sonra, yedek subay olarak yaptığı askerlik hizmetinden terhis olan Cevat Bey, bir süre İstanbul’da bu cemiyetin toplantılarına katıldıktan sonra memleketi Erzurum’a döndü ve onun İstanbul’dan aldığı yetki belgesine dayanılarak 10 Mart 1919’da “Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi” kuruldu.

Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulmasıyla Erzurum, Milli

Mücadele'nin merkez taşlarından biri haline gelmişti. Şehrin Ermenilere verileceği söylentileri adeta bir bomba etkisi yapmış; halk, cemiyete sıkı sıkıya bağlanıp bölgenin ve vatanın kurtuluşu için çare yolları aramaya başlamıştı. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline en büyük tepkilerden biri Erzurum'dan gelmiş, burada düzenlenen protesto mitinginde İtilaf devletlerinin ikiyüzlü politikalarına lanetler yağdırılıp, gerekli yerlere telgraflar çekilmişti.

Erzurum'da, Müdafaâ-i Hukuk hareketinin kader anlarından biri de; XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'nın şehre gelmesi olmuş, böylece hareket büyük bir askeri destek kazanma fırsatı yakalamıştı. Yine cemiyetin çevre illerle, bilhassa Trabzon'daki "Muhafazâ-i Hukuk Cemiyeti" ile ilişkiye girmesi, cemiyetin dinamizmini artırmıştı. Bu süreç içerisinde, Erzurum'da Süleyman Necati (Güneri) Bey idaresinde çıkan "Albayrak Gazetesi" de, Milli Mücadele günlerinde Erzurum'dan yükselen bir ses haline gelmişti.

17 Haziran 1919'da çevre sancak ve kazalardan gelen delegelerin katılımıyla toplanan Erzurum Vilâyet Kongresi'nde, özellikle Ermeni tehlikesi ve propagandasına karşı önemli kararlar alınarak, yıllarca Rus ve Ermeni işgal ıstıraplarının kökleşmiş olduğu Erzurum halkı için bir umut ışığı yakıldı.

Bu arada, IX. Ordu Kıtaatı Müfettişi sıfatıyla İstanbul'dan Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ve Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum'da toplanılması kararlaştırılan kongreye davet edilmişti. 3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesiyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar sürecek olan bağımsızlık mücadelesinde Erzurum, bu mücadelenin üzerinde yükseldiği en önemli yapı taşlarından biri oldu.

23 Temmuz 1919'da açılan ve yoğun çalışmalarından sonra 7 Ağustos'ta sona eren Erzurum Kongresi'nin aldığı tarihi kararlar bütün bir vatani temsil etmiş, Milli Mücadele'nin programı oluşturulup, hareket tarzı ortaya konulmuştu. Erzurum'da şekillenen bu kararlar, 'nin de gündemini oluşturmuş,

yine Erzurum’da oluşturulan Heyet-i Temsiliye, TBMM açılıncaya kadar milletin kaderine el koyarak, hükümet işlevi görmüştü.

Erzurum’un üzerine düşen bu ağır sorumluluk günlerinde, fedakâr insanlardan biri de Cevat Bey idi. Cevat Bey, Mondros Mütarekesi’ni takiben terhis olup Erzurum’a geldikten sonra, yukarıda bahsedilen süreçte daima göze çarpan şahsiyetlerden biri olmuş ve Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin “Umumi Kâtipliğı” görevini üstlenerek, üzerine düşen sorumluluğı yerine getirmeye çalışmıştı.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEHMET CEVAT DURSUNOĞLU

A. Doğumu ve Ailesi

Cevat Bey, Rûmî 29 Haziran 1308 (11 Temmuz 1892)¹ pazar-tesi günü Erzurum'da, Çukurzeynel Mahallesi'nde doğmuştur.² Erzurum'un Gez, Kayapa ve Çiftlik Köyleri sahibi olan "Dursunbeyoğlu" ailesindendir.³ Babası, 1876'da Erzurum Mebusu seçilen ve Hicaz Vilâyeti Defterdarı iken Medine'de ölen Ahmet Muhtar Bey'in oğlu İbrahim Hakkı Bey'dir.⁴ İbrahim Bey, belli bir dönem Düyûn-ı Umumiye Teşkilatı'nda memurluk görevinde bulunmuştur.

Cevat Bey'in annesi Nâfia Hanım,⁵ 1730'lu yıllarda Karabağ'dan gelme olup Erzurum'da vakıfları bulunan "Kazzazoğulları" da denilen "Erverdi"lerden Nafiz Bey'in kızıdır.⁶

Cevat Bey'in eşi Halide Yaşar Hanım'dır. 14 Temmuz 1921 tarihinde yapılan evlilikten sonra dünyaya iki kız çocuğu gelmiştir. Kızlarının ismi, Sevim ve Leyla Hacer'dir.⁷ İngilizce öğretmeni olan Leyla Hacer Hanım'ın 1966 yılında ölümü⁸ Cevat Bey'i oldukça etkilemiştir.⁹

1 Cevat Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi'nden elde ettiğimiz nüfus cüzdanı sûretinde doğum tarihi olarak 29 Haziran 1308 geçer. (TBMM Arşivi, Dosya No:1151, Kutu No: 34.) 29 Haziran 1308 tarihinin karşılığı 11 Temmuz 1892 olmasına rağmen (Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Takvimmü's- Sinîn, Haz. Yücel Dağlı, Dr. Hamit Pehlivanlı, Ankara,1993, s.368.) Cevat Bey, kendi el yazısıyla yazmış olduğu Özel Hal Tercümesi'nde bu tarihin karşılığı olarak 3 Temmuz 1892'yi göstermiştir. (TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, Dosya No: 1152, Kutu No: 34.) Cevat Bey, burada doğum tarihini Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi günü olan 3 Temmuz ile özdeşleştirmek istemiş olabilir.

2 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, Dosya No: 1151, Kutu No: 34; Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: 21614/3510; Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı: 3, Vilâyet Matbaası, Erzurum; Fahrettin Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", Türk Kültürü, Yıl: VIII, Sayı: 85, (1969), s.56; Fahrettin Kırzioğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara, 1993, s.204; Sait Terzioğlu, "Cevat Dursunoğlu'nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yarattı." Cumhuriyet, 13.01.1970.

3 Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı: 3.

4 TBMM Arşivi, Dosya No: 1151, Kutu No: 34; Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı: 3.

5 Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: 21614/3510.

6 Kırzioğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, s.204; Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı:3.

7 Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No:21614/3510.

8 Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No:21614/3510.

B. Öğrenim Hayatı

İlkokulu Erzurum'da Ayazpaşa ve Numune-i Terakki İbtidâi Mektepleri'nde tamamlayan Cevat Bey (1896-1902), orta öğrenimine Erzurum Mülkî Rüşdiye ve İdâdî Mektebi'nde devam edip, bu okuldan 1910 tarihinde birincilikle mezun olmuştur.¹⁰ Aynı yıl Maârif Nezareti'nin açmış olduğu sınavı kazanarak, 1910 Kasım'ında yüksek öğrenim yapmak için Almanya'ya gönderilmiştir.¹¹ Almanya'da Berlin İlfeld Gimnazyumunu Felsefe Fakültesi'nde 1910-1911 tarihleri arasında Almanca öğrenimi gören Cevat Bey, Jena (Yena) Üniversitesi'nde de 1911-1914 yılları arasında felsefe, sosyoloji ve pedagoji öğrenimi görmüştür.¹²

C. Askerlik Hizmeti

Osmanlı Devleti daha I. Dünya Savaşı'na girmeden, 12 Ağustos 1914'te askere alınan Cevat Bey, 1914'ün sonlarına doğru Erzurum'daki III. Ordu emrine teğmen olarak verilmiş ve burada ilk defa oluşturulan Kayak Müfrezesi'nde görev almıştır.¹³ 1915 Mart'ında Pasinler Cephesi'nde vazifede bulunmuş, Nisan 1915-Şubat 1916 tarihleri arasında ise Erzurum Menzil Müfettişliği'nde Erkân-ı Harbiye Almanca Tercümanı olarak görev yapmıştır.¹⁴ Erzurum'un Ruslar tarafından işgali üzerine Erzincan'a gönderilen Cevat Bey, burada kısa bir süre kaldıktan sonra yine 1916 yılı içerisinde Diyarbakır'da II. Ordu emrinde istihbarat subaylığı görevine başlamıştır.¹⁵

9 Uluğ Demir, "Büyük İnsan ve Büyük Devrimci Cevat Dursunoğlu", Ulus, 15.01.1970; Sait Terzioğlu, "Cevat Dursunoğlu'nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yarattı", Cumhuriyet, 13.01.1970.

10 Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı: 3.

11 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1151/34.

12 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1151/34; Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (Editörler: Hüsnü Cırıtlı, Bahir Sorguç), Ankara, 1987, s.145; Uluğ Demir, "Büyük İnsan ve Büyük Devrimci Cevat Dursunoğlu", Ulus, 15.01.1970; Zeki Başar, Dost Yapraklar, İstanbul, 1995, s.26.

13 Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.145.

14 Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969, Yıl: 102, Sayı: 3.

15 Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.146.

Daha sonraki yıllarda 1917’de Makedonya ve Romanya Cepheleri’nde vazife gören Cevat Bey,¹⁶ geçirdiği tifüs hastalığı sebebiyle 1918 yılının yazında İstanbul’da Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Başkanlığı’na mütercim olarak verilmiştir.¹⁷

Askerlik hizmeti esnasında Türk askerinin eşsiz kahramanlıklarına tanık olmasına ve bundan büyük bir gurur duymasına karşın Cevat Bey, savaşın bütün ısdıraplarını çekmiş ve görevi dolayısıyla öğrendiği bir raporun içeriği ülke yönetimini elinde bulunduran hanedana karşı güveninin sarsılmasına sebep olmuştur. Bu olay, Cevat Bey’in gelmekte olan felaket dolayısıyla bazı önlemler alınması gerektiği hususundaki kanaatini kuvvetlendirmiştir. Rapor olayını Cevat Bey şöyle anlatmaktadır: ¹⁸

“Harbiye Nezareti’ne mütercim olarak verilmiştim. O yılın yaz ortalarında bir sabah Nezaret Zat İşleri Dairesi Başkanı Albay Osman Şevket Bey, beni odasına çağırttı. O zamanlar Osman Şevket Bey, nezaretin en çok çekinilen başkanlarından biriydi. Bu çağrıdan kaygılanarak yanına vardım. Başkan adımı ve kimliğimi öğrendikten sonra bana “Abdestin var mı?” diye sordu. Ben “hayır” cevabını verince bir dolabın kapısını açarak “Burada abdestini tazele” dedi. Söylediğini yaparak yanına vardım. Başkan masasından bir Kur’ân çıkararak “Sana bir rapor vereceğim, tercüme edeceksin. Ama daha önce bu işten hiç kimseye bir şey söylemeyeceğine dair yemin edeceksin” dedi.

“Bu rapor o zamanki savaştığımız Almanya’ya gönderilmiş olan birkaç Osmanlı şehzadesinin durumlarını ilgilendiriyordu. Bunların eğitimine bakan Von Schmit, şehzadelerden hiçbirinin kişisel ve toplumsal ahlâk bakımından yeterli düzeyde olmadığını, ödev duygusundan yoksun bulunduklarını, bütün çabasına rağmen bir düzelme göstermediğini olaylar anlatarak yazıyor, sonunda da savaştış Türk ordusunun adının kirlenmemesi için he-

¹⁶ TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1151/34.

¹⁷ Cevat Dursunoğlu, “29 Ekim’in Mânâsı”, Tarih Yolunda Erzurum, Yıl: 2, Sayı: 7-8, (Ocak 1961), s.7.

¹⁸ Dursunoğlu, “29 Ekim’in Mânâsı”, TYE, s.7.

men geriye çağrılmalarını istiyordu. Bu yazı başımızdaki hanedan bakımından beni umutsuzluğa düşürdü. Bununla birlikte yeminime sadık kalarak cumhuriyetin kuruluşuna kadar kimseye bir şey söylemedim.”

Cevat Bey, 4 Aralık 1918’de İstanbul’da terhis olup askerlik görevini tamamlamıştır.¹⁹

D. Askerlik Hizmetinden Sonraki Hayatı

Maârif Nezareti, daha terhis işlemleri tamamlanmadan önce Cevat Bey’i Erzurum Öğretmen Okulu Müdürlüğü’ne atamışsa da Cevat Bey, terhis işlemlerinin gecikmesi üzerine gidip görevine başlamamış, bir süre sonra da Erzurum Öğretmen Okulu kapatılmıştır.²⁰

Terhis olunca Maârif Nezareti’ne başvurup daha önceki atamasından dolayı Erzurum’da görev alma isteğini dile getiren ancak, Maârif Nazırı’nın; *“Erzurum’un hudutlarımız içinde kalıp kalmayacağı belli olmadığından orada yeniden bir öğretmen okulu açmaya lüzum yoktur!”* şeklindeki acı ifadesiyle karşılaşan Cevat Bey, nazırın kendisini İstanbul Sultanisi’nde bir öğretmenliğe atama önerisini reddetmiştir.²¹

Cevat Bey, terhisinden sonra İstanbul’da üç hafta kalmış ve bu süre zarfında kurulduğunu gazetelerden öğrendiği *“Vilayât-ı Şarkıye Müdafâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”*ne başvurarak cemiyette görev almak isteğini dile getirmiş, isteği olumlu karşılanınca da İstanbul’da kaldığı süre içerisinde cemiyetin toplantılarına katılma imkânı bulmuştur.²² Bununla beraber, kardeşi ve eniştesinin Suriye’de esir düşmüş olmaları ve muhaceretten Erzurum’a dönmüş olan ailesine kendisinden başka bakacak kimsenin bulunmayışı sebebiyle

19 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1152/34; Cevat Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, İstanbul, 1998², s.16; Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969; Kırzioğlu, Bütünüyü Erzurum Kongresi, s.205.

20 Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.147.

21 Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, s.17; Uluğ Demir, “Büyük İnsan ve Büyük Devrimci Cevat Dursunoğlu”, Ulus, 15.01.1970.

22 Dursunoğlu, Milli Mücadele’de Erzurum, s.18-19.

Cevat Bey dönüş hazırlıklarına başlamıştır. Zaten işgal kuvvetlerinin onur kırıcı davranışları ve azınlıkların taşkınlıkları Cevat Bey'in İstanbul'da kalmasını anlamsız kılmış ve en önemlisi de "*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin bir şubesini çok sevdiği memleketi Erzurum'da açarak, halk arasında yapılacak teşkilatlanmada çalışmak arzusu onun Erzurum'a dönme kararını vermesinde önemli bir rol oynamıştır.²³

Neticede, *Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti İstanbul Merkezi'*nden, cemiyetin Erzurum'da bir şubesinin açılma iznini alan Cevat Bey, 10 Aralık 1918'de dayısının oğlu ve çocukluk arkadaşı Ahmet Bey (Erverdi) ile beraber Trabzon'a gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır.²⁴ Şam Vapuru ile on günlük çok zor bir deniz yolculuğunun ardından Trabzon'a varan Cevat Bey, İstanbul'dan ayrılışından yaklaşık bir ay sonra Ocak 1919 ortalarında Erzurum'a ulaşacaktır.²⁵

Cevat Bey, Trabzon'da bir kaç gün içerisinde buradaki "*Trabzon Muhafazâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin Pontusçu Rumlara karşı nasıl teşkilatlanıp candan çalıştıklarını görmüş,²⁶ Erzurum'a gelince de ilk Müdafaâ-i Hukuk Teşkilâtı olarak Kars'ta kurulan *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti'*nin fahri hukuk müşavirliğini yapan Erzurumlu Avukat Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve Erzurum'da Albayrak Gazetesi'ni yeniden çıkarmaya hazırlanan hatta, Erzurum'da gizli bir müdafaâ cemiyeti kurduğu söylenen Süleyman Necati (Güneri) Bey'le görüşüp tanışmıştır.²⁷

Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı'nda²⁸ dört bü-

23 Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.21.

24 Gothard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), TTK, Ankara, 1989, s.10; Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.22; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, Ankara, 1992, s.761.

25 Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum; Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.147.

26 Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.22.

27 Kırcıoğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan...", Türk Kültürü, s.57.

28 Türkiye Ermenilerinin önderi olduğu iddiasıyla Bugos Nubar, 1919 Şubat'ında Paris Barış Konferansı'na sunduğu bir bildiriye Ermeniler için şu toprak isteklerinde bulunmuştu: 1. Van, Bitlis, Diyarbakır, Har-

yük devlet temsilcilerinin Doğu Anadolu Bölgesi'ni Ermenistan Cumhuriyeti'ne verme yönünde aldıkları kararlar üzerine, Erzurumluları saran endişe bölgedeki teşkilatlanmayı hızlandırmış ve Cevat Bey'in İstanbul'dan getirdiği "salahiyetnâme"ye göre 3 Mart 1919'da Erzurum Vilâyeti'ne verilen bir dilekçe ile "*Vilayât-ı Şarkiye Müdafâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi*" resmen kurulmuştur.²⁹

Cevat Bey, cemiyet kurulduktan sonra bir yandan Albayrak Gazetesi'nde fikir mücadelesi yapıp özel ilkokulda eğitim çalışmalarını sürdürürken,³⁰ diğer yandan da kurulan yeni cemiyetin kâtiplik görevini üstlenmiştir.³¹ 17 Haziran 1919'da düzenlenen Erzurum Vilâyet Kongresi ve 23 Temmuz 1919 tarihli Erzurum Kongresi'nin toplanması için yapılan hazırlıkların içerisinde aktif olarak bulunmuş, Erzurum Kongresi'nde merkez delegeliği hakkını Mustafa Kemal'e verip kongreye Hasankale delegesi olarak katılmıştır.³²

Cevat Bey, kongre görüşmelerinde de aktif bir şekilde rol almıştır. Öyle ki; oluşturulması düşünülen milli teşkilatlanmalarda temsilci kadrosunun yerel yöneticilerden belirlenmesi önerisine karşı, teşkilat yöneticilerinin seçim yoluyla oluşturulması fikrini savunanlar arasında yer almıştır.³³

put (Elazığ), Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan, Türkiye'nin yedi doğu ili, 2. Güneydoğu'da Maraş, Kozan, Cebel Bereket ve Iskenderun limanıyla birlikte Adana. (Salâhi R. Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I, Ankara, 1995, s.22.)

29 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1151/34; Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan...", Türk Kültürü, s.57; Şevket Süreyya Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal, II, (1919-1922), İstanbul, 1997¹⁷, s.89, dip.89; Zeki Sarıhan, Kurtuluş Savaşı Günlüğü I, TTK Ankara, 1993, s.154-155. Vilâyete verilen dilekçe örneği için bkz. Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, Belge:1, s.117-118.

30 Cevat Bey, Erzurum'da karma bir ilkokul açarak geleneksel eğitimin sürdüğü o yıllarda bir yenilik örneği sergilemiştir.(Başar, Dost Yapraklar, s. 26.)

31 Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s.31; Envâr-ı Şarkıyye, 23 Temmuz 1969; Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.148.

32 M. Şükrü Koç, "Devrimcinin Ölümü", Ulus, 14.01.1970; İsmail Usta, Siyasi Tarih Üzerine Konuşmalar, Derleyen: Mustafa Kutlu, İstanbul, 1976, s.64; Aydemir, Tek Adam Mustafa Kemal Paşa, II, s.107; Fahrettin Kırzioğlu, Kâzım Karabekir, Ankara, 1991, s.140,141; Fahrettin Çiloğlu, Kurtuluş Savaşı Günlüğü Sözlüğü, İstanbul, 1999, s.46.

33 Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi, Ankara, 1968, s.90; Sina Akşin, İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I, Ankara, 1988, s.472; Cevat Dursunoğlu "Erzurum Kongresi'nin Özelliği", Tarih Yolunda Erzurum, Yıl:1, Sayı:1, (Ocak, 1959), s.20.

Mondros Mütarekesi'nden sonra Erzurum'da yeniden yayın hayatına başlayan Albayrak Gazetesi heyeti içerisinde de bulunan Cevat Bey,³⁴ İtilâf devletleri tarafından yurdun dört bir yanının işgal edilmesinden sonra Bolşevikliğe ve onun özellikle insani prensiplerine "gönlünü kaptıranlar" arasına girmiş ve bir süre burada bocalamıştır.³⁵

1920 Eylül'ünde Bakû'de toplanan I. Doğu Halkları Kongresi'ne Erzurum'dan Kâzım Karabekir tarafından seçilen heyet içerisinde bulunarak iştirak eden Cevat Bey,³⁶ yine aynı ay Mustafa Suphi'nin önderliğinde Bakû'de toplanan Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi'ne de katılmıştır.³⁷

E. Eğitim Hizmetleri ve Politika Hayatı

19 Mayıs 1920 tarihinde Erzurum Öğretmen Okulu Müdürlüğü'ne atanan Cevat Bey, görevine 5 Haziran 1920 tarihinde başlamış, Kasım 1920'de Kars Maarif Müfettişliği'ne,³⁸ 2 Mart 1921'de de Kars Milli Eğitim Müdürlüğü'ne atanmıştır.³⁹

Cevat Bey, bu görevde iken 1 Ekim 1921 tarihinde iki aylığına kısa süreli olarak ikinci kez askere alınmış, Sivas'ta yaptığı bu hizmetten sonra Kayseri Lisesi Tarih-Coğrafya öğretmenliğine atanmışsa da bu göreve gitmemiş ve istifa etmiştir.⁴⁰ 30 Eylül 1922 tarihinde Erzurum Lisesi Müdürü olarak kendisine yeniden görev verilen Dursunoğlu, 3 Nisan 1924'te *Şark Vilâyetleri Maârif Müfettişi*, 31 Kasım 1925'te de *İl-köğretim Genel Müdürü* olmuştur. Bu son görevi çok kısa süren Cevat

34 TBMM Gizli Celse Zabıtları II, Ankara, 1985, s.39; Dursun Ali Akbulut, Albayrak Olayı, Erzurum, 1991, s.7-8.

35 Cevat Bey'in bu durum ile ilgili geniş açıklama daha sonra yapılacaktır. (Bkz.VI.Bölüm)

36 TBMMGCZ II, s.40; Birinci Doğu Halkları Kurultayı, Bakû, 1920 (Belgeler) İstanbul, 1993, s.195; Süreyya Şehidoğlu, Bakû Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El Koyma Çabaları (Eylül 1920), ?, 1975, s.34,67; Akbulut, Albayrak Olayı, s.55; Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi, TTK, Ankara, 1997, s.147; Konukçu, Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum, s.910-911; Erik Jan Zürcher, Milli Mücadele'de İttihatçılık, Çev. Nüzhet Salihoglu, İstanbul, 19952, s.137.

37 *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, Türkiye Komünist Fırkası Neşriyatından, Bakû 1920, s.14-16; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.224; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I* (1908-1925), Belgeler 2, İstanbul, 1991, s.279; George S. Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çev. Enis Yedek, İstanbul, 1975, s.85.

38 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, Dosya No: 1151, Kutu No: 34.

39 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, 1151/34; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148; *Erzurum İl Yıllığı*, (1998), Erzurum Valiliği Yayını, Ankara, 1998, s.220.

40 TBMMZC, XX, Ankara, 1959, 11.5.1338/1922, s.29-30; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148.

Bey, 1 Ocak 1926 tarihinde *Orta Öğretim Genel Müdürlüğü* görevine getirilmiştir.⁴¹

12 Ocak 1931 tarihinde *Avrupa Türk Talebe Müfettişi* olarak Berlin'e gönderilen Cevat Bey, 1935'e kadar bu görevde kalmış, daha sonra yurda dönüp *Bakanlık Teftiş Kurulu Başkanlığı*'nda bulunmuştur.⁴² Bu son vazifesi sırasında *Yüksek Öğretim ve Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü* de yapan Dursunoğlu, 1942-1946 tarihleri arasında VII. Dönem Kars ve 1946-1950 tarihleri arasında VIII/I. Dönem Erzurum Cumhuriyet Halk Partisi Milletvekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bulunmuştur.⁴³

Cevat Bey, TBMM'ne girdikten sonra Cumhuriyet Halk Partisi Umumi İdare Heyeti Azalığı'na da seçilmiş ve 1949-1951 tarihleri arasında CHP Genel Sekreter Yardımcısı olarak vazife yapmıştır. Bu görevi süresince *Ulus Gazetesi*'ndeki demeç ve konuşmalarının sıklığı dikkat çeker.⁴⁴ Cevat Bey, bir süre aynı gazetede başyazarlık da yapmıştır.⁴⁵

1961'de Kurucu Meclis'te görev alan Cevat Bey, 1965 yılında politikadan çekilmiştir.⁴⁶

12 Ocak 1970⁴⁷ tarihinde vefat etmiş ve Ankara'da Cebeci

41 Horst Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çevirenler: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Doç. Dr. Serpil Bozkurt), İstanbul, 1999, s.360; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148; Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan...", *Türk Kültürü*, s.59.

42 *TBMM Arşivi*, Özel Hal Tercümesi, 1151/34.

43 *TBMM Arşivi*, Dosya No: 1151, Kutu No: 34, Defter No: 32; *Emekli Sandığı Arşivi*, Dosya No: 21614/3510; *TBMM Albümü*, CHP Genel Merkezi, (1920-1991), Ankara, 1994; Cevat Bey'in Kars ve Erzurum Milletvekiliği Seçim Mazbataları çalışmanın ekler bölümüne konulmuştur.

44 Cevat Bey'in bu dönemdeki konuşma ve demeçlerinin bazıları için bkz. *Ulus*, 5.1.1949; *Ulus*, 26.2.1949; *Ulus*, 9.5.1949; *Ulus*, 23.5.1949; *Ulus*, 23.07.1949; *Ulus*, 5.09.1949; *Ulus*, 27.11.1949; *Ulus*, 5.12.1949; *Ulus*, 9.01.1950; *Ulus*, 10.01.1950; *Ulus*, 12.01.1950.

45 *Ulus*, 10.06.1953.

46 Sait Terzioğlu, "Cevat Dursunoğlu'nun Ölümü...", *Cumhuriyet*, 13.01.1970; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148; Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin...", *Türk Kültürü*, s.59.

47 Şimdiye kadar Cevat Bey ile ilgili biyografilerde onun ölüm tarihi olarak genelde 11 Ocak 1970 verilmiştir. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.206; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148; *Erzurum 11 Yıllığı*, (1998), s.220. Dr. Salim Cimilli ise hatıralarında bu tarihi 10 Ocak olarak göstermiştir. (Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı*, s.64.) Bununla beraber Emekli Sandığı Arşivi'nde ulaşılan belgelerde bu tarih 12 Ocak 1970'tir. (Emekli Sandığı Arşivi, Dosya No: 21614/3510.) Dönemin gazetelerinden anlaşıldığına göre Cevat Bey, 11 Ocak gecesi vefat etmiş, (*Cumhuriyet*, 13.01.1970; "Cevat Dursunoğlu Dün Gece Vefat Etti", *Ulus*,

Mezarlığı'nda toprağa verilmiştir.⁴⁸

Halk Evleri ve Türk Dil Kurumu asli, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü şeref üyesi olan Cevat Bey'in 1946'da Ankara'da basılan ve bu çalışmanın tamamlanmasında da çok önemli bir yeri olan "*Milli Mücadele'de Erzurum*" adlı eseri değerli belge ve anılarından oluşan tek hatıratıdır. Bu eser, Erzurum Kongresi ve Erzurum'daki teşkilatlanma dönemi ile ilgili üzerinde kalem oynatılmış birçok konuda başvurulana ana kaynaklardan biri olma özelliğini hâlâ korumaktadır.

Cevat Bey'in eğitim sisteminin çeşitli kademelerinde yapmış olduğu müdürlük ve müfettişlik görevleri yeni Türk Devleti'nin ilk yıllarına rastlamaktadır. Bu dönemde Cevat Bey'in Türk Eğitim Sistemi'nin geliştirilmesi yönünde yapılan çalışmalara büyük katkıları olmuştur. Daha okul müdürlüğü yaptığı sırada batı musikisinin okullarda yer alması gerektiği, batı tekniğine vakıf öğretmen yetiştirilinceye kadar okullardaki müzik derslerinin kaldırılması ve açılacak Musiki Muallim Mektebi'nin öğretmen ihtiyacının karşılanması hususunda tek kaynak olan Riyaseti Cumhur Flarmonik Orkestrası'ndan yararlanılması gerektiği hakkındaki görüşlerini 1920-1921 Öğretim Yılı Sonu Raporu'nda bakanlığa bildirerek bu konuya dikkatlerin çekilmesini istemiştir.⁴⁹

Cevat Bey, cumhuriyetin ilânından sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nda görev almış; konservatuar, Güzel Sanatlar Akademisi ile Devlet Tiyatroları'nın kuruluşunda büyük çabalarda bulunmuştur.⁵⁰ 1925'te Konya'da yapılan Maarif Müfettişleri Kongresi'ne katılmış, bu kongrede Milli Eğitim sorunları üzerinde durularak, 1925 Haziran'ında Bakanlar Kurulu tarafından "*Maarif Müfettişi Umumileri'nin Hukuk Sahahiyet ve Vazifelerine Dair Talimatname*" hazırlanmıştır.⁵¹

12.01.1970") verilen tarih farklılıkları da bundan kaynaklanmıştır.

48 "Cevat Dursunoğlu Bugün Toprağa Veriliyor", *Ulus*, 13.1.1970.

49 *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.154,155.

50 Sait Terzioğlu, "Cevat Dursunoğlu'nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yarattı", *Cumhuriyet*, 13.01.1970.

51 Kâmil Su, *Türk Eğitimi'nde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul, 1974, s.18; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.155.

Türk Eğitim Sistemi'nin düzenlenmesi açısından yapılan çalışmalar içerisinde önemli bir yeri olan ve “Heyet-i İlmiye” adı verilen toplantıların üçüncüsü ve sonuncusuna da (Aralık 1925-Ocak 1926), Orta Öğretim Genel Müdürü olarak katılan Cevat Bey,⁵² daima yurt dışına öğrenci gönderilmesini savunmuş, Avrupa Öğrenci Müfettişliği görevinde bulunduğu sırada tüm öğrencilerle baba gibi ilgilenerek, onları başarıda devamlı olarak tâkip ve teşvik etmiştir.⁵³

Atatürk'ün direktifleriyle müzik işlerinin düzenlenmesi çalışmaları içerisinde Cevat Bey, Avrupa Talebe Müfettişi olarak Berlin'den bakanlığa gönderdiği raporda, uluslararası sanat camiası tarafından tanınan Prof. Paul Hindemith'i tavsiye etmiş ve Türkiye'ye gelmesini sağlamıştır.⁵⁴ Hindemith'in Türkiye'deki çalışmalarında daima kendisine yardımcı olan Cevat Bey, konservatuarın kuruluşundan sonra her yüksek okulda bir koro oluşturulması hususunda gayretlerde bulunmuşsa da, bu konuda pek fazla başarı sağlayamamıştır.⁵⁵

Hindemith'in tavsiyeleri doğrultusunda Devlet Konservatuarı Tiyatro Bölümü'nü kurmak üzere Cevat Bey'in Prof. Carl Elbert'i önerisi kabul edilerek, Carl Elbert Türkiye'ye davet edilmiştir. Carl Elbert, Türkiye'ye geldikten sonra Cevat Bey ve diğer Türk uzmanlarının yardımıyla Türk tiyatrosunu inceleme imkânı bulmuş ve uzun yıllar Türkiye'de görev yapmıştır.⁵⁶

Bunların yanında, 1935'te Ankara'da açılan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, kuruluşunu, bir taraftan Atatürk'ün dil ve tarih konularına karşı duyduğu ilgiye, diğer taraftan da o zamanki Milli Eğitim Bakanlığı Yüksekokullar Bölümü'nün Genel Müdürü olan Cevat Bey'in gayretlerine borçludur.⁵⁷

1939'da I. Maarif Şûrası'na, Bakanlık Teftiş Kurulu Başkanı ola-

52 *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.155.

53 Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Cevat Dursunoğlu”, *Cumhuriyet*, 16.01.1970; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis*, İstanbul, 1999, s.50.

54 Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, s.218; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.157.

55 *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.158.

56 *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.158; Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, s.224-228.

57 Widmann, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, s.234.

rak davet edilen Cevat Bey, Plan ve Yüksek Öğretim Komisyonları'nda görev alarak, şûranın genel kurullarında yaptığı konuşmalarda özellikle üniversite ve yüksek okullarda görev alacak öğretim elemanlarının statülerinin tespit edilmesi ve kendisini herhangi bir alanda yetiştiren tanınmış kimselerden yararlanılması gereği üzerinde durmuştur. Lisenin eğitimdeki görevi bahsi geçerken, "Kültürü tam adam yetiştiren kurum" fikrinin benimsenmesi karşısında, umumi kültürden ne anlaşıldığı konusunda Cevat Bey şu konuşmayı yapmıştır:⁵⁸

"Arkadaşlar lisenin vazifelerini zikrederken umumi kültürü tam adam yetiştiren müessese fikrinde birleştiler. Binaenaleyh, biz burada liseyi yüksek mesleki tahsile kültürü tam namzet hazırlayan bir müessese olarak kabul edeceğiz. Bu taktirde kültürden ne anlıyoruz, evvela bunu konuşmalıyız. Bence bu kürsüden mevzubahis edilecek esas ve ana meselelerden birisi budur. Nitekim Sayın Maârif Vekili, nutkunda bu mesele üzerinde ehemmiyetle durdular. Bir hasbıhal esnasında da kültüre verdikleri mânâyı şu şekilde hülasa ettiler: "Kültür şimdiye kadar gelip geçmiş nesillerin fikri ve manevî varlıklarının muvasalasının yeni nesilde tecellisidir." Ben de burada kültürü bu mânâda anlıyorum.

"Atatürk, inkılâbı büyük bir tarih dönümü yapmıştır. Bu dönemde izaha hacet yok, İslâm Medeniyeti ve Şark Medeniyeti adını verdiğimiz medeniyet zümresi içine girmiş olmamızdır. Bunun sebepleri ve tarihi zaruretleri hakkında bu kadar güzide bir heyet karşısında söz söylemeyi fazla görmüyorum. Atatürk nutuklarından birinde, bu zümre değiştirmesine işaret ederek: "Avrupa'nın hududu bizim şarkımızdan başlar" demişti. Yani Atatürk, artık garbe teveccüh etmiyoruz, garp medeniyeti içindeyiz diyordu. Böyle olunca istiyoruz ki; bu yeni girdiğimiz medeniyet zümresi içinde tâbi vaziyette kalmayalım. Bunun inkişâfında bizim de bir payımız olsun ve bu pay büyük olsun.

"Arkadaşlar, eğer kemiyet ve keyfiyet bakımından küçük bir millet

58 Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.160,161.

olsaydı, herhangi bir medeniyet zümresi içinde tâli bir rol sahibi olmasına belki gönül razı olurdu. Türk milleti her bakımdan büyük bir millettir. Bu millet şark kültürü dediğimiz medeniyet zümresinin inkişâfında kendi hususiyetlerini göstermiş ve kendi damgasını basmış ve bu kültürü yüksek beşeri kıymetlere nasıl yetiştirmişse, yeni girdiği garp medeniyeti zümresi içerisinde de aynı orijinaliteyi böyle gösterecektir. Nasıl Hıristiyanlık çölde teşekkül etmiş ve Roma'da tekemmül etmişse, İslâmlık da yine çölde çıkmış ve fakat inkişâfı İstanbul'da Türk'ün elinde olmuştur. İşte garp medeniyeti zümresi içinde Türk Milleti'nin rolünün bu ehemmiyetini taşımasını istiyoruz. Bu medeniyet içinde yalnız bunun müstehliki ve göçebe vaziyetinde kalamayız. Türk Milleti'nin gelecekte büyük bir medeniyet misyonu olacağına kaniim. Bunun için yol muayyendir..."

"Bu kültürün ana kaynağının kadim hümanizm olduğunu hepimiz biliyoruz. Hümanizm fikrinin anlaşılması, yayılması bu kültür içindeki milletlerin yürüdükleri yoldan olabilecektir. Bunun da vasıtası Latince ve Grekçe tedrisattır. Bu ana kaynağa ancak bu iki ölü dilden gidilir."

Cevat Bey'in Orta Öğretim Genel Müdürlüğü ve Yüksek Öğretim ile Güzel Sanatlar Genel Müdür Vekillikleri sırasında katkıda bulunduğu yasalar ise şöyle sıralanabilir:⁵⁹

- 22 Mart 1926 gün ve 789 sayılı Maârif Teşkilatına Dair Kanun,
- 24 Nisan 1926 gün ve 822 sayılı Lise ve Orta Mektepler Talebesinden Nehari Ücreti Alınmaması Hakkında Kanun,
- 8 Haziran 1926 gün ve 915 sayılı Lise ve Orta Mekteplere Alınacak Leyli Meccani Talebe Hakkında Kanun,
- 5 Mayıs 1928 tarih ve 1237 sayılı Meccani Leyli Talebenin Mecburi Hizmetlerine Dair Kanun,
- 1 Kasım 1928 gün ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun,

⁵⁹ Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri, s.161,162.

- 10 Haziran 1930 gün ve 1702 sayılı İlk ve Orta Tedrisat Muallimlerinin Terfi ve Tecziyeleri Hakkında Kanun,
- 6 Temmuz 1931 gün ve 1838 sayılı Maârif Vekâleti Tarafından İdare Edilecek Mektep Pansiyonları Kanunu,
- 10 Haziran 1935 gün ve 2777 sayılı Siyasal Bilgiler Okulu Hakkında Kanun,
- 12 Haziran 1936 gün ve 3045 sayılı Cumhurbaşkanlığı Filarmonik Orkestrası Teşkilatı ve Orkestra Mensuplarının Terfi ve Tecziyeleri Hakkında Kanun,
- 20 Mayıs 1940 gün ve 3829 sayılı Devlet Konservatuvarı Hakkında Kanun,
- 15 Nisan 1942 gün ve 4204 sayılı Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesine Bağlı “Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü” Kurulması Hakkında Kanun.

Politika hayatı süresince özellikle eğitim konuları ile ilgilenen Cevat Bey, TBMM Milli Eğitim Komisyon Başkanlığı da yapmış, bu konulardaki politik görüşlerini Ulus Gazetesi’nde dile getirmeye çalışmıştır. Ayrıca Milli Eğitim Bakanlığı’ndaki görevleri sırasında bazı klasik eserlerin ülkemizde bastırılıp dağıtılmasını da sağlamıştır.⁶⁰

Cevat Bey, son yıllardaki milli eğitime yönelik düşüncelerini 1963 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Bütçe Karma Komisyonu’nda şöyle dile getirmiştir:⁶¹

“Bence Milli Eğitim meselelerini yeni bir açıdan ele almak lazımdır. Birçok meselenin fonksiyonları zamanla değişir. Ortaokul vaktiyle lisenin bir bölümü idi. Bugün böyle olmaktan çıkmıştır. İlkokul kâfi gelmemektedir. Ortaokul, şehir ve kasaba çocuğuna gelişen Türkiye’yi vermek için ilkokul fonksiyonu görmektedir. Ortaokul şehir ve kasaba ilkokulu olmuştur. Öyleyse ortaokul eskiden sanıldığı gibi lisenin bir parçası olmaktan çıkmış, ilkokulun bir parçası olmuştur.

60 Terzioğlu, “Cevat Dursunoğlu’nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yarattı.” *Cumhuriyet*, 13.01.1970.

61 *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.163.

“Öte yandan tarım eğitime önem vermek gerekmektedir. Halkı eğitimsiz bir milli kalkınma yapmağa imkân yoktur. Güzel Sanatlar üzerinde ne kadar dursak azdır. Sadece kültür ve fikir ile yetinemeyiz. Güzel sanatları ele almazsak masanın bir ayağı eksik olur.”

F. Şahsiyeti

Düşüncelerini zaman zaman radyo ve televizyonda yaptığı konuşmalarla kamuoyuna yansıtmaya çalışan Cevat Bey, verdiği konferanslarla Milli Mücadele günlerini, Erzurum Kongresi’ni ve Atatürk’ün İlke ve İnkılâpları’nı özellikle gençlere anlatmaya çalışmış, ayrıca “Tarih Yolunda Erzurum” ve “Yakûtiye” gibi bazı dergilerde ve çeşitli gazetelerde makaleler yazmıştır.⁶²

Cevat Bey, kendisini tanıyanların kanâati olarak; kurtuluş tarihimizin canlı tanıklarından, “Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti”nin kurucularından, Kurtuluş Savaşı’nı hazırlayan Erzurum Kongresi’nin aktif yöneticilerinden, Atatürk’ü tanımış ve iyi anlamış gerçek aydınlardan, daima kendini yenileyen, Türk Kültürü’ne, Türk Sanatı’na ve Türk Eğitimi’ne sayısız hizmet veren, Erzurum’u seven “Dadaş” ruhlu, alçak gönüllü, çok samimi, hümanist dünya görüşü ile çevresine güven veren memleket konularına karşı duyarlı ve heyecanlı tavırlar sergileyen bir vatanseverdir.⁶³

Cevat Bey’le beraber Bakû’ye giden Dr. Salim Cimilli onun hakkında şunları ifade etmiştir: ⁶⁴

62 “Erzurum Kongresi Delegesi Cevat Dursunoğlu, Atatürk’ü Anlatıyor”, *Ülke Gazetesi*, 8.11.1960, Yıl: 1, Sayı: 11; Cevat Dursunoğlu, “Atatürk’ün Sezişleri”, *Halk Gazetesi*, 10.11.1954; Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, XXVII/105-108, (Ankara, 1963), s.632-640; Cevat Dursunoğlu, “Erzurum’un Kurtuluşu”, *Yakûtiye Dergisi*, (12 Mart 1963), s.4-6; Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi’nin Özelliği”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 1, Sayı: 1, (1 Ocak 1959), s.5; Cevat Dursunoğlu, “29 Ekim’in Manası”, *TYE*, Yıl: 2, Sayı: 7-8, (Ocak, 1961), s.1; Cevat Dursunoğlu, “Ölümünün Haftasında” *Faik Ahmet Barutçu*, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Trabzon, 1995, s. 52-54.

63 “Cevat Dursunoğlu Bugün Toprağa Veriliyor”, *Ulus*, 13.01.1970, Uluğ Demir, “Büyük İnsan ve Büyük Devrimci Cevat Dursunoğlu”, *Ulus*, 15.01.1970; “Cevat Dursunoğlu’nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yaratı”, *Cumhuriyet*, 13.01.1970; M. Şükrü Koç, “Devrimcinin Ölümü” *Ulus*, 14.01.1970; *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.163-164.

64 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.64.

“Derin bir kültüre sahipti. Okumaya felsefeden başladığı için gerek bilimsel konuların düşünce alemindeki yerini en anlaşılır bir kalıba sokarak kafaya işler, toplumsal olayların neden ve sorunlarını gene düşünce manzumesinin verileriyle sade bir şekilde ortaya dökerdi.

“Çok yönlü bir kişiydi. Çok mütevazı idi. Evine bir çocuk gitse eliyle ikram eder, son merdivene kadar iner, yola vururdu...”.

Cevat Bey’in 1970 yılında vefatından hemen sonra Cumhuriyet Gazetesi’nde onun hakkında bir makale yazan Sait Terzioğlu da şu ifadelerde bulunmuştur:⁶⁵

“Dursunoğlu’nun ölümü Erzurum ve Ankara’da olduğu kadar bütün yurttan büyük bir üzüntü ile karşılandı. Cevat Dursunoğlu, bundan bir ay kadar önce amansız bir hastalığa yakalanmış, yapılan tedavi olumlu sonuç vermemişti. İleri yaşta idi. Fakat bu amansız hastalığa yakalandığı ana kadar hareketliliğinden, bedeni ve zihni çalışmalarından hiçbir kaybı olmamıştı. Daima çalışır bol bol okurdu.

“Merhum Cevat Dursunoğlu, bütün meziyetlerinin üstünde büyük bir insan sevgisine sahip, aydın bir kişi idi. Her tanıdığını candan sever, bağlanır, onun dert ve başarılarıyla ilgilenirdi. Kendisini tanıyanların sevgi ve saygısını kazanmıştı. Bütün bu meziyetlerinin yanında tarihi kişiliğinin ötesinde alçak gönüllü idi. İlerlemiş yaşına rağmen inanılmayacak kadar derin bir hafıza kudretine sahipti. I. Dünya Savaşı ile, hele Kurtuluş Savaşı ile ilgili konuları daha dünmüş gibi yaşar, bu konudaki bilgilerini samimi bir ifade ve katıksız bir Türkçe ile anlatırdı. O günlerin olaylarını naklederken kişilerin özelliklerini eksiksiz belirtirdi.

“Onun etkilendiği en önemli konu Erzurum Kongresi’nin yıldönümleri idi. O gün yaklaşırken gazetelere makaleler yazar, radyolarda konuşmalar yapar, çoğu zaman yorulmadan dinlenmeden gazete bürolarını dolaşır; “Ola ki işleriniz arasında hazırlık yapmayı unutmuşsunuzdur” diye önceden ha-

65 Sait Terzioğlu, “Cevat Dursunoğlu’nun Ölümü Yurtta Büyük Bir Üzüntü Yarattı” *Cumhuriyet*, 13.01.1970.

zırladığı notlarını bırakırdı.

“Son nefesine kadar durmadan çalışıp didindi. Milli Mücadele konularını eleştirdi. Yakın tarihimize ışık tutacak olan hatıralarını hazırlayıp bir kitapta topladı. Dursunoğlu, belki daha uzun bir süre yaşardı. Hayat dolu idi. Ama kısa bir süre önce çok sevdiği kızını, bugün kendisini de hayattan alan hastalık sebebiyle kaybetmişti. Buna çok üzülüyordu. Bunun içinde esasen politika hayatından çekilmişti. Adeta bir inziva hayatı yaşıyordu. Onun toplum hayatımızdaki yeri kolay kolay doldurulamayacaktır. Bunun için üzüntülerimiz çoktur. Aziz dost Dursunoğlu’nun acısını her zaman duyup, onu hiç unutmayacağız.”

Prof. Dr. Zeki Başar ise *Dost Yapraklar* adlı eserinde şunları kaydetmektedir:⁶⁶

“... Cevat Dursunoğlu’nu 1946 başlarında tanımuştım. Adını ve eğitim alanındaki hizmetlerini işitmiştim, daha önceleri.

“1945 sonlarında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nda atandığım göreve gelip başlamıştım. Ev bulmak kolay olmadığı için eşim ve iki çocuğumla Ulus’taki Aydın Oteli’nde kalıyordum. Erzurum milletvekilleri ara sıra topluca yönetici ve misafirleri çoklukla Erzurumlu olan bu otele uğrarlarmış. İşte, böyle bir günde otel yöneticisi Naim Çapçı tarafından milletvekillerimize tanıtılmıştım. Her biri, ama en çok ilgi gösteren rahmetli Cevat Dursunoğlu olmuştu. Evinin adresini vermiş, belli zamanlarda hemşeriler ve dostlarla bir araya geliyoruz demişlerdi. İki kez ziyaretine gitmiştim. 1946’da çıkardıkları “Milli Mücadele’de Erzurum” adlı eserini “Kardeşim Dr. Zeki Başar’a” ithafiyle göndermeleri, duyduğum yakınlık ve saygının ayrı bir nedeni olmuştur. Anladığım kadarıyla kararlı, temkinli, dostluklu, aydın bir kişiydiler rahmetli Dursunoğlu. Milletvekilliği sıfatıyla ve başka suretlerde Erzurum’a geldiklerinde muayenehaneme ve görev yaptığım hastaneye kadar zahmet ettikleri olurdu...”

⁶⁶ Başar, *Dost Yapraklar*, s.27.

İKİNCİ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA CEVAT BEY

A. Mütareke Günleri

Başlangıçta uzun savaş dönemine son veren bir ateşkes gibi görülüp, iyimserlikle değerlendirilen Mondros Mütarekesi,⁶⁷ işgallerle beraber asıl yüzünü göstermeye başlamıştı. İtilâf devletleri, Mütareke maddeleri yürürlüğe girdiği andan itibaren kendilerini savaş boyunca uğraştıran ve oldukça güç duruma sokan bir devleti cezalandırmanın yollarını aramışlardı.⁶⁸ I. Dünya Savaşı esnasında İtilâf devletleri arasında imzalanan gizli anlaşmalar⁶⁹ yapılacak olan işgallerin şablonu oldu.

1914 Ağustos'unda yedek subay olarak askere alınan ve Kafkasya, Makedonya ve Romanya Cephelelerinde aldığı görevlerden sonra 4 Aralık 1918'de İstanbul'da terhis olan Cevat Bey, mütarekeyi takip eden günlerde memleketi Erzurum'a dönmeden önce bir süreliğine İstanbul'da kaldı. O dönemde memleketin içinde bulunduğu durum, Cevat Bey'in kaleminden şöyle yansımaktaydı: ⁷⁰

"Mondros Mütarekesi'nden sonra, savaş dönemi hükümeti çekilmiş, yerine bir geçiş kabinesi olarak İzzet Paşa Hükümeti gelmişti. Kısa bir süre sonra Türk milletinin bağımsız yaşayabileceğine güveni kalmayan bu kabine yerini birtakım zavallılara bırakmıştı.

67 Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara, 1973, s.8. Rauf Bey Limni Adası'nın Mondros Limanı'ndan döndükten sonra oldukça iyimser bir tutum içerisinde basına şöyle bir demeç vermişti; *"Mütarekeyi imzalamak göreviyle İstanbul'dan yola çıkarken bugünkü gibi övünç ve sevinçle döneceğimi hiç aklımdan geçirmiyordum...İmzaladığımız mütareke ile devletimizin bağımsızlığı, saltanatımızın hukuku tümüyle kurtarılmıştır..."* (Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1976, s.18.)

68 Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, İstanbul, 1991, s.32.

69 İtilaf devletlerinin aralarında yaptıkları bu gizli anlaşmalar hakkında Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, IX*, Ankara, 1996, s.541-546; Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1914-1995), Ankara, s.114, 124, 135; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, s.151-155; Dursun Ali Akbulut, "Maraş, Urfa ve Antep'in İşgali Üzerine Erzurum'dan Çekilen Protesto Telgrafı", Atatürk Üniversitesi, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1/4, (Mart, 1990), s.60.

70 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.15.

"On yılı aşkın bir süreden beri memlekette bir siyâsî birlik yaratmaya çalışan İttihât ve Terakkî Partisi dağılmış, Meclis-i Mebusân iş göremez bir hale gelmişti. Kendisine bir devlet tahtı sağlayabilme sevdasına düşen Padişah ise düşmanların himayesine sığınmıştı."

Hatıralarını Milli Mücadele döneminden sonra kaleme alan Cevat Bey, memleketin o günlerdeki durumunu şu satırlarla özetlemeye devam ediyor;⁷¹

"Ağır savaş yıllarının bütün yükünü omuzlarında taşımış olan Anadolu'dan gelen haberlerde de, halkın derin bir yoksulluk içinde çırpındığını, hele düşman elinden yeni kurtulmuş yerlerde köylünün ot yediği bildiriliyordu. Dağ, taş asker kaçakları ve eşkıyâlarla dolmuştu. Acele ve plansız bir terhisle ordunun büyük bir kısmı memleket içine dağılıvermişti. Hulâsa: Memleketin iç ve dış güvenini sağlayacak hiçbir teşkilat kalmamış gibi idi. Memleket bu halde iken Bâbîâlî'de türeyen muhâlefet basını da dört yana zehirler saçıyor ve bu gazeteler dünya karşısında Türk milletini harp suçlusuna düşürmek için adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Bunun yanında milliyetçi basının sesi hükümetin ağır tedbirleriyle her gün biraz daha susturulmaya çalışılıyordu."

I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, genel seferberlikle beraber memleketin aydın kesimi de yedek subay olarak askere alınmıştı. Bu aydın nesil memleketin kaderini belirleyip, bir şeyler yapabilecek en sağlam kuvvet idi. Cevat Bey de savaş yıllarında bu nesil içerisinde bulunuyordu. Çeşitli cephelerde Alman generallerinin tercümanı olarak vazife yapan Cevat Bey, diplomasi ve siyaset alanında da epey bir tecrübe kazanmıştı. Fakat dört yıl süren savaş yıllarının ardından bütün yedek subayların karşılaştıkları sonla Cevat Bey'de karşılaşılıyor, Payitaht'taki kabineler yedek subayları vatan vazifelerini yapmış birer insan olarak değil, birer harp suçlusuna ve toptan devletin başındaki bir bela olarak görüyorlardı.

Bu yedek subaylardan savaş başlamadan önce devlet kapılarından birinde çalışanlar, terhis olmalarından sonra, daha önceki işleri-

71 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.16.

ne başvurduklarında, çoğu defa birer suçlu olarak karşılanıyor, hatta bunlardan bir kısmı “*senin işinin bulunduğu yer sınırlarımızın dışında kalmıştır. İstersen oraya gidebilirsin*” gibi cevaplar alıyorlardı.⁷²

Kardeşi ve eniştesi savaş esnasında Suriye’de esir düşmüşlerdi ise de⁷³, Cevat Bey, Anadolu’da yanlarına sığınabilecek bir ailesi bulunduğu için diğer yedek subaylara nazaran daha şanslıydı. Bununla birlikte askerlikten terhisinden sonra eski mesleğine dönmek için gittiği devlet kapısında çok ilginç ve bir o kadar da düşündürücü bir olayla karşılaşan Cevat Bey, anılarında bu olaya şöyle yer veriyor;⁷⁴

“Ordudan terhis olunca ilk işim Maârif Nezareti’ne başvurarak mü-tarekeden dört ay önce bana teklif edilmiş olan Erzurum Darülmuallimin Müdürlüğü’nü (Erkek Öğretmen Okulu) istemek oldu. Bir zamanlar bu vazifeyi bana verebilmek için Harbiye Nezareti ile birçok muhaberele girişmiş ve bana bin bir iltifatta bulunmuş olan nezaret ile bu defa başvurduğum nezaret arasında hiçbir münasebet kalmamıştı. Bu nezaret memlekette yapılması gereken bir kültür vazifesi bulunduğunu unutmuş, emrindeki unsurlardan hangisinin İttihâtçı, hangisinin muhalif olduğunu tespitten başka bir işi kalmadığını sanıyordu. Ben, henüz politika mazisi olmayan bir genç olduğum için ilk ağızda reddedilmedim. Daireler hakkımda bir karar vermeyerek beni nâzıra gönderdiler. Ancak o zaman nâzır sandalyesinde oturan adama göre; “Erzurum’un mukadderatı yani hudutlarımızın içinde kalıp kalmayacağı henüz belli olmadığından orada yeniden bir Darülmuallimin açmaya lüzum kalmamıştı.” İlk vazifesi, devletin bütünlüğünü muhafazaya çalışmak olan bu nâzır, yüzde yüz Türk olan bir memleket parçası hakkında hiç tereddüt etmeden bu sözleri söylemiş ve bana İstanbul Sultanisi’nde bir muallimlik teklif etmişti. Bu nâzıra dört yıl çeşitli cephelerde savaşan bir gencin verebileceği en kesin cevabı en ağır kelimelerle vermiş ve bir daha uğramamak üzere nezareti terk etmiştim.”

Cevat Bey’in anılarında kaydettiği bu olay hiç şüphesiz o dönemde Osmanlı Payitahtı’ndaki kişilerin de yakalandıkları cahillik

72 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.16.

73 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.21.

74 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, 17.

ve cesaretsizlik hastalıklarından başka bir şey değildi. Zaten, devleti mütarekenin eşiğine getiren faktörlerden belki de en önemli ikisi bunlardı.⁷⁵

B. İstanbul Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ve Cevat Bey

1912'den beri savaş halinde bulunan, kaynakları tükenen, yorgun ve bitkin düşmüş olan Türk milleti, her şeye rağmen mütarekeyi izleyen günlerde varlığını koruyacak güce hâlâ sahipti. İşte bu günlerde, felâketin boyutunu sezen memleketin bilinçli insanları ötede beride toplanıyor, mütarekenin ezici haksızlığına karşı koyacak tedbirler arıyorlardı. Milli kurtuluş çabaları daha çok kendiliğinden çeteler kurma biçiminde ortaya çıkıyor,⁷⁶ daha sonraları, bir gün Milli Kongre'nin toplandığı haberi yayılıyor, ertesi gün de bir Müdafaâ-i Hukuk⁷⁷ Cemiyeti'nin kurulduğu işitiliyordu.⁷⁸

Askerlikten terhisinden sonra İstanbul'da bir müddet kalan Cevat Bey, milletin bir kıpırdanış sürecine girdiği bu dönemde, gazete haberlerinden İstanbul'da "*Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin kurulduğunu öğrenince cemiyete başvurup toplantılarına katılmaya başladı.⁷⁹

75 Cevat Bey, asıl mesleği olan maârif işlerine, Nâzır Bey'le görüşmesinden sonra epey bir ara vermiş ve bir daha Maârif Nezareti'ne uğramamıştır. Öyle ki; Milli Eğitim'deki hizmetleri TBMM açılmasından sonra, 1920 Mayıs'ında Erzurum Muallimin Mektebi'nde başlamıştır. (Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan...", *Türk Kültürü*, s.61.) Cevat Bey, 9 Ocak 1949'da 38 yıl hizmetle (*Emekli Sandığı Arşivi*, Dosya:21.614/3510.) emekliye ayrılıncaya kadar Milli Eğitim'in çeşitli kademelerinde görev almıştır.

76 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, s.136.

77 "Müdafaâ-i Hukuk, Osmanlı Devleti'nin asırlık hatalarından mes'ul tutulan, Mondros Mütarekesi'nin haksız tatbikatiyle zulüm altında ezilmek ve sömürge halinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak isteyen Türk milletinin milli ve bağımsız bir devlet kurarak yaşamak hakkını I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerine karşı fiili bir mücadele sonunda elde etmeyi amaçlayan bir harekettir." (Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler* (1859-1952), İstanbul, 1952, s.472.)

78 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.18.

79 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.18.

Cevat Bey'in bu cemiyet bünyesine girerek çalışmalarını aktarmadan önce konuyu daha geniş bir boyuttan ele alma gereğini duyduk. Böylece Cevat Bey'in cemiyetteki, cemiyetin de milli teşkilatlanmadaki rollerini daha iyi kavrayabileceğimizi düşündük.

Osmanlı Devleti'nin savaşta yenilmesi ve Mondros Mütarekesi'yle parçalanma tehlikesiyle karşı karşıya kalması üzerine vilayetlerin toprak bütünlüğünün dokunulmazlığını korumak amacıyla ülkenin çeşitli bölgelerinde birbirinden bağımsız birtakım milliyetçi cemiyetler belirmeye başlamıştı. Bu cemiyetler, 1918'in Ekim ve Kasım aylarında Anadolu'da bir bir baş göstermeye başladılar.⁸⁰

Vatanın bağımsızlığı amacıyla teşkilatlanan bu sivil oluşumların dikkat çeken bir özelliği; o tarihe kadar alışık olunmadığı şekilde "Türk Milleti" tabirinde olduğu gibi milli terimlerle bezenmiş olmalarıydı. Anadolu'da oluşturulan Müdafaâ-i Hukuk Grupları'ndan her birinin mücadele ve nüfuz alanları bölgeleriyle sınırlı olmasına rağmen vatanın kurtarılması veya vatanın bütünlüğü gibi genel bir faaliyet içinde bulunmaları ve yerel inisiyatiflerden doğmuş sivil toplum kuruluşları olmaları dikkat çekici idi.⁸¹

Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetleri'nin öncülüğünü halkın sempatisini kazanmış, kendisine güvenilen yerel yöneticiler yapmaktaydılar. O tarihlerde nüfusu sadece 8-10 milyon civarında bulunan Türkiye, 1918-1920 yılları arasında iki yıl gibi kısa bir süre içinde en az altı yüz yerel kongreci (milletvekili) etrafında dönen yaygın ve sık dokunmuş bir temsil ilişkileri ağına sahne oldu. Dünyanın hiç bir yerinde bunun bir başka örneğine rastlamak mümkün değildir. Sadece Türk de-

80 A. M. Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı*, 1918-1923, Çeviren; Ataol Behramoğlu, İstanbul, 1999, s.69-70; S.Esin Dayı, *Nazilli Kongreleri*, (1919), Erzurum, 1998, s.1. Milli Mücadele Hareketi'nin temelini teşkil eden ve bağımsızlık konusunda ilk teşkilatlanma biçimini oluşturan "Müdafaâ-i Hukuk" cemiyetlerinin en önemli özelliği "temsil" mekanizmalarını "seçim" yoluyla oluşturmuş olmaları ve yetkilerini doğrudan milletten almalarıydı. Sadece o günün şartları için değil günümüzdeki uygulamaları açısından bakıldığında bile gayet demokratik bir niteliği olan bu temsil olayı Anadolu'daki tüm Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetleri'nin ortak özelliği idi. (Osman Özsoy, *Saltanatın Cumhuriyete Giden Yolda Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul, 1997, s.504.)

81 Özsoy, *Saltanatın Cumhuriyete...*, s.505.

mokrazi tarihi açısından değil, demokrasinin dünyadaki gelişimi ve uygulamaları açısından da o dönemdeki Anadolu insanı, insanlığın yüzünü ağartacak örnekler sergilemiştir.⁸²

O dönemde, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyetleri'nin yanı sıra İstanbul'da bazı siyasi partiler de yeniden çalışmaya başlamışlardı. Fakat, bu örgüt ve partilerin çoğunluğu kuruluşlarında bazı güçlerin tesir ve egemenliği altında kalmışlardı. Ayrıca bunların çoğu ABD Başkanı Wilson'un 14 maddesi temelinde adil bir barışa bel bağlamışlardı.⁸³ Bu nedenle faaliyetleri işgalcilere karşı silahlı bir savaşı teşkilatlandırmaya değil, yalnızca Türkiye'nin bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü amacını yaygınlaştırmak amacıyla mitingler, toplantılar düzenlemeye ve siyasal bildiriler yayınlamaya yönelikti. Bununla beraber bir süre sonra adil bir barışa yönlendirilmiş ümitlerin yıkılması ve yabancı işgalcilere karşı kendiliğinden başlayan silahlı savaşın yaygınlaşması, bu milliyetçi çizgideki teşkilatları yavaş yavaş antiemperyalist halk hareketine katılmaya yöneltmişti.⁸⁴

Mondros Mütarekesi'nin XXIV. maddesinin İngilizce metninde, kasten "*Six Armenian Vilayets*" olarak yazılan Vilayât-ı Sitte'de⁸⁵ bir karışıklık çıkması halinde; "*Bu vilayetlerin herhangi bir kısmını işgal hakkını İtilâf devletleri muhafaza eder*" deniliyordu. Ermeni politik isteklerinin İtilâf devletleri tarafından desteklenerek "*Şark Meselesi*" zihniyeti dahilinde, "*Büyük Ermenistan*"ın oluşturulmasına zemin hazırlayacak bir biçimde mütareke maddeleri içerisine konulması, Türk milletini oldukça rahatsız etmişti. Bu endişe ile Meclis-i Mebusân'ın feshinden önce 1918 Aralık ayı başlarında Şark Vilâyetleri Mebusları "*Vilayât-ı*

82 Özsoy, *Saltanattan Cumhuriyete...*, s.505.

83 ABD Cumhurbaşkanı Wilson'un daha sonra Osmanlı barış tekliflerine de esas olan meşhur prensiplerinin XII. maddesi doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nu ilgilendiriyordu: "*Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olan kısımlarına itirazsız bir hakimiyet sağlanmalıdır. Fakat bugün Türk boyunduruğu altında bulunan diğer milletlerin de, mutlak güvenlik içinde varlıklarının, en zahmetsizce gelişmelerinin kefalet altına alınması lazımdır. Çanakkale Boğazı milletlerarası garanti altında bütün milletlerin ticaret gemilerinin serbestçe geçmelerine açık olmalıdır.*" (Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, I*, İstanbul, 1999, s.298; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu, 1914-1923*, Ankara, 1991, s.146.)

84 Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye...*, s.70.

85 Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Trabzon.

Şarkıye Grubu” adında bir grup oluşturup milli menfaatleri müdafaâ maksadıyla birtakım faaliyetlere girişmişlerdi.⁸⁶

Bu arada kendi illerinden Ermenilere toprak verileceğini duyan doğu şehir ve kasabalarındaki halkta büyük bir heyecan ve panik başlamıştı. Bölgenin işgal tehdidiyle karşı karşıya kalması üzerine Diyarbakır ileri gelenlerinden bir kaç kişi İstanbul’da bir araya gelip 4 Aralık 1918’de “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”ni kurdular.⁸⁷ Kuruluş çalışmalarına Süleyman Nazif’in önderlik ettiği cemiyetin başkanı Harput’lu Nedim Bey olmuştu.⁸⁸

Erzurum’lu Hoca Raif Efendi,⁸⁹ cemiyetin kuruluşunu şöyle anlatmaktadır:⁹⁰

“Ermenistan’a Şark vilayetlerinden toprak terk edilmesi şâyiâları dolışmaya başlar başlamaz içinde bulunduğumuz mütareke şartlarını da göz önüne getirerek hemen İstanbul’a gittim. İstanbul’da bir iki Türk gazeteci maalesefhezeyan halindeydi. Memleket, bunaltıcı bir havanın sıkıntısı içinde idi. Memleketin kurtarılması ilk hedefimiz olmalı ve Şark vilayetlerimizden bir karış toprak dahi her ne şekil ve her ne vesile ile olursa olsun anavatanından ayrılmamalıydı. İstanbul’a varır varmaz temaslarıma başladım. Bu arada

86 Tayyip Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I*, Ankara, 1959, s.28.

87 Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, Ankara, s.51.

88 Tevfik Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu’da I*, (1919-1921), Ankara, 1981, s.31; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.750. Enver Konukçu burada cemiyetin kuruluş tarihi olarak 2 Aralık’ı göstermiştir. Bununla beraber Cemiyetin 4 Aralık’ta kurulduğuna ait bilgilere değişik kaynaklarda rastlanılmaktadır. (Jaeschke, *Türk Kurtuluş savaşı Kronolojisi*, s.11; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, 1918-1938, Ankara, 1988², s.12; Zürcher, *Milli Mücadele’de İttihatçılık*, s.136.)

89 1874 yılında Erzurum’da doğdu. Babası Nuri Efendi, Annesi İffet Hanım’dır. Hukuk öğrenimi gördükten sonra Bitlis’te kadılık yaptı ve bu arada Osmanlı Meclis-i Mebusân’ında iki dönem milletvekilliği görevinde bulundu. Mondros Mütarekesi’ni izleyen işgal günlerinde o da arkadaşları gibi memleketine çekilerek savunma çareleri arayanlar arasında idi. Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin başkanlığını yaptı. Erzurum Kongresi’ne katıldı. Kongrenin ilk gününde ve açılış sırasında başkanlık kürsüsünde o vardı. Kongreden sonra Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilenler arasında idi. “Raif Hoca” diye anılan Raif Dinç, 1927-1949 yılları arasında 5 dönem milletvekilliği yaptı. Bunların üçünde Erzurum’dan, birinde Zonguldak’tan, birinden de Rize’den seçilmişti. 1949 yılında Ankara’da öldü. Raif Hoca hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. *TBMM Arşivi*, MV/506, Özel Hal Tercümesi; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.203,204.

90 Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber I*, Ankara, 1997⁴, s.19.

Ayasofya civarında merhum Süleyman Nazif Bey'e rastladım. "Erzurum'dan yeni mi geldin?" diye sordu. Evet dedim. Daha sonra "halkın nasıl olduğunu ve neler düşündüğünü" sordu. Bende; "Maneviyat yüksek fakat bazı gazetelerin tehcir aleyhindeki ve Ermenileri mazlum mevkisinde gösteren yazıları ile doğu topraklarımızdan bir kısmının Ermenistan'a terki hakkındaki mütalaâları çok fena tesirler hasıl etmekte ve zararlı sonuçlar doğurmasından endişe edilmektedir" dedim. Üstad Nazif; "Haklısın doğru düşünüyorsun bende seninle beraberim" dedi. Beyazıt'a kadar beraber yürüdük ve hep bu bahsi görüştük".

Daha sonra Süleyman Nazif ile beraber gazete idarehanelerini gezen Raif Hoca tehcir aleyhindeki yazıların zararlarını açık açık izah edip, Şark vilâyetlerinin kritik durumunu belirtmişti. Bu girişimlerden sonuç alınmadığını belirten Raif Hoca, şöyle devam ediyor: ⁹¹

"Bir gün, Beyrut Eski Valisi İsmail Hakkı, Hicaz Eski Valisi Mahmud Nedim, Beyazid (Ağrı) Mebusu Şefik, Diyarbekir Mebusları Zülfi ve Feyzi, Süleyman Nazif, Cevat Beyler (Dursunoğlu) ve ben (Hoca Raif) aramızda toplandık ve uzun görüşmelerden sonra temel bir şart üzerinde mutabık kaldık. Bu temel şart: Kayıtsız ve şartsız Türk hukukunu muhafaza, doğu topraklarımızdan herhangi bir parçanın Ermenistan'a terk edilmesi gibi bir hal vukuunda veya herhangi bir fiilî tecavüz karşısında doğu vilayetlerimiz halkının birlikte silahlı müdafaâsını temin eylemeye çalışmak üzere "Vilayât-ı Şarkıyye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"ni kurmak ve buna ait diğer tali esasları tespit etmek oldu."

Cemiyetin ilk toplantılarında, cemiyet adına çıkarılacak gazete işi, tehcir dolayısıyla Türk milletine atılan iftiralara cevap verme yolları ve doğu vilâyetlerindeki Müslümanların haklarının hangi yollardan müdafaâ edileceği uzun uzadıya konuşulmuş bir kaç gün süren toplantılar sonunda aşağıdaki esasların müdafaasına karar verilmişti: ⁹²

91 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...I*, s.19.

92 Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum* (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998, s.42-43.

1. *Doğu Vilayetleri tarih itibariyle bir Müslüman Türk memleketidir. Bu bölgede Ermeniler öteden beri küçük bir azınlıktır.*
2. *Elli yıldan beri Ermeniler bu bölgede çeşitli siyasi öldürmeler ve komitecilikle Müslümanları kendilerini müdafaâ etmek zorunda bırakmışlardır.*

Cemiyet toplantılarında görüşülün bu hususlar Cemiyet Nizamnâmesi'nde de yer almış, nizamnâmede cemiyet merkezinin İstanbul olduğu ve idare heyetinin kimlerden meydana geleceği belirtilmişti.⁹³

Mustafa Kemal Paşa, “*Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”nin kuruluş amacını şöyle belirtir:⁹⁴

“Cemiyetin kuruluş amacı; Doğu illerindeki Müslüman halkın tarihsel ve millî haklarını gerektiğinde medeni toplumlar önünde savunmak, yapılan zulüm ve cinayetlerin nedenlerini ve bunları yapanlar hakkında soruşturma açarak suçluların cezalandırılmalarını istemek, Türklerle azınlıklar arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesine ve eskisi gibi iyi bağların pekiştirilmesine çaba göstermek, savaştan sonra doğu illerinde baş gösteren yıkım ve yoksulluğu, hükümet katında girişimlerde bulunarak elden geldiğince giderme yollarını aramaktır.”

“Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti”nin İstanbul’daki yönetim merkezinin bilim ve uygarlık yöntemleriyle amaca ulaşabileceği konusunda oldukça iyimser olduğu gözden kaçmamaktaydı. Gerçekten bu yolda çaba göstermekten geri kalmayan cemiyet, doğu illerinde Müslüman halkın haklarını savunmak için “Le Pays” adında Fransızca bir gazete yayımlamaya başladı ve “Hadisât” gazetesinin sahipliğini üzerine aldı.⁹⁵ Bütün bunlarla da yetinmeyen cemiyet, İtilâf devletleri başkanlarına ve onların İstanbul’daki temsilcilerine birer muhtıra verip, Avrupa’ya bir heyet yollamaya girişti.⁹⁶

93 Nizamnamenin metni için bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Belge No:1, s.117; Kırzioğlu, *Bütünleriyle Erzurum Kongresi*, I, s.5-6; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, I, s.143.

94 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, Ankara, 1974, s.3.

95 Atatürk, *Nutuk*, I, s.4.

96 Atatürk, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, İstanbul, 1981, Vesika No.7, s.903; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.20.

"*Vilayât-ı Şarkîye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin çalışmaları azimli bir şekilde devam ederken, "o zamanlar yedek subaylıktan yeni terhis edilmiş dinamik, içi vatan aşkı ve yüce ülkülerle dolu bir genç olan Erzurum'un değerli evladı Cevat Bey"⁹⁷ cemiyetin merkezine giderek cemiyet emrinde çalışmak istediğini belirtti.⁹⁸ Bu azimli gencin isteği cemiyet tarafından olumlu karşılanınca, Cevat Bey, İstanbul'da bulunduğu dönemde cemiyet toplantılarına iştirak etme fırsatı buldu.

Cevat Bey, İstanbul'da kısa süre kaldığı için cemiyetin yalnızca bir kaç toplantısına katılma imkânı bulmuştu. Katıldığı toplantıların ilkinde gündem maddesi "Kürtçülük" faaliyetleriydi. Cevat Bey, askerlik yıllarında Şark vilâyetlerinde bazı görevler aldığı için bölgedeki psikolojiyi yakından bilen biri olarak toplantılarda sık sık söz aldı. Cemiyet, bir taraftan Avrupa'ya Ermenilerin haksızlığını anlatmaya çalışırken, diğer taraftan da içeride Kürt bağımsızlığı için çalışan Kürt milliyetçileri ile uğraşmak zorunda kaldı.⁹⁹ Yapılan müzakereler sonucu Seyyid Abdulkadir başkanlığında kurulan ve mühründe "*Autonomie Du Kurdistan*"¹⁰⁰ tabiri bulunan Kürt Teâli Cemiyeti'nin çalışmaları ele alındı ve bu cemiyetin dağıtılmasına veya Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ne iltihakına çalışılmasına karar verildi.

Cevat Bey ve Süleyman Nazif, Kürt Teâli Cemiyeti'nin İçtihat Evi yanındaki merkezine giderek Seyyid Abdulkadir ile görüşmüşler, görüşmede Süleyman Nazif Bey, Şark vilâyetlerinin üzerinde dolaşan kötü ihtiraslara alet olunmaması gerektiğini, Ermenilerin yurdumu-

97 Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Belleten*, XXXIII/129-132, (Ankara, 1969), s.526.

98 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.18. Raif Hoca Erzurum Kongresi sırasında Vilayât-ı Şarkîye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin İstanbul'daki kuruluş sürecini Mazhar Müfti Kansu'ya anlatırken, cemiyetin kuruluş toplantılarına Cevat Dursunoğlu'nun da katıldığından bahsederek, Cevat Bey'i cemiyetin kurucuları arasında göstermiştir. (Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I s.19.) Konuya dikkat çeken Selahattin Tansel, Dursunoğlu'nun hatıratına dayanarak, cemiyetin kurucuları arasında Cevat Bey'in olamayacağını vurgulamıştır. (Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.142, dip.18.)

99 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.45.

100 Kürt Teâli Cemiyeti'nin mühründe Türkçe olarak "*Türk Teâli Cemiyeti*" yazmasına karşın Fransızca "*Autonomie Du Kurdistan*" ifadesi yer alıyordu. Bunun sebebi, Türklerle ayrılmaz bir parça olarak kendilerini gören Kürt halkından kötü niyetleri saklamaktı. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.19; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.129, dip.188.)

za göz diktiğini, Kürt Teâli Cemiyeti adı ile bir cemiyet kurulmasının Türk ile Kürdü birbirinden ayıracağını, halbuki; “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”nin hiçbir kavmi ayrılık gözetmek-sizin bütün bu vilâyetler halkını içine alabileceğini anlatmıştı. Fakat, Seyyit Abdulkadir onlarla görüşecek hiçbir şeyinin olmadığını, İtilâf devletlerinin kendilerine her türlü yardımı yapacaklarını söyleyip ko-nuşmayı kesti.¹⁰¹

Cevat ve Süleyman Nazif Beyler, Kürt Teali Cemiyeti’nden el-leri boş bir şekilde ayrılmalarından sonra yapılacak tek şey olarak bu gafillere gereken cevapları gazete sütunlarında vermede ve halkı bu şekilde aydınlatmada görmüşlerdi. Böylece “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”nin yayın organı olan Hadisât Gazetesi’nde Kürdistan Teâli Cemiyeti iddialarına karşı cevaplar yayınlanmaya başlandı.¹⁰²

Cevat Bey, Kürt Teali Cemiyet merkezini ziyaretleri sırasında orada bulunanlar arasında daha önceden tanıdığı birisine rastlamasını ve bu durumun kendinde yarattığı düşünceleri hatıratında şöyle kaydediyor: ¹⁰³

“Cemiyetin merkezine gittiğimizde orada Cemiyet Reisi Seyyit Abdulkadir’le beraber üç genç hazır dılar. Bu gençlerden yalnız birisini ta-nıdım. Bitlisli Yüzbaşı Emin. Emin ile Şark Cephesi’nde tanışmıştım. O za-manlar Türkçü idi. Burada Kürt muhtariyeti fikri güden bir cemiyette Emin’i görmek bende büyük bir hayret uyandırdı.”

Daha sonraları, “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti*”nin bir kaç toplantısına daha katılan Cevat Bey için İstanbul’da kalmak gün geçtikçe zorlaşıyordu. İşgal kuvvetlerinin İstanbul’daki haysiyet kırıcı muameleleri cepheden yeni dönen diğer gençler gibi onu da etkiliyordu. Ayrıca, kardeşi ve eniştesi Suriye’de esir düştükleri için

101 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.20; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, I, s.130.

102 Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.45.

103 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.19.

muhacirlikten Erzurum'a dönmüş olan ailesine kendisinden başka bakacak kimse kalmamıştı.¹⁰⁴

Gerek Erzurum'daki ailesine bakmak gerekse İstanbul'da cemiyet merkezinde olup bitenleri oralarda anlatıp, halk arasında yapılacak teşkilatta çalışmak üzere Erzurum'a gitmeye karar veren Cevat Bey, cemiyet merkezine müracaat ederek durumu izah ettikten sonra kendisine “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”nin Erzurum'da bir şubesini açmak için yetki verilmesini istedi¹⁰⁵ ve cemiyetten Erzurum'da bir şube açmak için resmi bir yetki belgesi aldı.¹⁰⁶

Bundan sonra Cevat Bey'i Erzurum'a gitmek için çok uzun ve zor şartlar altında geçecek bir yolculuk bekliyordu. 1918'in son günlerinde İstanbul'dan ayrıldı.

C. İstanbul'dan Ayrılış ve Erzurum Yolculuğu

İşgal altındaki İstanbul'da daha fazla kalamayan Cevat Bey, 1918 Aralık ayının sonlarına doğru, “*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*”nin bir nizamnâmesini alarak Erzurum'a gitmek için yola koyuldu. Arkadaşı ve dayısının oğlu Ahmet Bey (Erverdi) ile birlikte Şam Vapuru'na binerek Karadeniz yolu ile Trabzon'a hareket eden Cevat Bey, on günlük fırtınalı ve berbat bir deniz yolculuğunun ardından 10 Aralık 1918 Salı günü Trabzon'a vardı.¹⁰⁷

O günlerde Trabzon'un üzerinde de Mondros Mütarekesi'nin kara bulutları dolaşmaktaydı. Kendilerini bölgede *Pontos Krallığı*'nın bir uzantısı olarak gören Rumlar İtilâf devletlerine güvenerek iyice şırmamışlar ve bütün Rum çeteleri muntazam bir program altın-

104 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.12; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.761.

105 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.21.

106 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.21; Baykal, “İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali...”, *Belle-ten*, s.526; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.761. Hoca Raif Efendi, Vilayât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin açılma yetkisinin kendisine verildiğini ifade etmektedir. (Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I, s.19.)

107 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.58; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.22.

da hemen hemen tamamen siyasi bir şekle bürünmüşlerdi.¹⁰⁸ Fakat Trabzon'un vatansever halkı Pontos yılanının baş kaldırmasına meydan vermemek için "*Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti*"¹⁰⁹ etrafında toplanmışlardı.¹¹⁰

Cevat Bey, çetin kış şartlarında Zigana ve Kop geçitlerini geçebilmek için müsait görünen havadan istifade ederek Erzurum'a doğru yola çıkmak üzere Trabzon'dan derhal ayrılma gereği hissetmiş,¹¹¹ yine çok zor şartlar altında yaklaşık üç hafta süren uzun bir yolculuktan sonra kış ortasında Erzurum'a ulaşmıştır. Cevat Bey, hatıratında bu yolculuk esnasındaki izlenimlerini şöyle ifade ediyor:¹¹²

"Yollar Rus ordusunun çeşitli döküntüleri ile dolu idi. Köylerin çoğu boştu. Halkın pek azı yurtlarına dönebilmişlerdi. Bunlar da birer virane olan evlerine yerleşmeye çalışıyor, günlük geçim derdiyle çırpınıyorlardı. Hele, Gümüşhane'den öteye kışı sertleşmeye başlayan amansız iklimde yoksul halkın durumu hakiki bir afet halini almıştı. Köylerde od yok, ocak yok. Geçen dört yılın çetin kış savaşlarında insan eti yemeye alışan kurtlar geceleri sürülerle dolaşüyor ve insanlara saldırıyorlardı. Biz ancak kabileler halinde ve günde on beş, yirmi kilometre yürüyebiliyorduk. İklim şiddeti, savaş sonrası musibeti yetişmiyormuş gibi bir de hükümeteşizlik felâketi her tarafa çökmüştü. Memleketin şirazesini (düzenini) ancak bu sınır vilayetleri halkının siyasi olgunluğu ve sağ duyusu koruyordu. Bu kötü şartlar altında birçok günler yavan ekmeğe dahi bulamadan han viranelerinde ışıksız ve ateşsiz geceleyerek çeşitli güçlüklerle yirmi bir gün de Erzurum'a varabildik."

Cevat Bey, 1915-1916 kışında tabyalarında savaştığı Erzurum'u

108 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, s.39.

109 Cemiyet hakkında geniş bilgi için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler*, s.506.

110 Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından...", *Bellekten*, s.526.

111 Cevat Bey, Trabzon'da bulunan hemşehrisi Trabzon Jandarma Alay Komutanı Kâzım (Yurdalan) Bey'i ziyaret etmek istemişse de Kâzım Bey'le görüşememiştir. (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.761.)

112 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.23.

bir enkaz yığını halinde bulmuştu. Şehir bir harabeyi andırıyordu. İki yıldan fazla süren Rus istilası günlerinde Ermeni vahşeti altında on binlerce kurban vermiş olan şehirde nüfus 3-4 bin kişiye düşmüştü.¹¹³ Erzurum'a vardığının ilk günlerini eş, dost ve akrabalarının dert ve ölüm acılarını dinleyerek geçiren Cevat Bey, daha sonra İstanbul'dan geldiğini duyan hemşehrilerinin sorularıyla karşılaştı; "*İstanbul buralar hakkında ne düşünüyor? Memleketin sonu ne olacak?*" Aslında onlar da işgal altında bulunan İstanbul'dan bir şey beklemenin faydasız olduğunu biliyorlar, ancak memleketlerinin Ermenilere verilmesi yönündeki İtilâf devletleri maksatlarını gururlarına yediremiyorlardı. Onların içinde yanan bağımsızlık ateşi Cevat Bey'i de duygulandırmıştı.¹¹⁴

Bundan sonra Cevat Bey, Erzurum'da başlayan Müdafaâ-i Hukuk hareketinin öncülerinden biri olarak hareketin başarıya ulaşmasına kadar uzayan süreçte olayların bilfiil içinde bulundu.

113 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Atatürk Anıtı Açılışı Konuşması", *Yakutiye* Yıl:7, Sayı:6, (29 Ekim 1965); Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.755.

114 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.25.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM'DA MİLLÎ TEŞKİLATLANMA VE CEVAT BEY

Tarihi süreç içerisinde, Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri olan Erzurum, bölgenin kilit noktası olma özelliğini daima muhafaza etmiştir. Anadolu Türklüğü'nün bin yıllık tarihindeki büyük şereflerin altında Erzurum'un dolgun bir payı vardır. Bu şerefli tarihin eski çağları bir tarafa bırakılsa bile, Erzurum'un son yüz elli yıl içindeki dört büyük savaşta (1829, 1856, 1876, 1914) Türk savunma tarihine yazdığı kahramanlıklar ayrı ayrı eşsiz birer destan olma özelliğine sahiptirler.¹¹⁵

Erzurum, yalnız bu yiğitlik destanlarını yapmakla yetinmemiş, dokuz yüz yıla yaklaşan bir süre içinde Doğu Anadolu'nun kültür ve uygarlık merkezi hizmetini de görmüştür.¹¹⁶

Bununla beraber şehir, I. Dünya Savaşı yıllarında en çok zarar gören yerlerin başındaydı.¹¹⁷ İki yıl kadar işgal acısını yaşamış, nüfusça azalmış ve hepsinden kötüsü de Ermeni katliamlarına sahne olmuştu. Mart 1918'de Türk hakimiyetinin tekrar tesis edildiği şehrin nüfusu göçten dönenlerle beraber artmış, fakat bu sefer de şehirde yiyecek kıtlığı baş göstermişti.¹¹⁸

115 Jeopolitik konumunun müdafaâya elverişli olması sebebiyle ayrı bir öneme sahip olan Erzurum, Kafkasya'nın Anadolu'ya açılan kapısını teşkil etmektedir. Şehrin bilinen ilk halkı Urartular'dır. Bunu; Hititler, Ermeniler, Medler, Persler, Sasaniler, Bizanslılar ve Türkler izlemişlerdir. Kaynaklarda, şehrin ilk isimleri: Karintis, Karini Korona, Karnoi, Kalghak olarak geçmektedir. Romalılar'ın Theodopolis adını verdikleri şehir, Selçuklu Türkleri tarafından ele geçirilince Erzen, Erzen-i Rum, daha sonrada Erzurum diye adlandırılmıştır. (Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.2.)

116 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Özelliği", *TYE*, Yıl:1, Sayı:1, (1959), s.5.

117 Erzurum, savaşın başlangıcından itibaren Rus ordularının en önemli hedefi haline gelmişti. 1915 yılında Sarıkamış felaketinden sonra 16 Şubat 1916'da Rus orduları Erzurum'a girdi ve Erzurum için iki yıl sürecek Rus işgal yılları başladı. Erzurum halkı, Ruslarla birlikte şehre giren Ermenilerin katliamından kurtulmak için Anadolu'nun iç kesimlerine doğru göç ettiler. Bu göç esnasında soğuk ve mahrumiyetlerden dolayı çok sayıda hayat kaybı meydana gelmişti. (Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.5.)

118 Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.775.

A. Mondros Mütarekesi ve Erzurum

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından, özellikle mütarekenin VII. ve XXIV. maddeleri, Erzurum halkını büyük bir telaşa sevk etti. Bu maddeler, Vilayât-ı Şarkıye'yi Ermenilere peşkeş çeker nitelikteydi. Dolayısıyla Erzurum'da tekrar Ermeni meselesi gündeme geldi.¹¹⁹

Şehirde, eski şahsiyetlerden sadece hastahane baş tabibi olarak vazife yapan Dr. Fuat Sabit Bey vardı. Sabit Bey, mütareke olduğu haberini öğrenir öğrenmez müjdeyi Süleyman Necati (Güneri) Bey'e¹²⁰ vermek istedi. Mütareke metnini dikkatlice gözden geçirirken gözü XXIV. maddeye takılan Necati Bey, *"Eyvah Vilayât-ı Şarkıye Ermenistan oluyor"* diye söylenince; Dr. Fuat; *"Öyle bir şey yok"* cevabını verdi. Metnin tekrar dikkatlice okunmasından sonra Necati Bey, madde üzerinde şu yorumda bulundu: ¹²¹

"Ermeni çeteleri muhil-i asayiş hareketi yapınca İtilâf idaresi Erzurum'a girecek ve Ermeniler de Türkleri keserek ekseriyet teminine çalışacaklardır. Ermeni bulunmayan buraları savunmamak namussuzluktur."

119 Mütarekenin XXIV. maddesi Erzurum'u yakından ilgilendirmekte idi. Daha önce de bahsedildiği gibi bu maddede "Vilayât-ı Sitte de herhangi bir karışıklık zuhuruunda mezkur vilayetlerin herhangi bir kısmının işgal hakkını İtilâf Devletleri muhafaza ederler" şeklinde bir ifade yer alıyordu. Mütarekenin İngilizce metninde ise, bu altı vilayet, *"The Six Armenian Vilayets"* şeklinde belirtilmişti ki; Erzurum'da bu vilayetlerden biri idi.

120 17 Mart 1890'da Kiğı'da doğan Süleyman Necati, hukuk tahsili gördü. 1912'de Kiğı'dan, Erzurum İl Genel Meclisi'ne aza seçildi. Daha sonra Erzurum Numûne Mektebi Müdürü oldu. Bu sıralarda şehirde çıkan Albayrak Gazetesi'nde yazılar yazmaya başladı. 1916 Rus işgalinde mektebi yanan Süleyman Necati, kurtuluş üzerine Erzurum'a dönünce Albayrak Gazetesi'nin sahibi ve başyazarı olarak mücadeleye katıldı. Mondros Mütarekesi akabinde, Doğu Anadolu'da Ermenistan tehlikesi baş gösterince, şehirde altı arkadaşı ile kasım ayı sonunda "İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti"ni kurdu. Sonra bu cemiyet, Vilayât-ı Şarkıye Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi'ne katıldı. Erzurum Kongresi'ne Karaköse delegesi olarak katılan Süleyman Necati, Erzurum Vilâyeti adına Divân Kâtibi seçildi. Aralık 1919'da Son Osmanlı Meclisi'ne Erzurum Mebusu seçilerek İstanbul'a gitti. 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali üzerine BMM'ye katıldı ve yeni hükûmetin ilk Matbuat Umûm Müdürü oldu. Ermeni Cumhuriyeti ile yapılan Gümrü Antlaşması'nı imzalayan Murahhas Heyeti'nde bulundu. 5 Şubat 1921'de Londra Konferansı'na giden heyete katıldı. 1937'de Zonguldak milletvekili seçildi. 1 Mart 1944'te vefat etti. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.208.) Süleyman Necati hakkında ayrıntılı bilgi için Bkz. Demircioğlu, *1919-1923'te Süleyman Necati Güneri Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1992.

121 Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s.26.

Mütareke, bütün doğu illerinin geleceğini tehlikeli bir duruma sokmuş olduğundan bu bölgenin her şehir ve kasabası o gün “*Bu işe Erzurum ne diyor?*” sorusunu sormaya başlamıştı. Bu sorunun sorulmasındaki gaye, “Erzurum’da bulunan ordunun ve sınır bekçiliği terbiyesinin verdiği siyasi olgunluğa erişmiş Erzurum insanının” ne düşündüğünü öğrenmek idi.¹²²

Üzerine düşen bu ağır vazifenin sorumluluğunu bilen Erzurum, kendisine yöneltilmiş olan bu sorunun cevabını vermekte gecikmedi ve Türk Milli Mücadelesi’nin temel taşları Erzurum’da şekillendirildi.

B. Teşkilatlanma Sürecinde Cevat Bey

İstanbul’dan Erzurum’a geliş amacı bölgede bir teşkilat oluşturmak olan Cevat Bey, kendisinden önce Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey’in bu konuda bazı teşebbüslerde bulunduğunu, fakat herhangi bir sonuç alamadığını öğrenmişti.¹²³ Cevat Bey, bu olayın üzerine giderek başarısızlığın nedenlerini araştırmış ve sonunda Süleyman Necati Bey’in eski İttihatçılığının bazı kesimler tarafından tedirginlikle karşılandığı sonucuna varmıştı.

Gerçekten de, Süleyman Necati, Erzurum’da I. bir teşkilat kurma görevini eski İttihatçılardan veya Teşkilât-ı Mahsusacı’lardan almıştı.¹²⁴

Bu gizli teşkilat işinde Süleyman Necati’den başka; Gezma-

122 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.12.

123 A. Demircioğlu, *1919-1923’te Süleyman Necati Güneri Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Erzurum, 1992, s.42. “Erzurum’da ilk milli teşkilatlanma daha Mondros Mütarekesi imzalanmadan I. Dünya Savaşı’nın son aylarında başlamıştı. İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi, savaşın sonlarına doğru durumun iyiye gitmediğini anlamış ve Anadolu’da çeşitli vilâyetlerde her ihtimale karşı gizli teşkilat yapılması yönünde çalışmalarda bulunmuştu. Bu amaca yönelik olarak, Fırka Merkezi Umumisi, Yenibahçeli Nail Bey’i Batum’a, Filibeli Hilmi Bey’i Erzurum’a, Tüccar Cafer Bey’i de Trabzon’a kurye olarak göndermişti. Mütareke imzalanıp, fırka kapatıldıktan sonra, İttihatçılardan bir kısmı yurt dışına kaçmış, bir kısmı da Anadolu’ya geçerek çalışmalarına burada devam etmişlerdi. Erzurum ve Trabzon şehirleri, Anadolu’ya geçen İttihatçılar için önemli merkezler olmuştu.” (Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.31.)

124 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.8. Enver Paşa, 19 Aralık 1918’de Erzurum’da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüşdü ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilat yapılarak şûralar hükümeti kurulmasını istemişti. (Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.31.)

hallelî Yüzbaşı Nalbandoğlu İsmail ve Alay Müftüsü Hoca Nusret Efendi'nin isimleri geçiyor, Miralay Halit Bey'in de bu teşkilatla ilgili olduğu kulaktan kulağa dolaşıyordu. Fakat hiç kimsenin konuyla ilgili kesin bir bilgisi yoktu.

Cevat Bey, halk arasında fısıltıları dolaşan bu işin aslını ve olup bitenleri öğrenmek üzere Süleyman Necati Bey'i aradı. Onu harp içinde tanımıştı ve idealist, milliyetçi bir kişi olarak biliyordu. Bu sıralarda Erzurum'da Albayrak Gazetesi'ni çıkarmaya hazırlanan Süleyman Bey de, işgal altındaki İstanbul'dan bir şey beklemenin faydasızlığını biliyor, Anadolu'nun kendi kendini müdafaâ etmek zorunda olduğuna inanıyordu. Teşkilatlanma yolundaki düşünceleri, Cevat Bey'le uyuşuyordu. Cevat Bey, Süleyman Necati'ye, İstanbul'daki "*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin çalışmalarından ve bu cemiyetin Erzurum'da bir şubesini açmak için kendisine verilen yetkiden bahsetti. Merkezi İstanbul'da bulunan herhangi bir cemiyetten bir fayda beklemenin doğru olmadığını belirtmekle beraber Necati Bey, Erzurum'da bir şube açılması fikrine olumlu yaklaştı.¹²⁵

Süleyman Necati ile görüşmesinden sonra daha da umutlanan Cevat Bey, bundan sonra Erzurum'un hukukçu, doktor, öğretmen ve subay gibi birçok aydınıyla görüştü. Hemen hemen hepsi cepheden yeni dönen bu insanların çoğu Cevat Bey'in mektep arkadaşıydılar. Memleketi savunma amacıyla bilenen bu gençler, Cevat Bey'in elindeki yetki belgesine dayanarak "*Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*"nin Erzurum'da bir şubesinin açılması hususunda karar birliğine vardılar. Cevat Bey, böylece hiç olmazsa halkın bir arada toplanıp, bozguncu fikirlerin önüne geçilebileceğine kanâat getirmişti. Belediye Reisi Zakir Bey'e başvurup maksatlarını anlattıktan sonra kendisini bu konuda gerekli yardımı alabilmek hususunda Vali Münir Bey'e götürmesini istedi.¹²⁶ Zakir Bey, bu iş için mahalle muhtarları

125 Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.27.

126 Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.28.

ile şehrin ileri gelenlerini belediyede toplayıp bir karar almanın daha doğru olacağını belirtti.

1 Mart 1919'da Belediye Reisi'nin başkanlığında yapılan toplantıya mahalle idare heyetleri ve şehrin ileri gelenleri katılmışlardı. Cevat Bey, bu toplantıda memleketin genel durumunu izah ile bu çerçevede Erzurum'un yeri konusunda bir takım bilgiler içeren bir konuşma yaptı. Toplantıya ilgi çok büyük olduğundan topluluğun belli bir karara varabilmesi çok güç görünüyordu. Bundan dolayı Belediye Reisi başkanlığında olmak üzere on kişilik bir komisyon oluşturulması kararlaştırıldı.¹²⁷

Cevat Bey'in de içinde bulunduğu bu komisyonda bazı muhalif düşünceler boy göstermişti. *"Bu devletin padişahı var, sadrazamı var, onlar düşünürlər. Biz burada bir vilâyet köşesinde başımızdan büyük işlere bulaşarak devletin düzenini bozmayalım"* gibi birtakım cümleler komisyonda sarf edilir hale gelmişti.¹²⁸ Fakat Cevat Bey'in meydanı boş bırakmaya hiç niyeti yoktu. Cevat Bey'le beraber Hüseyin Avni de memleketin durumunu izah etmeye çalıştı. Tartışmalar çok sert geçiyordu. Cevat ve Hüseyin Avni Beyler ısrar ettikçe karşı taraf çeşitli mahzurlar bularak işi devlete terk etmenin doğru olacağını ileri sürüyorlardı. Hüseyin Avni, çok sert bir dille; *"İstanbul'dan bir şey beklemenin hata olduğunu, ne olursa olsun müdafaâdan başka çıkar yol bulunmadığını ve müdafaâ için şimdiden teşkilatlanılması gerektiğinin"* altını çizmişti.

Cevat ve Hüseyin Avni Beyler'in kararlı tutumları, yapılan komisyon görüşmelerinden cemiyetin kurulması için gereken imzaların alınmasını sağlamış ve böylece Erzurum'da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması yolunda en önemli adımlardan biri

127 Bu komisyonda Cevat Bey'den başka Belediye azasından Şeyh Eşref, Kılıçzâde Şakir, Meclis-i İdare azasından Tevfik Bey, Hüseyin Avni ve Ahmed Erverdi de bulunuyordu. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.28.)

128 Cevat Bey'e göre, bu insanların bu suretle konuşmaları bozgunculuk ruhundan doğmuyordu. Bunlar, mevcut durumu kavrayamadıkları gibi İstanbul'daki hükümetin de aczini anlayamıyorlar, iyi kötü mevcut düzenin bozulmasından korkuyorlardı. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.29.)

atılmıştı.¹²⁹

Diğer taraftan İstanbul'da bulunan Erzurum'un önde gelenlerinin Erzurum eşrafına mektup yazarak onları teşkilatlanmaya sevk etmeleri de cemiyetin kuruluş sürecinde önemli bir etki yapmıştı.¹³⁰

İstanbul Baro Başkanı Erzurum'lu Celaleddin Bey, Erzurum Müftüsü Solakzâde Mehmed Bey'e gönderdiği telde, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum'da kurulmasını ve merkezin burası olmasını istiyordu. Bundan sonra Müftü, Erzurum'un ileri gelen hoca, şeyh ve işadamlarını toplayarak hükümetin kabul etmiş olduğu mütareke hükümlerini ve hükümlerin uygulama şeklini, ayrıca bunun milli menfaatlara ters düştüğü kadar, dini bakımdan da sakıncalı olduğunu, bu şartlar altında böyle bir hükümete itaat edemeyeceklerini aralarında karara bağladılar.¹³¹

C. Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi

1 Mart 1919'da Belediye binasında yapılan ve Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasının kararlaştırıldığı toplantıdan sonra, Cevat Bey'in elindeki yetki belgesine dayanılarak 3 Mart 1919'da cemiyetin kurulması için gerekli dilekçe vilâyet makamına verildi.¹³² Cemiyet Nizamnâmesi'nin bir örneği de bu dilekçeye iliştilmişti. Nizamnâme'de; cemiyetin maksadı; "*Vilâyât-ı Şarkıye'de bulunan bil-*

129 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.29. Cemiyetin kurulması yönünde çalışmaların hızlandığı günlerde Erzurum'da üç fikir cereyanı hakimdi. Bunlardan birisi; Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne dayanan Hürriyet ve İtilâf Fırkası, diğeri; Ayân Azasından Seyyit Abdulkadir'e güvenen Kürt Teâlî Cemiyeti, üçüncüsü ise; teşkilatı dağılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin geride kalanlarının teşkil ettiği gruptu. İttihât ve Terakkî Cemiyeti'ni temsil edenler milli bir teşkilatın kurulmasından yana idiler ve bu yolda çalışıyorlardı. Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarları başlangıçta teşkilatlanmaya ve bir cemiyet kurma fikrine karşı çıkmışlar, fakat Ermenilerin Paris'teki Onlar Konseyi'ne başvurarak, Maraş, Kilikya ve Vilâyât-ı Sitte'nin kendilerine verilmesini istemelerini, kurulacak büyük Ermenistan'ın merkezinin Erzurum'da olacağı yolundaki haberlerin gazetelerde yer alması sonucu bu fikirlerini değiştirmişler ve cemiyetin kurulması yolunda iyimser bir tutum sergilemişlerdi. (Kâzım Yurdalan, *Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar*, Erzurum, 1952, s.3; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.47.)

130 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.47.

131 Usta, *Siyasi Tarih Üzerine Konuşmalar*, s.60; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.48.

132 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.19.

*cümle anasırın millî ve siyasî hukukunun inkişâfını temin edecek esbâb-ı meşruâyâ teşebbüs ve vilâyât-ı mezkurenin İslâm ahalisinin tarihî ve millî haklarının medeniyet alemi huzurunda müdafaâ edilmesi ve bu bölgede vakî olan cinayet ve mezalimin tahkik edilmesi için çalışmak ve hükümet nezdinde gerekli teşebbüslerde bulunmak” olarak açıklanıyordu.*¹³³

Cemiyetin kurulmasına izin verildiğine dair vilâyetin cevabı 10 Mart 1919’da geldi.¹³⁴ Fakat cemiyet bu formalitelerin bitmesini beklemeden 6 Mart’ta ilk toplantısını yapmıştı.¹³⁵ Cemiyetin reisliğine; İbrahim Hakkı torunlarından Hacı Fehmi Efendi, muhasipliğe; Karşı Hatipoğullarından ve katipliğe de; “Dursunbeyzâde Mehmet Cevad” seçildi.¹³⁶

Şimdiki Erzurum, Ağrı, Erzincan illerinin bütününü ve Artvin’den Yusufeli, Gümüşhane’den Bayburt, Bingöl’den Kiğı, Tunceli’den Pülümür ilçelerini de içine alan Erzurum Vilâyeti’nin bu cemiyet şubesinin¹³⁷ ilk işi bir beyannâme hazırlayıp, bunu bütün doğu vilâyetlerine dağıtmak oldu.¹³⁸

133 *TİTE Arşivi*, Kutu No:31, Gömlek No:217, Belge No:217; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.143-45; Kırzioğlu, *Bütünleriyle Erzurum Kongresi*, s.5-6,8-9; Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Ankara, 1969, s.30-31.

134 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.21. Vilâyet’ten gelen yazı şöyle idi: “Erzurum Vilâyet-i Mektûb-i Kalemi, Aded No: 49

Merkezi idaresi Dersa’adet’te olmak üzere, nizamnâmesi, Hükümet-i Seniyye’nin tasdikine biliktiran teşekkül eden, Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi’nin üçüncü maddesindeki müsaadeden bilistifade, iki kuta sureti vilâyete verilen program dairesinde olmak ve Meclis-i Idare-i Vilâyet âzâsından Hacıismailefendizâde Teyfik, Hazreti Hakkızâde Hacı Fehim, Müfû-i Vilâyet Solakzâde Sadık, binbaşılıktan mütekaid Süleyman, Gümrük mütevellisi Câzim, Künbedli Gençâğazâde Muhami Hüseyin Avni, Hacırecebendizâde Hacı Hafız, Namıkefendizâde Ahmed, kezâ binbaşılıktan mütekaid Haydar, Kobalzâde Ahmet ve Dursunbeyzâde Cevad Bey ve efendilerden mürekkeb bulunmak üzere, Es’adpaşa Mahallesi’ndeki eski âsâr-ı Terakkî Mektebi’ne tahsis edilmiş olan Hanım Hamamı yanındaki hânede adları anılan on bir kişilik bir heyetin teşekkül edeceği beyanıyla muktezi ilmuhabirinin itâsı, baistidanâme taleb olunmasına ve ledet-tahkik mezkûr program münderecatı, nizamnâme-i mahsusuna muvafık görülmüne mebni işbu ilmuhaber hey’et-i mumâileyhaya ita kılınmıştır.10 Mart 335. Erzurum Vilâyeti.” (Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.33-34; Kırzioğlu, *Bütünleriyle Erzurum Kongresi*, s.12-13.)

135 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.31; S.Esin Dayı, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Erzurum, 1997, s.5.

136 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.31; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s.34; Zürcher, *Milli Mücadele’de İttihatçılık*, s.137.

137 Kırzioğlu, “50 Yıl Sonra Erzurum Kongresinin Sağ...”, *Türk Kültürü*, s.57.

138 Beyannâmenin tam metni için bkz. Kırzioğlu, *Bütünleriyle Erzurum Kongresi*, s.10-11; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Belge no:2, s.121.

İstanbul'daki genel merkezden alınan bu beyannamede; doğu illerinde Türklerin haklarını korumakla birlikte, Ermenilerin göçü sırasında yapılan kötü işlerle halkın hiçbir ilgisinin bulunmadığını ve Ermeni mallarının Ruslar gelinceye dek korunduğunu, buna karşılık Müslümanlara çok kötü davranıldığını belirten durumlardan bahsediliyordu.¹³⁹ Cemiyet, bütün bunları ispatlanmış belgelerle medeniyet dünyasına sunmaya ve doğu illerine dikilen tutkulu bakışları söndürmek için çalışmaya karar vermişti.¹⁴⁰

Savaş şartlarında nüfûsu epey azalmış olan Erzurum halkı, yıllarca Rus işgalinin ıstıraplarına katlandıktan sonra şimdi de yurtlarının Ermenilere verileceği söylentilerinin üzüntüsü içinde neredeyse ümitsizliğe kapılmıştı. Böyle bir ruh haleti içindeki insanlara yeni kurulan bu cemiyet şubesi, umut kaynağı, birleştirici bir kuvvet oldu. Kısacası, felâketler Erzurum başta olmak üzere bütün bu bölge hakkında gayet kuvvetli bir dayanışma ve direnme bilinci meydana getirmişti. Böyle bir ortam içinde faaliyete girişen cemiyet, bir yandan bütün doğu illelerimiz merkez ve kazalarında şubeler kurarak teşkilatını tamamlamak ve kuvvetlenmek çabasında iken diğer yandan muhtemel bir Ermeni saldırısına karşı ne şekilde davranılacağını ve cemiyetin sevk ve idaresinin esaslarını tespit etmeye çalışıyordu.¹⁴¹

D. Erzurum'un I. Kurtuluş Yıldönümü'nde Cevat Bey'in Konuşması

139 Atatürk, *Nutuk*, I, s.3.

140 Atatürk, *Nutuk*, I, s.3. Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, doğu illerinde yapılan propagandaları, Türklük-Kürtlük-Ermenilik sorunlarını bilim teknik ve tarih bakımından inceleyip araştırdıktan sonra gelecekteki çalışmalarını şu üç noktada toplamıştı: 1. Hiç göç etmemek, 2. Bilim, iktisat ve din örgütleri kurmak, 3. Saldırıya uğrayacak doğu illerinin herhangi bir bucağını birlikte savunmak." (Atatürk, *Nutuk*, I, s.4.)

141 Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından...", *Belleten*, s.527. Cemiyet, 30 Mayıs 1919'da çeşitli dernek ileri gelenlerine gönderdiği mektupta, Doğu illerinin Ermeni yönetimine bırakılacağına dair kesin belirtilerin ortaya çıktığını bildiriyor, "Tarih-i İslâm için kara sahifeler hazırlanmaktadır" diyerek, "Ermeni zulmü altında mahvolmamak için birleşmek" ve işbirliği yapmak görevinin önemini dile getiriyordu. (Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, s.73.)

Cemiyet, Erzurum'un kurtuluşunun I. yıldönümü olan 11 Mart 1335¹⁴² tarihinde bir tören yaptı. Şehirdeki bütün okulların katıldığı törende, şehrin ana caddeleri dolaşarak bir yıl önce içinde binlerce Türkün diri diri yakıldığı binalar ziyaret edildi.¹⁴³ Bu tarihte Şehzâde Abdülhâlim Efendi de Erzurum'da bulunmaktaydı.¹⁴⁴ Yapılan düzenlemelere göre şehzâdenin kaldığı evin önünde bir gösteri yapılacaktı. Bu gösteride konuşma vazifesi Cevat Bey'e verildi. Tören alayı evin önüne geldiğinde şehzâde kapının önünde görüldü.¹⁴⁵

Cevat Bey, şehzâdeye yönelerek; bin yıldan beri Türk egemenliğinden başka egemenlik tanımayan ve dört yüz yıldan beri Osmanlıları'na sadâkatle sınır bekçiliği yapan bu halkın o günkü acılarını dile getirdi. Bu dertli halkın bugün bir tek dileği olduğunu, bununda bu çıplak toprakları ve viraneleri müdafaâdan ibaret bulunduğunu söyleyerek bütün bunları "Makâm-ı Muallâ-yı Hilâfet'e" arz etmesini kendisinden istedi.¹⁴⁶

Cevat Bey'in yüzüne perişan ve korku dolu bir ifade ile bakan şehzâde başını sallayıp anlaşılabilir bir kaç kelime söyledikten sonra alayın geçmesini de beklemeden çekilip evine girmişti. Bu durum orada bulunanların içinde büyük bir hayal kırıklığının yaşanmasına sebep oldu. Fakat vatanın müdafaâsına karar verildiği herhangi bir şekilde padişaha bildirilmeliydi. Bu sebeple birkaç gün içerisinde İstanbul'a gidecek olan şehzâdeye yetiştirilmek üzere Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nde bir yazı hazırlandı. Bu yazıda müdafaâ azmi belirtilerek vatanın ayrılmaz bir bütün halinde "Makâm-ı Muallâ-yı

142 Asıl kurtuluş günü "12 Mart" iken, Erzurum'da kurtuluş günleri 1937 yılına kadar resmen 11 Mart'larda kutlanmıştır. 1937'de Ankara'da düzenlenen Erzurum Gecesi'ne çağrılan Mareşal Fevzi Çakmak'ın uyarısı ile kurtuluş bayramı artık 12 Mart'larda kutlanmaya başlanmıştır. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.14, dip.4.)

143 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.32.

144 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.166.

145 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.21. Kapıda şehzadeyi gören Cevat Bey, hatırasında şunları kaydediyor: "Dört yüz yıl önce Çaldıran'a giderken tek başına koca İran Devleti'ne karşı koymayı göze alan Yavuz'un torunu halkın karşısında hasta bir kadın gibi titremeye başlamıştı..." (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.32.)

146 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.32.

Hilâfet" etrafında toplanmasına işaretle Hak'tan başka hiçbir kuvvete boyun eğilmemesi istirham edildi. Hazırlanan bu yazının şehzâdeye ulaştırılması görevi yine Cevat ve Hüseyin Avni Bey'e verilmişti. Cevat Bey, İstanbul Kapısı'nda şehzâdeye bu yazıyı vermek istediğinde; "Yavere veriniz!" şeklinde bir ifade ile karşılaşınca aynı hayal kırıklığı burada da yaşandı. İstanbul'daki hükümetlerden olduğu gibi, hanedandan da bir şey beklemenin beyhude olduğu burada Cevat ve Hüseyin Avni Beylerin gözünden kaçmayan bir gerçektir.¹⁴⁷

E. Erzurum Kongresi Öncesi Cevat Bey

1. Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ndeki Çalışmalar

İstanbul'dan bir şey beklemenin faydasızlığı kendini açık bir şekilde gösterince, Erzurum'daki teşkilatı daha da güçlendirmenin yolları aranmaya başlandı. Fakat bu sıralarda teşkilatlanma işi çok yavaş ilerliyor, cemiyet amaçlanan çalışmalarını sürdürüyordu. Bu durumun görünen ilk sebebi, cemiyette bulunan kişilerin oldukça yaşlı olmalarıydı. Cevat, Hüseyin Avni (Ulaş) ve Ahmet (Erverdi) Beylerin dışındakiler yaşlı kişilerdi.¹⁴⁸ Bunlar yaşlarının vermiş olduğu ağırlıkla her adımı ihtiyatla atıyor, hükümeti ve hanedanı kuşkulandırabilecek her türlü hareketten çekiniyorlardı. Yaşı epeyce ilerleyen Müdafaâ-i Hukuk Heyeti'nin ilk reisi Hacı Fehim Efendi, reisliği Raif Efendi'ye bırakmıştı. Fakat uzun müddet mebusluk yapan Raif Efendi, çekingen davranıyor, kendisine bir söz gelmesini istemiyordu.¹⁴⁹

Cemiyet faaliyetlerinin istenilen düzeye ulaşamamasının sebeplerinden biri de; Müdafaâ-i Hukuk Hareketi'nin iki koldan yürütülüyor olmasıydı. Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti çalışmalarına devam ederken, halk arasında daha önce kurulan İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti'nin varlığını koruduğu ve çalışmalarını sürdürdüğü dedikoduları çıktı.

¹⁴⁷ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.33.

¹⁴⁸ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.50.

¹⁴⁹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.33.

Bu durum karşısında Müdafaâ-i Hukukçu'lar çok sinirlenmişti. Onlar, *"Birbirimizden habersiz iş yaparsak hem birliğimiz parçalanır hem de bilme-yerek birtakım maceralara sürükleniriz"* diye endişelerini dile getirmeye başladılar.¹⁵⁰

Halbuki, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti resmen kurulmuş ve İstanbul Hükümeti'ne karşı açıkça cephe alınmıştı. Dolayısıyla İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti gibi gizli olarak faaliyetlerini sürdüren bir kuruma lüzum kalmamıştı. Bu cemiyetin devamı için ısrar etmek, halk arasına ikilik sokmaktan başka bir şey olmayacaktı. Neticede, bu düşünceden vazgeçilmesine, bütün kuvvetlerin Müdafaâ-i Hukuk etrafında toplanmasına karar verilerek İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti ortadan kaldırıldı.¹⁵¹

Cemiyet içerisinde birliğin sağlanması yanında, çok geçmeden daha büyük bir tehlike Vilâyât-ı Şarkıye'de belirmeye başlamıştı. İstanbul'da kurulmuş olan Kürt Teâli Cemiyeti bu bölgeye de el atmış, Diyarbakır ve Bitlis'in çeşitli yerlerinde faaliyet gösterir hale gelmişti. Bu durum karşısında Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi bunlara karşı faaliyete geçmiş, Albayrak sütunlarında Türklerle Kürtlerin ayrı olmadığını, gelecek felaketin her iki taraf için de yok olmakla bir olduğunu belirten makaleler yayınlanmıştı. Ayrıca cemiyet, Ermeni tehlikesinden bahsederek aşiret reislerini uyarmak istemiş, Harput ve Diyarbakır bölgesi hariç diğer bölgeler bu yazılara olumlu cevaplar vermişlerdi.¹⁵²

Erzurum'da Müdafaâ-i Hukuk hareketi cemiyet bünyesinde birleştirildikten sonra teşkilat yavaş yavaş genişlemeye başladı. 1919 Mart ayının sonlarına doğru Küçük Kâzım Bey'in (Yurdalan)¹⁵³ Trabzon'dan Erzurum'a gelmesi de cemiyetin dinamizmi yönünden

150 Demircioğlu, *Süleyman Necati Güneri*, s.49.

151 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.51.

152 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.74.

153 1914-1918 savaşında Van ve Erzurum cephesinde büyük işler başarmış ve Erzurum düştükten sonra Giresun bölgesinde Pontuscularla mücadele etmiştir. Erzurum'a her sınıf halkın yakından tanıdığı birisiydi. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.33-34.)

oldukça faydalı olmuştu.

Erzurum'a gelişinin ertesi günü Cevat Bey ile görüşen Kâzım Bey, ona Trabzon'daki Muhafazâ-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmalarından ve halkın birliğinden bahsetmiştir. Daha sonra zamanın çok nazık olduğunu ve halkı toplamak için esaslı hareketlere geçmek gerektiğini, bunun içinde her şeyden önce memleketteki aydınların cemiyetle ilgilerinin sağlanmasının lazım olduğunu söylemişti.

Kâzım Bey, bu düşünceleri doğrultusunda memlekette bulunan doktor, hukukçu, ziraâtçı ve öğretmen gibi aydınlardan ayrıca esnaf arasında sözü geçen kişilerden mürekkep elli altmış kişilik bir liste oluşturmuştu. Bunları bir araya toplayıp fikir ve hizmetlerinden istifade edilmesi gerekiyordu.

Cevat Bey, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ne bu teklifi yapmayı üzerine aldı. Cemiyet, 2 Nisan 1919'da¹⁵⁴ yeni binası olan Vuslat (Erverdi) Bey'in evinde toplandığında, aksayan işler hakkında konuşulmuş, Cevat Bey daha önce Kâzım Bey'le konuştuğu fikirleri toplantıda dile getirmişti. Neticede, cemiyetin yeni isimlerle takviye edilmesi kararlaştırılmıştı. Hükümette vazifesi olan bir iki arkadaşla, yaşları çok ilerlemiş olanlar idare heyetinden çekilerek bunların yerlerine gizli oyla Kâzım, Necati ve Eski Evrak Müdürü Maksut, Baytar Nedim ve Avukat Mesut Beyler seçildiler.¹⁵⁵ Yine aynı gün oluşturulan Heyet-i Faâle ilk toplantısını yaparak yapılacak olan Vilâyet Kongresi için çevredeki illeri davet etme kararı alınmıştı.

Yeni Kurulan Heyet-i Faâle şu şekilde oluşmuştu: ¹⁵⁶

Reis : Raif Efendi

Kâtip : Dursunbeyzâde Mehmet Cevat

Azâ : Emekli Binbaşı Kâzım

¹⁵⁴ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.50.

¹⁵⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.35.

¹⁵⁶ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.35; Güneri, *Hatıra Defteri*, s.47 ; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.19; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.22.

Azâ : Albayrak Sahibi Süleyman Necati

Azâ : Namık Efendizâde Ahmet

Azâ : Avukat Hüseyin Avni

Azâ : Hacı Recepzâde Hacı Hafız

Azâ : Kırbaş Fevzi

Azâ : Eski Evrak Müdürü Maksut

Azâ : Avukat Mesut

Azâ : Baytar Nedim

İdare heyetinin bu şekilde düzenlenmesiyle daha uyumlu bir hale gelen cemiyetin yayın organı da Albayrak Gazetesi olmuştu.¹⁵⁷

Her çeşit aile ve iş gruplarına mensup kişilerin cemiyete girmesinden sonra halk cemiyetle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Kısacası cemiyet halkın malı olmuştu. Bir gün şehrin belediye ve ticaret odası gibi teşekkülleri, ertesi gün mahalle muhtarları daha sonra da esnaf ileri gelenleri toplanarak kendilerine memleketin durumu anlatılıyordu.

İstanbul'un günden güne kötüleşen durumu, Damat Ferit Kabinesi'nin çeşitli ihanetleri ve bütün bunlara işgallerin eklenmesi halkta müdafaâ fikrini kuvvetlendirmişti. Bu kritik ortamda bilhassa Doğu Vilâyetleri bir ölüm kalım meselesi karşısında bulunuyordu. Erzurum topun ağzında idi. Cevat Bey'e göre halk bu durumu artık anlamış ve her gün cemiyete bir parça daha sarılarak bu teşkilata umut bağlamaya başlamıştı.¹⁵⁸

Böyle bir ortam içerisinde faaliyetlerine hız veren cemiyet bütün doğu illerinde merkez ve kazâlarında şubeler kurarak teşkilatını kuvvetlendirmek çabası içine girdi.¹⁵⁹

157 Cevat Bey bu gazetede de görev almış ve fikri safhada üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye çalışmıştı. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.7; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.35, dip.3.)

158 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.36.

159 Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından...", *Belleten*, s.527; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.51.

Bununla beraber ordu ile temas henüz kurulamamıştı. Ordu ile mutlaka irtibata geçilmesi İstanbul'daki cemiyet merkezi toplantılarında da sık sık görülmüşse de, henüz bu konuda başarı sağlanamamıştı. Halbuki, Müdafaâ-i Hukuk Teşkilatı ne kadar kuvvetlenirse kuvvetlensin ordunun desteği sağlanmadan başarıya ulaşmak çok zordu.¹⁶⁰ Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa gözlerinden rahatsızdı ve kimse ile görüşmüyordu.¹⁶¹ Zaten son günlerde Mondros Mütarekesi gereğince İstanbul, IX. Ordu Kumandanlığı'nı kaldırmış ve Yakup Şevki Paşa'nın İstanbul'a dönmesi için emir vermişti.¹⁶² Esasen bu işlerle ilgilenmek istemeyen Tümen Komutanı Rüştü Bey ise Hasankale'de bulunuyordu.

Cevat ve Kâzım Beyler, bir gün İstanbul'a gitmek üzere hazırlanan Yakup Şevki Paşa'yı ziyaret ederek paşaya Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin başına geçmesini teklif ettilerse de, Yakup Şevki Paşa: *"Yolunuz doğrudur. Size başarılar dilerim. Bende mütareke şartlarını görünce burada kalarak milletle birlikte çalışmayı düşündüm. Fakat şimdi İstanbul'a dönmek mecburiyetindeyim. Çünkü gözlerimden çok muzdaripim. Tedavi ihtiyacındayım. Burada kalsam size büyük bir yardımım olamaz. Belki de yük olurum"* diyerek bu teklifi reddetmişti.¹⁶³

Ordu ile kurulmak istenen ilişkilerin çıkmaza girdiği bir dönemde Kâzım Karabekir Paşa'nın 3 Mayıs 1919'da 15. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelmesi bölgenin ve Müdafaâ-i Hukuk Hareketi'nin kaderinde önemli bir dönüm noktası oldu.¹⁶⁴ Hatıratında, Karabekir Paşa'dan övgüyle bahseden Cevat Bey,¹⁶⁵ iki üç gün sonra paşanın mil-

160 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.37.

161 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.144.

162 "Erzurum havalisinde bulunan IX. ordu lağvedilmiş, efrâdı mütareke ahkâmı mucibince terhis edilmiştir. Mezkur ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa bu günlerde İstanbul'a ulaşacaktır." (*Memleket*, 15 Mart 1919, Sayı:34, s.2.)

163 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.38.

164 Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, İstanbul, 1993, s.59; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.48; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.29; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.223.

165 "...Kâzım Karabekir'in Şark'ta iyi bir adı vardı. 1918'de Kafkas Cephesi'ndeki ileri harekatta Kolordu Kumandanlığı yapmış ve kitalarını zafere ulaştırmıştı. Halk da Paşa'yı tanıyor ve seviyordu. Genç-

li harekete sempati beslediğini belirten haberlerin duyulduğunu ifade etmişti.

Birkaç gün sonra Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaret eden Müdafaâ-i Hukuk Heyeti, paşaya teşkilatın ana çizgilerini ve Erzurum'da bütün doğu vilâyetlerinden gelecek murahhasların katılacağı büyük bir kongrenin toplanacağını bildirdi. Kâzım Karabekir Paşa, bütün bunları tasdik etti ve gereken yardımı sağlayacağı hususunda söz verdi.¹⁶⁶

Ordunun açık desteğini alan heyet, paşanın yanından umut ve yeni kuvvetle ayrıldı. Paşa'nın isteği üzerine Albayrak sahibi Süleyman Necati, kolordu ile Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti arasında irtibatı kurmakla görevlendirildi. Bu suretle cemiyet Kâzım Karabekir'in şahsında koruyucu ve kuvvetli bir ele kavuşmuştu.¹⁶⁷

Bu durum hem Erzurumluların hem de çevre halkının moralini kuvvetlendirmişti. Çünkü, bir süre önce çok yakınlarda bulunan Kars'ta önemli olaylar cereyan etmiş ve bölgede İngilizlerin müdahalesiyle bir Ermeni devletinin temelleri atılmıştı. Ordudan aldığı destekle huzur içinde çalışmaya başlayan cemiyet, 5 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafazâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Sivas, Diyarbakır, Elazığ, Bitlis, Van ve Erzincan Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri'ne birer yazı göndererek, İstanbul'daki Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti uygun bulduğu takdirde, Erzurum veya başka bir şehirde toplanılarak işbirliği yapılması talebinde bulundu.¹⁶⁸

ti. *İstanbul'un işgal altındaki kötü durumunu görmüştü. Bizim dertlerimizi anlayacağından emindik..*", (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.48.)

166 Karabekir, *İstiklal Harbimiz I*, s.60. Daha sonra Cemiyet Reisi Raif Hoca ile yalnız görüşen Paşa, "*Ben buraya Erzurum'un doğusunda iş görmeye geldim. Ben burada oldukça Erzurum'a ecnebi hakim olamaz*" demişti. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz I*, s.60.)

167 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken I*, s.74.

168 Karabekir, *İstiklal Harbimiz I*, s.76; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar I*, s.144; Kırzioğlu, *Bütünle Erzurum Kongresi*, s.54-55, 57-58.

2. İzmir'in İşgalini Protesto Mitinginde Cevat Bey

Mondros Mütarekesi'ni takip eden günlerde İzmir'den çok üzücü haberler geliyordu. Türk milleti, hiçbir zaman layık olmadığı hakaretlere maruz bırakılmıştı. Tek teselli Wilson Prensipleri'nde görülmekle birlikte, galip devletlerin yaptıkları muamelelerden, bu insanî vaatlerin de sözde kalacağı anlaşıldı. Bununla beraber bütün fena ihtimaller düşünüldüğü zaman bile Türkiye'de Yunanlılara galip devletler tarafından bir bölge verileceği akla getirilmemişti.¹⁶⁹ Ancak 6 Mayıs'ta Paris'te toplanan Üçler Konseyi'nden Yunanlılara İzmir vizesi çıkarıldı. 15 Mayıs 1919'da İzmir Yunanlılar tarafından işgal edildi.¹⁷⁰

Haber, Türkler arasında “kudurmuş bir alev gibi” yayılmıştı. İzmir Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti, derhal bir “*Redd-i İlhak Komitesi*” teşkil ederek halkı Yahudi Maşatlığı'nda bir miting düzenlemeye davet etti.¹⁷¹

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ülkenin işgal altında bulunmayan yörelerinde düzenlenen mitingler yoluyla da protesto edilmeye başlandı. İşgale karşı en sert mitinglerden biri de Erzurum'da yapıldı.¹⁷²

İşgal, doğuda milli teşkilatın başlangıç noktası ve merkezi olarak kabul edilen Erzurum için de aynı etkiyi meydana getirmiş, hal-

169 Kâzım Özalp, *Milli Mücadele, I*, (1919-1922), Ankara, 1988³, s.3.

170 Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995, s.13; Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,II*, İstanbul, 1983, s.408; Utkan Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, s.38.

171 Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev. Cemal Köprülü), Ankara, 1991, s.79-81. “Mondros Mütarekesi'nden bu yana hiçbir işgal olayı İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali kadar Türk milletini etkilememiştir. Her tarafta büyük bir heyecan vardı. Çünkü bu zamana kadar gerçekleştirilmiş işgallerin geçici olduğu ihtimalleri üzerinde durulmuştu. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali ise iki bakımdan oldukça tehlikeli ve düşündürücü idi. Bunlardan birincisi; Yunanlıların mezalim yapacakları, ikincisi ise; işgalin ilhaka çevrilme korkusu idi. Çünkü diğer devletlerin Osmanlı Devleti'nden uzakta oluşları ve ortak sınırlarının bulunmayışı, buna karşılık Yunanlıların Batı Anadolu üzerinde ezilmişlik ruhuyla bir takım emeller besledikleri öteden beri bilinmekte idi.” (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.14.)

172 *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, I*, TBMM Yayınları, Ankara, 1993, s.8-9; S. Dayı, “XV. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum'un Batı Anadolu'daki Milli Mücadeleye Destekleri”, Atatürk Üniversitesi, *AİTE Dergisi*, Sayı:5, (1991), s.45.

kı daha sıkı bir şekilde birbirine bağlamıştı. İşgal haberi, Erzurum'da ilk defa 15 Mayıs 1919 günü ajans haberlerinden ve Dahiliye Nazırı Mehmet Ali imzasıyla gelen bir telgraftan öğrenilmiş,¹⁷³ derhal merkeze bağlı çevrelere duyurulmuştu. Ayrıca bu acı haber, “İzmir Redd-i İlhak Heyeti Milliyesi”nin yardım feryatlarını ileten telgraflarla da teyit edilmişti.¹⁷⁴

Bu olay üzerine Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti toplanarak bir miting heyeti oluşturdu. Bu heyet, 16 Mayıs'ta valiliğe müracaat ederek İzmir'in işgalini protesto etmek gayesiyle 18 Mayıs günü tertiplemek istediği bir miting için müsaade aldı. Dava Vekili Hüseyin Avni, Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati ve “Dursunbeyzâde Cevad” imzaları ile vilâyete verilen dilekçede;

“İzmir ve havalisinin Yunanistan'a ilhâkına İtilâf devletlerince karar verildiği ve 14 Mayıs 1335 (1919) tarihinden itibaren Yunan askeri tarafından işgaline başlandığı ajanslardan öğrenildi; hak ve adâlete aykırı bu kararı uygulamanın imkansız olduğunu ve bunu bütün Türklüğün protesto eylediğini Erzurum ahalisi adına İtilâf devletlerinin İstanbul ve Erzurum'daki temsilcilerine bildirilmesi için 18 Mayıs günü hükümet konağı önünde bir miting yapılacaktır” deniliyor ve miting heyetinin Şeyh Eşref Efendi, Hüseyin Avni, Süleyman Necati ve Cevat Bey'den oluştuğu ifade ediliyordu.¹⁷⁵

18 Mayıs'ta Erzurum Hükümet Konağı önünde büyük bir mi-

173 Baykal, “İzmir'in Yunanlılar Tarafından...,” *Belleten*, s.527; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.15; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.53.

174 Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.46.

175 “Erzurum Vilâyet-i Celilesi Huzur-ı Alisine.

“İzmir ve havalisinin Yunanistan'a ilhakına Düvel-i Mutelife tarafından karar verildiği ve 14 Mayıs 1335 tarihinden itibaren Yunan askeri tarafından işgaline başlandığı ajans tebligatından anlaşıldı. Bu mugayyir-i hak ve adî kararın gayr-i mümkün'ül icra bulunduğunu ve bu hususu bütün Türklüğün müttehiden protesto eylediğini Erzurum ve ahalisi namına Düvel-i Mutelife'nin İstanbul'da ve Erzurum'da bulunan mümessillerine tebliği için 18 Mayıs 1335 tarihinde alaturka saat 3'de eski hükümet konağı önündeki meydanlıkta bir miting akdedileceği ve miting heyetinin Belediye Âzâsından Şeyh Eşref Efendi, Dava Vekili Hüseyin Avni ve Dursunbeyzâde Cevad Beylerden mürekkep bulunduğunu arz eyleriz. Ol babda emr-i ferman hazret-i menleh'ül emrindir.” Fi 16 Mayıs 1335, Pul üzerinde imzalar: M.Cevad, Hüseyin Avni, Süleyman Necati” (TTE Arşivi, Kutu No: 24, Belge No: 9, Gömlek No: 9, Tarih 16.5.1335.)

ting düzenlendi ve İtilâf devletleri temsilcilerine miting heyeti tarafından şiddetli protestolar yazıldı.¹⁷⁶ Erzurumluların kitle halinde katıldığı mitingde konuşmacılar İzmir'in başına gelenler ve kendilerini bekleyen akıbet üzerinde durmuşlardı. Bu mitingde işgal faciası halka anlatıldı ve aynı akıbeti uğramamak için hazır bulunulması gerektiği ısrarla belirtildi.¹⁷⁷

Kalabalık arasında söz alan Cevat Bey, halka şu şekilde seslenmişti;¹⁷⁸

"İşte gördünüz; İzmir faciası, düşmanın asıl niyeti hakkında öteden beri size anlatmak istediklerimizin gerçek olduğunu ispat etmiştir. Nasıl ki; İzmirli ler sabahın birinde ansızın vahşi Rumların baskısına uğramışlarsa, onlardan daha vahşi olan Ermenilerin de yakında üzerimize saldıracaklarına artık şüphe mi kalmıştır? İtilâf devletlerinin Doğu Anadolu'muzu Ermenilere vermek kararında olduklarını duymayan kalmamıştır. Rus işgali sırasında Ermenilerin Erzurum'da yaptıklarını gözlerinizle gördünüz. Yalnız Erzurum şehrinde on binden fazla Türk'ü nasıl boğazladıklarına şahit oldunuz. Eğer Ermeniler bir daha bu topraklara ayak basacak olurlarsa tek Türk'ü sağ bırakmayacaklardır. Buna meydan vermemenin tek çaresi teşkilatlanıp saldırgana karşı koymaktır. Bilesiniz ki; bunun dışında herhangi bir kurtuluş yolu yoktur. Hep birlik olup da çalışırsak kurtuluş ümidi vardır. Aksi halde hepimizin kılıçtan geçmesi muhakkaktır. Tanrının yardımıyla başarıya erişeceğiz."

Erzurum'da düzenlenen bu mitingden sonra, İzmir'in işgal olayı temsil haline getirilerek subay ve öğretmenler aracılığı ile halka gösterilmiş ayrıca Amerika Birleşik Devletleri Senatosu ve Başkan Woodrow Wilson'a şu telgraf gönderilmişti:¹⁷⁹

176 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.64; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler*, s.9; Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.33; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.764.

177 Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.251.

178 Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından...", *Belleten*, s.530. Bekir Sıtkı Baykal, Cevat Bey'in bu konuşması ile ilgili herhangi bir metnin elinde olmadığını, yukarıda söylenen sözleri daha sonradan Cevat Bey'den dinlediğini ifade eder. (Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından...", *Belleten*, s.530, dip.10.)

179 Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.765.

“...Cihanda kabul edilen ve ona istinaden terk-i silah edilmiş olan Wilson Prensipleri’nin serap mahiyetini iktisap eylemesi demek olan İzmir’in işgal haberi vilâyetimiz halkını derin bir teessüre gark eylemiştir...”.

İzmir işgalinin yarattığı siyasi bunalım ve yurdun her köşesinden yükselen protesto sedâları karşısında zor durumda kalan Sadrazâm Damat Ferit, 16 Mayıs’ta görevden çekilmiş, fakat 18 Mayıs’ta yeni kabineyi kurmakla görevlendirilip 19 Mayıs’ta da ikinci kabinesini kurmuştu.¹⁸⁰ Yeni kurulan kabinenin Dahiliye Nazırı, Erzurum Vilâyetine, 24 Mayıs 1919 tarihli bir şifre ile “teşebbüsât-ı siyasiye’de bulunmaktayız” şeklinde bir ifadeyle böyle güç zamanlarda halkın sükûnetle neticeyi beklemesini tavsiye etmişti.¹⁸¹

Dahiliye Nezareti’nden gelen bu telgraf, uygun bir barış anlaşmasına kavuşmak hayalleri ile milletin kaderiyle oynayan İstanbul Hükümeti’nin mahiyetini gösteren güzel bir belge idi. Hükümet yine yanılmıştı. Bundan sonra Yunanlılar işgal bölgesini genişletmeye koyulmuşlar ve Balıkesir’e kadar uzanmışlardı. Bu durum karşısında Osmanlı Hükümeti’nin aczi üzerinedir ki; Doğudaki heyecan ve galeyan büsbütün alevlenmiş, bir ay zarfında Erzurum’un birçok kazâ merkezinin de katıldığı protesto telgrafları gerek hükümete gerekse İtilâf devletleri temsilcilerine ulaştırılmıştı.¹⁸²

İzmir’in işgali bütün yurtta Milli teşkilatlanma yönündeki çalışmaların artmasına vesile olduğu gibi, Erzurum’da da kongre hazırlıklarını hızlandırmış ve kongreye olan ihtiyacı halkın gözleri önüne sermişti.¹⁸³ Cevat Bey’in protesto mitinginde yapmış olduğu konuşma ise Erzurum halkını Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’ne daha sıkı bağlar-ken, Ermeni tehlikesinin boyutlarının daha açık bir şekilde görülmesi-

180 Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin...*, s.13.

181 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.53; Baykal, *İzmir’in Yunanlılar Tarafından...*, *Belleten*, s.531; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.75.

182 Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum...*, s.764. İtilâf devletleri gibi Yunanlılar da İzmir’in işgalinin kendileri için nele mal olacağını önceden hesap etmemişlerdi. Yunanlılar büyük hayallerle giriştikleri Küçük Asya Macerası’nda kaybolup gideceklerini er geç görecekler fakat son pişmanlığın çaresizliği içinde boğulmaktan kendilerini alı koyamayacaklardı.

183 Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.68.

ni sağlayıp, halkın bilinçlenmesine yardımcı oldu.

3. Vilâyet Kongresi ve Cevat Bey

Erzurum'da bir Vilâyet Kongresi düzenlenmesi, 2 Nisan 1919'da Ahmet Bey'in evinde yapılan ve yeni bir Heyet-i Faâle oluşturulan cemiyet toplantısında kararlaştırılmıştı.¹⁸⁴ Bu toplantıdan, Vilâyet Kongresi'nin yapılacağı tarihe kadar geçen süre içinde cemiyetin Heyet-i Faâle toplantıları kesintisiz olarak devam etti ve kongreler için gerekli hazırlıklar yapıldı. Bu arada cemiyet para sıkıntısı içerisinde olduğundan mahalle sakinlerinin yardım etmeleri öngörülerek Vali Bey'e müracaât ile gerekli izin alındı.¹⁸⁵

Yoğun çalışmalardan sonra Erzurum Vilâyet Kongresi bütün sancak ve kazâlardan gelen 21 temsilcinin katılımı ile 17 Haziran 1919'da toplandı.¹⁸⁶

Oldukça yoğun bir katılımın¹⁸⁷ gözlendiği kongre, Reis Raif Efendi'nin memleketin durumunu anlatan bir nutkuyla açılmıştı. Reis'in nutkundan sonra cemiyetin kâtibi sıfatıyla Cevat Bey, daha önce hazırlanmış olan kongre raporunu okudu.¹⁸⁸ Cevat Bey'in okuduğu bu rapor, 2 Nisan 1919'da Heyet-i Faâle'nin kuruluşundan, kong-

184 Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.36.

185 Süreyya Şehidoğlu, "Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Gurubu'nun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", *BTTD*, IX/50, (Kasım 1971), s.8.

186 Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.54; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.777; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.43; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.81; Selvi, *Mili Mücadele'de Erzurum*, s.69; Şamsutdinov, *Türkiye Ulusal..*, s.73; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II*, İstanbul, 1991, s.9; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da, I*, s.31.

187 Vilâyet Kongresi'ne katılan temsilciler şunlardı: *Cemiyet Reisi Raif Efendi, Erzurum Merkezden; Cemiyet Katibi Dursunbeyzâde Cevad, Hüyesin Avni, Süleyman Necati Beyler, Bayburt Kazâsından; Alemdarzâde Mehmet Tevfik Bey, Abdullahağazâde Zahid Efendi, Yusufeli Kazâsından; Yaralızâde Ahmet Bey, Tortum Kazâsından; Mustafa Efendi, Osman Efendi, Narman Kazâsından; Binbaşlıktan Müttekâid Celal Bey, Eşrafiyan Nazım Ağa, Hasankale Kazâsından; Hacı Firuzbeyzâde Battal Bey, Derviş Efendizâde Ahmet Necati Bey, İspir Kazâsından; Hacı Mahmut Bey, Cemal Bey, Hınıs Kazâsından; Muhittinbeyzâde Celal Bey, Abdulfeyyaz Efendi, Kiğı Kazâsından; Yazıcızade Mehmet Sait, Mirüveyzâde Kahraman Sabri, Aşkale Kazâsından; Çıldırızâde Abdullah Bey, Salihefendizâde Şükrü Efendi.* (Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s.11.)

188 Erzurum Vilâyet Kongresi Raporu İçin bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.85 ve Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, Belge No:4, s.125.

renin toplanışına kadar geçen sürede cereyan eden birtakım işler ve teşebbüsler hakkında bilgi veriyordu.

Beş gün süren kongre 21 Haziran'da sona erdi. Burada, Doğu Anadolu'daki Ermeni propagandası, milli duygular ve hürriyet konuları üzerinde durulmuştu. Ermenilerin ve Avrupalıların yanlı tutumlarına "din farkı", "seciye", "adet" ve "tarih" açısından cevap verilmesi gerektiği kararlaştırıldı. Doğu Anadolu'nun ikinci bir Kırım olmayacağı vurgulandı. Erzurum Vilâyet Kongresi, Osmanlı camiasından ayrılmamayı, bunun için her türlü fedakârlığa katlanmayı, Ermeni istilasına da şiddetle karşı koymayı ilke edinmişti.¹⁸⁹ Kongre sona ermeden Heyet-i Amile İdare Meclisi'ne 19 oy ile Raif Efendi seçildi. Üyeliklere seçilen kişiler ve aldıkları oylar ise şöyleydi:¹⁹⁰

Oy Adedi

Kişi

15 Azâ	:	<i>Hacı Hafız Mehmed (Çorapsız) Efendi</i>
21 Azâ	:	<i>Mütekâid Binbaşı Kâzım (Yurdalan) Bey</i>
21 Azâ	:	<i>Albayrak Müdürü Süleyman Necati (Güneri) Bey</i>
21 Azâ	:	<i>Dursunbeyzâde (Mehmed) Cevad (Dursunoğlu) Bey</i>
21 Azâ	:	<i>Dava Vekili Hüseyin (Avni Ulaş) Bey</i>
13 Azâ	:	<i>Mütekâid Binbaşı (Hatunoğlu) Süleyman Bey</i>
19 Azâ	:	<i>Evrak Müdürü Sabıkı Maksut (Kapıkaya) Bey</i>
18 Azâ	:	<i>Avukat Saidefendizâde Mesut (Sakarya) Bey</i>
18 Azâ	:	<i>Namıkefendizâde Ahmed (Mümtaz Erverdi) Bey</i>
18 Azâ	:	<i>Kırbaşzâde (Mehmed) Fevzi (Kırbaş) Bey</i>
15 Azâ	:	<i>Baytar Nedim (Damar) Bey</i>

189 Kongre Kararları için bkz. Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.777-778.

190 Kırzioğlu, *Bütünleriyle Erzurum Kongresi*, s.105; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 778.

Vilâyet Kongresi'nde, gerek Erzurum merkezinin sunduğu raporda gerekse kongre esnasında kabul edilen kararlarda iki mesele üzerinde ısrarla durulduğu göze çarpar, Bunlar:

- a. Ermeni saldırısı karşısında son ferdin ölümüne kadar savunmak,
- b. "Osmanlı Camiası"ndan ayrılmamak için her fedakârlığı göze almak.

Cevat Bey, hatıratında bu iki noktayı şöyle değerlendirmiştir: ¹⁹¹

"Birinci mesele esasen cemiyetin varlığının sebebi idi. İkinci mesele ise İstanbul'un ortaya attığı Şark Vilâyetleri'nde Muhtar bir idare kurulması fikrini karşılamak içindir. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bunu vatanın dağılmasıyla bir görüyor ve artık son milli sınırlarına sığınmış olan Türk Milleti için bir karış yerin müdafaa edilmemesinin Türk milletinin bağımsızlığının sonu olacağına inanıyordu. Misâk-ı Milli'ye esas olan bu fikirlerin manâsını o zamanki Erzurum Müdafaa-i Hukuk'u tamamen biliyordu. Bu ısrar ve idrakin ifadesinden başka bir şey değildi."

Ortaya koyduğu kararlar açısından küçümsenmeyecek olan Erzurum Vilâyet Kongresi, genelde Kars ve Ardahan Kongreleri gibi mahalli meseleler üzerinde durmuşsa da, 23 Temmuz'da büyük kongreye giden yolun öncülüğünü yapmak gibi bir misyon üstlenmişti.

F. Cevat Bey'in Hatıralarında Erzurum'a Gelen Yabancı Heyetler

1.Yarbay Rawlinson-Cevat Bey Görüşmesi

İngiliz Hükümeti, Mondros Mütarekesi'nin özellikle "askerlerin terhisi" ve "silahların kontrol altına alınması" gibi maddelerinin¹⁹² uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için Anadolu'nun

¹⁹¹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.58.

¹⁹² Mondros Mütarekesi'nin V. maddesi, asayiş için gerekli olan askerlerden fazlasının terhisini, XX. maddesi ise, silahların toplatılarak kontrol altına alınmasını öngörüyordu. (Ali Türk geldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Ankara, 1948, s.70, 72.)

çeşitli bölgelerine kontrol subayları göndermeyi planlamış, bu amaç doğrultusunda Erzurum'a Lord Curzon'un yeğeni Alfred Rawlinson gönderilmişti.¹⁹³

Rawlinson'un görevi mütareke şartlarına aykırı bir hareket olup olmadığını denetlemek ve Osmanlı ordusuna ait silahların işgal kuvvetlerinin kontrolündeki depolara sevkini temin etmektir.¹⁹⁴ Bununla birlikte Rawlinson, bölgede bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması olanaklarını araştırarak, ayrıca Anadolu'da baş gösteren birtakım kıpırdanmaların gerçek sebeplerini takip edecekti.¹⁹⁵

Rawlinson, 22 Nisan 1919 tarihinde yanında on kadar askerle birlikte Erzurum'a geldi.¹⁹⁶ Kendisine, Kuşçulu Ahmet Bey'e ait bir bina tahsis edildi. Osmanlı askerî makamlarına karşı saygı sınırlarını zorlayan ve kendi işleri dışındaki şeylerle pek fazla meşgul görünmeyen Rawlinson,¹⁹⁷ bazılarına göre Lord Curzon tarafından Türk milliyetçilerinin asgari hangi şartları kabul edebileceklerini öğrenmek için Anadolu'ya gönderilmişti.¹⁹⁸

Daha çok ordu ile temas halinde olan Rawlinson heyeti, halkla da iletişime geçip Erzurum'da olup bitenler hakkında bilgi edinmek istiyordu. Birkaç defa Albayrak Gazetesi yöneticileri ile görüştü.¹⁹⁹ Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti de Rawlinson ile yaptığı görüşmelerde ona Erzurum ve çevresinin bin yıldır "Türk yurdu" olduğunu delillerle ispat ederek, bölgede Türk'ten başka unsurun bulunmadığını herhangi bir dış müdahale karşısında halkın çok şiddetli tepkiler

193 İngiltere, mütarekeyi uygulamak ve çeşitli gelişmelerden haberdar olabilmek amacıyla Anadolu'nun stratejik bölgelerinde temsilcilikler oluşturmaya başlamıştı. Bu doğrultuda, Samsun'a Yüzbaşı Per-ring, Trabzon'a Yüzbaşı Farel, Erzurum'a da Rawlinson atanmıştı. (Yavuz Özdemir, "İngiliz Yarbayı Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri" *AÜ, AİTE Dergisi*, II/1, Temmuz, 1997, s.59,60.

194 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.52.

195 Lord Kinross, *Atatürk, Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1966, s.76.

196 Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East*, (1918-1922), London, 1923, s.119; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.59; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.45.

197 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.60.

198 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, s.46.

199 Cevat Bey, o dönemde Müdafaâ-i Hukuk Heyeti azâlarından olduğu gibi, Albayrak Gazetesi Heyeti içerisinde de yer alıyordu. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.9).

verebileceğini ifade etmişti.²⁰⁰

Erzurum'da bulunduğu günlerde Rawlinson ile bir mülakât yapan Cevat Bey, kitabında bu görüşme hakkında şunları kaydediyor:²⁰¹

“Haziran ortalarına doğru (1919) Rawlinson, mütareke şartlarına uyararak Erzurum'daki silahların mekanizmalarını istedi. Bu mekanizmalar Ermenistan'a gönderilecekti. Bütün umudunu bu silahlara bağlayan halk sinirleniyordu. Aynı gün halktan bir kaç kişi Müdafaâ-i Hukuk'a gelerek bu işi anlattıktan sonra bu durum karşısında ayaklanabileceklerini bildirdiler. Biz bu durumu Kâzım Karabekir Paşa'ya bildirmeye ve gerekirse harekete geçmeye karar verdik. Süleyman Necati'yi Paşa'ya gönderip, vilâyete de bir dilekçe yazdık. Paşa, Rawlinson'a halkın müracaatını öne sürerek silahları teslim edemeyeceğini bildirecekti. Daha sonra yola çıkarılmış olan silahlar ise bir çete oluşturularak baskınla trenden alınacaktı. Rawlinson'un evinin önünde bir nümayiş yapmak üzere bir halk hareketi organize olundu. Halk ellerinde bayraklar ve üzerinde “Wilson Prensibi” yazılı transparanlarla oldukça gürültülü bir gösteri yaptı. Bu gösteriden oldukça sinirlenen Rawlinson, bunların arasından bir kaç kişiyi evine çağırarak bu işin sebebini ve kimler tarafından tertip edildiğini sormuş, kurnaz İngiliz politikacısı Kolordu Kumandanı'nın da bunlarla ilgili olduğunu öğrenmiş ve bunu kolorduya aksettirmişti. Ertesi gün Kâzım Paşa beni Kolordu'ya çağırarak durumu bana anlattı. İngilizlerin eline bir ipucu vermemek için bunun düzeltilmesi lazım geldiğini söyledi. O gün, Rawlinson'dan Albayrak Gazetesi adına bir mülakat istedim. İngiliz yarbayı beni o gün öğleden sonra küçük bir çay masasının başında kabul etti. Bu fırsatı ganimet bilmişti. Benden işlerimizin mahiyeti hakkında malumat alacaktı. Takriben iki saat kadar karşılıklı konuştuk. Bende fırsattan istifade ederek yarbaya Erzurum'un tarihini ve bu havalide Ermeni zulümlerini anlattığım gibi halkın her ne pahasına olursa

200 Dursunoğlu, *Mili Mücadele'de Erzurum*, s.59; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.53.

201 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.61-62.

olsun yurdunu müdafaa edeceğini ve bu meyanda Kâzım Karabekir Paşa'nın bu hareketin başında olmayıp onunda hepimiz gibi gizli bir teşkilatın emrinde olduğunu izah ettim. Neticede o benden bir malumat alamadığı gibi bende onun kanaatleri üzerinde pek müessir olamamıştım. Yalnız ben, Rawlinson'a bu işin kökünün pek derinlerde olduğu ve geniş bir gizli teşkilatın bulunduğu fikrini telkin ederek kendisini şüpheye düşürmüştüm. Bu da benim için kâfi bir başarı idi".

Erzurum'da bulunduğu sırada Kâzım Karabekir Paşa²⁰² ve 9 Temmuz'da da Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Rawlinson,²⁰³ hazırlıklarına şahit olduğu bir kongrenin toplanmasına İngiliz Hükümeti'nin müsaade etmeyeceğini ve gerekirse müdahale bile edileceğini söylemişti. Mustafa Kemal Paşa *"O halde bizde mecburi ve zaruri olarak kuvve-te kuvvetle karşı koyar ve herhalde milletin kararını yerine getiririz. Ne pahasına olursa olsun kongreyi açacağız"* diyerek sözlerini bitirmiş ve ayağa kalkmak suretiyle görüşmenin sona erdiğini ihtar etmişti.²⁰⁴

Uzun bir müddet Erzurum'da kalan ve bir ara Malta'daki yurttaşların durumuna misilleme olmak üzere bir kışlada sıkı nezaret altına alınan Rawlinson, Malta'da bulunan esirlerle mübadele edilerek 28 Mart 1921 tarihinde memleketine iade olunmuştu.²⁰⁵

Cevat Bey, Rawlinson'un 1923'de yazdığı "Adventures In The

202 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.60.

203 Mustafa Kemal ile görüşen İngiliz kontrol subayı, 11 Ağustos'ta kaleme aldığı *"Erzurum Konferansı Günleri'nde Doğu Anadolu'daki Durum"* başlıklı raporunda, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti hakkında ayrıntılı bilgilere de yer vererek şunları belirtiyordu: *"Konferansın son günü Erzurum'dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal'le iki saati geçen bir görüşme yaptım. Bana, konferansın İstanbul yönetimini tanımadığını ve (Ulusal) Akım'ın gerçekte ihtilâlcı olduğunu içtenlikle itiraf etti. Öteki illerin çoğunluğunca da desteklenmeyi umduğunu, ...Paris Konferansı, Ermeni yönetimine, eski Türk-Rus hududunun ötesinde herhangi bir ülkeyi vermek kararını alırsa, buna ihtilâlcı bir ordunun karşı koyacağını; düzenli Türk askerlerinin de, gerekirse kimi subaylar etkisiz bırakılarak, bu akıma katılmasını ümit ettiğini bildirdi... Şu sonuca varıyorum: Bu denli bir ihtilâlin başarı şansı büyüktür. Şimdiki ülkeyi bölerek, bir bölümünü Ermenilere vermek için çok sayıda Bağlaşık askeri kullanılmasını gerektirecek bu denli bir üstlenme, uzun sürecek ve çetin olacaktır. Esasen Ermeniler, "çiğneyemeyecek kadar iri bir parçayı ısırılmışlardır"; sonra yönetim yeteneklerinden de yoksundurlar ve daha geniş ülkelere sahip olmayı dilemiyorlar."* Rawlinson, yazmış olduğu bu rapora Erzurum Kongresi bildirisinin İngilizce çevirisini de ilâştırmıştı. (Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günleri'nde İngiliz İstihbarat Servisinin...*, s.30, 31.)

204 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I, s.44-45., Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar II*, s.46.

205 Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.62.

Near East” adlı kitabından bazı bölümlerin tercümesini, kendi hatıratını yazdığı tarihte Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dekanı olan Enver Ziya Karal’ın delâletiyle temin edip, kitabına koymuştur.²⁰⁶

2. General James G. Harbord Heyeti

Amerika’da bulunan Ermenilerin sayısı özellikle son yıllardaki göçlerle oldukça artmış, bunlar bağımsız bir devlet kurmak istediklerini, Doğu Anadolu’da Türklerin Ermenilere zulüm ettiklerini öne sürerek büyük bir propaganda hareketine girişmişlerdi.

1919 Eylül’ünde Türkiye’de manda idaresi ve Ermeni meselesi ile ilgili olarak 46 kişilik bir heyet kuruldu. Amerikan Generali Harbord’un başkanlığındaki bu heyetin 15 üyesini askerler teşkil ediyordu.²⁰⁷

Anadolu’da Ermeni tarihini ve Ermenistan coğrafyasını incelemek üzere oluşturulan bu heyet, o günkü durumu tespit ederek Amerika senatosuna bir rapor verecekti. Harbord Heyeti’nin 25 Eylül’de Erzurum’da olacağı haberi duyulduktan sonra²⁰⁸ Müdafaâ-i Hukuk merkezinde toplanılarak heyete verilecek cevapların ana hatlarıyla tespit edilmesi kararı alındı.²⁰⁹ Müdafaâ-i Hukuk Heyeti’ne Harbord Heyeti ile görüşerek buraların coğrafyası ve tarihi hakkında izahat vermek ve Ermeni durumunu anlatmak vazifesi düşmüştü.

Müdafaâ-i Hukuk Heyeti, Harbord Heyeti ile temasa Cevat ve

206 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.62-68.

207 Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, II*, s.231. “Harb-i Umûmî esnasında ve bunu takip eden günlerde Ermeniler bütün vasıtalarını kullanarak Amerika’da aleyhimize propaganda yapmış ve Ermenistan’ın Amerikan mandası altına verilmesi ileri sürülmüştü. Amerika Birleşik Devletleri buna kat’i karar vermezden evvel Vilâyât-ı Şarkîye’de bir tahkik ve tetkik yaptırmaya lüzum görmüştü. İşte G. Harbord başkanlığında Türkiye’ye gönderilen heyet böyle bir vazife ile mükellef bulunuyordu.” (Güneri, *Hâtıra Defteri*, s.85.)

208 Karabekir, *İstiklal Harbimiz, I*, s.320.

209 Fahrettin Kırzioğlu, “Şark-i Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defteri’ndeki Kararların Suretleri”, Atatürk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı:5, (Ekim 1972), s.158; Hayri Mutluçağ, “Erzurum Kongresi’nin Tutanak ve Kararları”, *BTTD*, Sayı:61, (Ekim 1972), s.9.

Süleyman Necati Bey'i memur etti.²¹⁰

25 Eylül 1919 öğleden önce Erzurum'a gelen²¹¹ Harbord Heyeti Erzurum'un Gezköy Mevkii'nde Karabekir Paşa tarafından karşılandı. Erzurum ahalisi kadın-erkek, çoluk-çocuk, heyeti karşılamak üzere toplanmıştı. Kolorduca tertip olunan merasim programı kolordu matbaasında basılmış ve dağıtılmıştı.²¹² Kâzım Karabekir'le beraber öğle yemeği yiyen ve gösterileri izleyen Harbord, daha sonra içinde Cevat Bey'in de bulunduğu bir heyet tarafından şehir gezintisine çıkarıldı. Ermenilerin yaptıkları katliamların taze anılarını yaşatan bölgeler gezildi. Daha sonra Müdafaâ-i Hukuk Merkezi'nde²¹³ toplanılarak generale Erzurum'un tarihi ve 1914'ten önce bölgedeki Türk ve Ermeni nüfusu hakkında bilgiler verildi.²¹⁴

Cevat Bey, Müdafaâ-i Hukuk Merkezi'nde geçen olaylardan en ilginçini kitabında şöyle anlatır:²¹⁵

"İlk önce Necati, bu bölgenin tarihini anlatarak burada Romalılar zamanından beri bağımsız bir Ermeni devletinin görülmeyişini, 1914'den önce Erzurum'da Ermenilerin Türklerin ancak onda biri kadar olduğunu anlatmaya başladı. İzahât oldukça uzun sürmüştü. Bu sırada Belediye Reisi Zakir Bey, birden bire söze karışarak tercümana; "Sen beyleri bırak da bana bak. Onlar alim kişilerdir. Sen benim söylediklerini generale anlat" dedi. General Harbord da, ne olduğunu anlamadan pencerenin önüne geldi. Zakir Bey eliyle şehrin kuzeyindeki Gez Mahallesi ve Kavak mezarlıklarını göstererek "Şu geniş taşlıkları görüyor musun? İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır. Şehrin öbür yanında daha bunun on mislisi var. Şimdi iyice bak. Şurada da etrafi

210 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.68, Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.28.

211 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.320; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.66, Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.130; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.28.

212 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.320.

213 Müdafaâ-i Hukuk Merkezi o zaman Esat Paşa camii yanındaki Şeyhoğlu Tevfik Bey Konağı idi. (Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.69.)

214 Buradaki toplantıda, Belediye Reisi, Süleyman Necati ve Cevat Bey ile Kâzım Karabekir Paşa bulunuyordu. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.68; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.322.)

215 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.69; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.322.

duvarla çevrilmiş, küçük bir mezarlık var. O da Ermeni mezarlığıdır. Şimdi Ermenilerin mi, Türklerin mi daha çok olduğunu anladın mı? Dedi. “Bu kerataolar ölülerini yemediler ya” sözünü de katarak “Şimdi bunları generale anlat” deyip pencerenin önünden çekildi.”

Belediye Reisi Zakir Bey’in bu konuşması Harbord’u gerçekten tatmin etmiş gibi idi. Ayrılırken yarı şaka yarı ciddi şu sözleri söyledi: *“Amerika’dan çıkarken memleketiniz hakkındaki bilgim bir ilkokul öğrencisinin cebir hakkındaki bilgisinden pek de fazla değildi. Şimdi aşağı yukarı lisenin son sınıfındayım. Zahmetlerinize çok teşekkür ederim.”*²¹⁶

Erzurum’dan ayrılmadan önce Harbord’a mütarekeden beri Ermenilerin yaptıkları kötülöklere dair geniş bir bilgi içeren rapor verildi.²¹⁷ Yine o sıralarda Erzurum’da bulunan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Nazırı Fahrettin (Erdoğan) Bey de Ermenilerin Kars ve çevresinde yaptıkları mezalimleri anlatan 36 sayfalık bir raporu heyete sunmuştu.²¹⁸

Harbord Heyeti’nden önce Trabzon’dan Erzurum’a gelmiş olan bir Amerikalı Yarbav da, General Harbord’a sunduğu tafsilatlı bir raporda Generalin görüştüğü kişilerin listesini vermiştir. Bu listede Cevat Bey’in de ismi geçmiştir.²¹⁹

General Harbord Heyeti 26 Eylül 1919 tarihinde Türkiye sınırından çıkarak Erivan’a gitmiş²²⁰ burada Ermeni Hükümeti’ne, *“delegelerinizi Paris’e göndererek hâlâ Türk düşmanlığını körükleyeceğinize*

216 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.69.

217 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.323.

218 Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1998, s.244.

219 Hazırlanmış olan bu listede, Süleyman Necati, Vanlı Emin Bey, Vali Ahmet Reşit, Kâzım Karabekir, Kale Komutanı Kâzım Bey, Mustafa Bey, Sıhhiye Müfettişi Tali Bey, Mehmet Faik, Jandarma Komutanı Ferid Bey, Cevat Bey, Belediye Azâsından Zeki Bey, eşraftan Rıza Bey, Necip Bey, Durak Bey, Hasbi Bey, Hilal-i Ahmer’den Dr. Ziya Bey, Sabık Lazistan Mutasarrıfı Ziya Bey, Mühendis Avni Bey, Emniyet müdürü Zeki Bey ve Sağlık Müdürü Dr. Şerif Bey’in isimleri geçmiştir. (Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.186.)

220 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.89.

Erzurum'a gönderin. Türklerle anlaşmaya ve dost olmaya çalışın. Sizi Türk dostluğundan başka kurtaracak hiçbir kuvvet yoktur" şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur.²²¹

Harbord Heyeti'nin 30 gün süren seyahati 14 Ekim 1919'da İstanbul'da son buldu.²²²

221 Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul, 1994, s.26.

222 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.70; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.187.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ERZURUM KONGRESİ VE CEVAT BEY

A. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve Kongre Hazırlıkları Sırasında Cevat Bey

30 Ekim 1918'de imzalanan mütareke, devletin fiilen sona ermesine neden olmuştu. Mütareke maddeleri gereğince Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığı da lağvedilmiş, bu grubun başında bulunan Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti emrine atanmış ve 13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelmişti.²²³ Bu arada Sadrazam Ahmet İzzet Paşa Kabinesi istifa etmiş, yerine Tevfik Paşa Kabinesi kurulmuştu.²²⁴ Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrıldığı 15 Mayıs 1919 tarihine kadar başta Sultan Vahdettin ve İzzet Paşa olmak üzere, Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım Karabekir ve İsmet (İnönü) Beyler'le görüşerek durum değerlendirmelerinde bulunmuştu.²²⁵

İlk gözlemlerinden İstanbul'da bir şey yapabilmenin mümkün olmadığını anlayan Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçmek için uygun bir fırsat beklemeye başladı. Zaten İstanbul'da bazı çevrelerde Mustafa Kemal Paşa'nın aleyhine birtakım propagandalar başlamış ve paşanın İstanbul'dan uzaklaştırılması istenmişti.²²⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan ayrılmak için beklediği

223 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.4. Yıldırım Orduları Grubu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, savaşın sona erdiğini ve düşman devletleriyle mütareke imzalandığını Sadrazam ve Başkumandanlık Genel Kurmay Başkanı İzzet Paşa'nın 31 Ekim 1918 tarihli telgrafıyla öğrenmişti. Mütareke şartlarını öğrendiği günü takip eden günlerde, bir taraftan işgal kuvvetlerinin çıkardığı meselelerle uğraşırken, diğer taraftan İzzet Paşa ile tartışmalı görüşmelere başlamıştı. Ancak Mustafa Kemal'in Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı ve mütareke maddelerinin uygulanmasına yönelik mücadelesi ancak bir hafta sürdü. 7 Kasım 1918'de hem VII. Ordu hem de Yıldırım Ordular Grubu Kumandanlığı lağvedildi. (Aydemir, *Tek Adam*, I, s.304, 305.)

224 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.78.

225 Mustafa Kemal Paşa, daha Adana'da Yıldırım Orduları Kumandanlığı görevinde iken, Ali Fuat Paşa ile yaptıkları bir görüşmede "Artık bundan sonra milletin kendi haklarını kendisinin araması lazımdır. Mümkün olduğu kadar ordu ile beraber yardım etmeniz gerekir" şeklinde bir açıklamada bulunmuştu. (Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s.29.)

226 Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.80.

fırsat kendisinin IX. Ordu Müfettişliği'ne tayini ile gerçekleşti.

İstanbul Hükümeti, İtilâf devletlerinin baskıları sonucu Anadolu'da asayiş sağlamaya amacıyla Doğu Anadolu'daki IX. Ordu Müfettişliği'ne Mustafa Kemal Paşa'yı tayin etti. Paşaya verilen talimata göre; o, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilâyetleriyle Erzincan ve Canik müstakil livalarına gereken emirleri verebilecek, Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Ankara ve Kastamonu vilâyetleriyle kolordu kumandanları da onun görev yapması sırasında kimseye danışmadan müracaatlarını dikkate alacaklardı.²²⁷ Ordu müfettişi olarak Mustafa Kemal Paşa, Doğu vilayetlerinde bulunan birliklere olduğu gibi vilâyet valiliklerine de emir verebilecekti. Ayrıca bu muntika ile herhangi bir temasta bulunan askeri ve idari makamlara da yazı ile durumu bildirme yetkisine de sahip olacaktı.²²⁸

Mustafa Kemal Paşa, bu tayin üzerine 16 Mayıs 1919 günü 23 kişilik bir ordu müfettişliği kadrosuyla İstanbul'dan ayrılmış ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'a varmıştır. Zaman kaybetmeden askeri ve sivil makamlarla temasa geçen Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan müdafaa için karar birliğine varmak, diğer taraftan da milletin moralini kuvvetlendirmek için çalışmaya başlamıştır.²²⁹

Kolordularla da temasa geçen Mustafa Kemal Paşa, 21 Mayıs'ta Kâzım Karabekir Paşa'ya gönderdiği şifrede; genel durumun aldığı kötü gidişten çok müteessir olduğunu, millet ve memlekete ait son görevi yakından ve ortak çalışma ile en iyi şekilde yerine getireceğine inandığından bu görevi kabul ettiğini, bir an önce Erzurum'a gitmek arzusunda olduğunu fakat Samsun ve havalisindeki asayişsizlik vaziyeti yüzünden buralarda bir kaç gün kalmak zorunda olduğunu bildirerek kendisine gerekli bilgilerin gönderilmesini istemiştir.²³⁰ Kâzım

227 *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1962, Ek No:22, s.222, 223.

228 Atatürk, *Nutuk*, I, s.7; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s.230-231.

229 Atatürk, *Nutuk*, I, s.11,12.

230 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.69; Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, Vesika No: 10, s.905.

Karabekir Paşa telgrafı aldığı gün vakit kaybetmeden Mustafa Kemal Paşa'ya şu cevabı yazmıştır: ²³¹

“Samsun’da Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine;

Trabzon tarikinde asayiş ve benzin vardır. Sivas tarikinde benzin yoktur. Yollar da otomobile pek müsait değildir. Teşrif-i Sâmileri mucib-i meşeret olacaktır. Şayân-ı arz bir husus yoktur. Arz-ı tazimat eylerim.

XV. Kolordu Kumandanı

Mirliva Kâzım Karabekir”

Mustafa Kemal Paşa, planını tatbika başlangıç noktası olarak Erzurum’u seçti. Çünkü Erzurum’da halk teşkilatlanmış ve Kâzım Karabekir Paşa ile irtibata geçmişti. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir’e gönderdiği şifrede (25 Mayıs 1919) yurdun o günlerdeki durumunu kısaca belirttikten sonra Erzurum’daki teşkilatlanma konusunda şunları dile getirdi:²³²

“Bununla beraber bütün umutlar kaybolmuş değildir. Bu durumdan ancak Türk milletinin bağımsız yaşamak şuuru ve mukavemet azmi kurtarabilecektir. Bu şuur birçok yerlerde kurulmuş olan Müdafaâ-i Hukuk’larda kendini göstermektedir. Ben bu durumu buradan izlemekte ve bu kuruluşların iki ilimizde kuvvetli olduğunu görmekteyim. Bunlardan biri Balıkesir’de Redd-i İlhâk Cemiyeti, öteki de Erzurum’daki Müdafaâ-i Hukuk’tur. Balıkesir’deki durumu oradaki Kolordu Kumandanı’ndan sordum. Erzurum’un durumu üzerinde beni aydınlatmanızı ve bu teşkilatı desteklemenizi rica ederim.”

İşte bu suretle Mustafa Kemal Paşa’nın millete açıkladığı ilk fikir, “kurtuluş hedefi etrafında milletin teşkilatlanması ve birleşmesi”

231 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.70.

232 Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, XXVII, Sayı: 105-108, (Ankara, 1963), s.634-635.

noktasında belirmişti. Ayrıca bu fikir onun, Türk milletine olan inancının da bir belgesiydi.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'daki faaliyetleri İngilizlerin gözünden kaçmamıştı. Karadeniz Orduları Başkomutanı General Milne, 6 Haziran'da Harbiye Nezareti'ne bir yazı göndererek Mustafa Kemal Paşa'nın derhal geri çağırılmasını istedi.²³³ Baskılara dayanamayan Harbiye Nezareti, 8 Haziran'da Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a çağırılmış, Mustafa Kemal Paşa ise görevi bırakmayacağını bildirmiş ve Ankara'ya geldiğini öğrenen Rauf Bey'le görüşmek üzere onu Havza'ya davet etmişti.²³⁴

Mustafa Kemal Paşa, hükümet tarafından İstanbul'a çağrılınca artık bir şeyler yapmanın zamanı geldiğini anlayarak 21/22 Haziran 1919'da Ali Fuat Paşa, Refet Paşa ve Rauf Bey ile Amasya Tamimi'ni hazırladılar.²³⁵

Mustafa Kemal Paşa, bu tamimle açıkça Türk milletini mücadeleye davet etmiş, ayrıca Erzurum'da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ve vilayetlerden seçilecek temsilcilerle mahalli bir kongre, Sivas'ta da Erzurum Kongresi'nden sonra uygun görülecek bir tarihte bütün vilâyet, sancak ve kazalardan gelecek temsilcilerin katıldığı milli bir kongrenin yapılmasını uygun görmüştü.²³⁶

Mustafa Kemal Paşa'yı Amasya Tamimi'nden sonra uzun bir yolculuk bekliyordu. Bu yolculuk Erzurum yolculuğuydu.

1. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve Cevat Bey

Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa ile Haziran

233 Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.124.

234 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s.38.

235 Amasya kararlarının bir bölümü idarecilere ve kumandanlara duyuruldu. Böylece Anadolu direnişi ilk kez belli hedeflere bağlanmış oldu. Amasya kararlarının esası olan milletin bağımsızlığını sağlamak için milli iradeyi egemen kılmak ilkesi Erzurum ve ongreleri'nin de esas isteğini oluşturacak, bunun sonucu 12 Ocak 1920'de Mebuslar Meclisi toplanacaktır. (Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.337, 338.)

236 Atatürk, *Nutuk*, I, s.22-23; Atatürk, *Nutuk III*, (Vesikalar), Vesika No:26, s.915-916.

1919'daki haberleşmelerinden Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ni haberdar etmek üzere, daha önce kolordu ile cemiyet arasında irtibatı sağlamakla görevlendirilmiş Süleyman Necati Bey'i kolorduya çağırtmıştır. Fakat bu görüşmeye Süleyman Necati Bey'in yerine Raif Efendi ile Cevat Bey gitmiştir. Kâzım Karabekir Paşa'dan telgrafın metni alınarak Müdafaâ-i Hukuk merkezine gelinmiş ve Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın telgrafını okumaya başlamıştır;

*“Memleketin hâlâsı, milletin döndüğü bu yolda mümkündür. Bu mukadderatımızı tespit etmek için bu teşkilata müzaherete karar verdim. Siz de o suretle hareket ediniz. Bu emri en küçük katta kumandanlarınıza iblâğ ediniz.”*²³⁷

Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ile ilgili Mustafa Kemal Paşa’dan gelen ikinci bir telgrafta ise cemiyetin şimdiye kadar ne gibi teşebbüslerde bulunduğu sorulmuştur.²³⁸

Mustafa Kemal Paşa’dan gelen bu emir ve soruları dikkatle değerlendiren cemiyet yapılan çalışmaları ve özellikle “*Vilâyât-ı Şarkıye Kongresi*” için teşebbüsleri bildirmiş ve durum hakkında etraflıca bilgi vermiştir.²³⁹

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’a gelinceye kadar Erzurum’da Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, ülkenin içinde bulunduğu şartlara karşı bölgesel bir kurtuluş hareketi başlatmış, Cevat Bey de, hem heyet-i faâle azası hem de cemiyetin umumi kâtibi olarak bu hareketin içinde bilfiil yer almıştı. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’a gelmeden önce yapılacak olan kongre hazırlıkları tamamlanmış, kongreye katılacak temsilciler kısmen Erzurum’a gelmeye başlamışlardı.²⁴⁰

Olaylar bu yönde gelişmeye devam ederken bütün Şark vilâyetlerinin katılacağı Vilâyât-i Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin kongresinde bulunmak üzere 3 Temmuz 1919’da Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’a geldi.²⁴¹

Paşayı ilk karşılama merasimi Erzurum’un batısında on yedi ki-

237 Demircioğlu, *Süleyman Necati Güneri*, s.78.

238 “*Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin vilâyet merkezleri ile livalarda ve mülhâkatında teşkilatı var mıdır? Belli başlı müessis ve mümessilleri kimlerdir. Başka cemiyetler var mıdır? Bit-tahkik iş’ârına inayetlerini rica ederim.*” (Kansu, *Erzurum’dan Ölümlüne Kadar...I*, s.12.)

239 Demircioğlu, *Süleyman Necati Güneri*, s.79.

240 Özdemir, “İngiliz Yarbayı Rawlinson, Mustafa Kemal Görüşmeleri”, Atatürk Üniversitesi, *AlîTE Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı II/1, (Erzurum, 1997), s.60; Cevat Dursunoğlu, “Mustafa Kemal Paşa Erzurum’da” *TYE*, Sayı:3, Yıl:1, (Temmuz, 1957), s.3.

241 Atatürk, *Nutuk*, I, s.31; Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.435; Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.635; Dursunoğlu, “Mustafa Kemal Paşa Erzurum’da”, *TYE*, Sayı: 3, Yıl: 1, (Temmuz, 1959), Erzurum, s.3-4; Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.48; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.102; Kansu, *Erzurum’dan Ölümlüne Kadar...I*, s.23.

lometre uzaklıktaki Ilıca mevkiinde yapıldı.²⁴² Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamaya giden heyet arasında şu kişiler bulunuyordu:

XV. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, kendi isteğiyle görevinden ayrılan Erzurum Valisi Münir Bey,²⁴³ Bitlis Valiliği'nden azledildiği için İstanbul'a giderken Erzurum'a uğramış olan Mazhar Müfit Bey ve Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti idarecileri,²⁴⁴ Cemiyetin Umumi Kâtibi ve Heyet-i Faâle azası Cevat Bey de Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamaya giden cemiyet üyeleri arasında bulunmuş²⁴⁵ ve paşanın Erzurum'a gelişini ayrıca burada cereyan eden ilginç bir olayı gerek "Milli Mücadele'de Erzurum" adlı kitabında, gerekse daha sonraki makale ve söyleşilerinde şöyle dile getirmiştir:²⁴⁶

"Tarih, 3 Temmuz 1335 (1919)

"Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa, Üçüncü Ordu Müfettişi olarak Erzurum'a geliyor.

"Erzurum'un eski ve güzel bir adeti vardır. Erzurumlular batı semtinden gelen misafirlerini şehrin ilk görüldüğü nokta olan Ilıca'dan karşılar, geniş ovanın bu başlangıç noktasından Kal'aya kadar kendisine yoldaşlık ederler.

242 Erzurum, batıdan gelen misafir ve büyük devlet adamlarını hep burada karşıladı.

243 Milli Mücadele'nin başlarında Erzurum Valisi Münir Akkaya Bey'in İstanbul'a çağırılmasından sonra Kadı Hurşit Efendi vekâleten valilik görevini üstlenmiş ve Erzurum Kongresi de bu vekâletle yönetim sırasında toplanmıştı. Münir Bey'in Erzurum'dan ayrılmasından sonra İstanbul Hükümeti onun yerine Reşit Paşa'yı tayin etti. Reşit Paşa, 26 Ağustos 1919'da Erzurum'a gelerek görevine başladı. (Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s.60). Yeni atanmış Reşit Paşa, Milli Mücadeleciler'i "Celâlılikle" suçlamış, fakat daha sonra sözlerinin yanlış anlaşıldığını söylemesi üzerine Erzurum'da kalmasında bir sakınca görülmemişti. (Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, II*, s.475, dip.471.) Fakat Reşit Paşa'nın bu tutarsız davranışları artınca, Kâzım Karabekir Paşa, 1 Mayıs 1920 tarihli şikâyet yazısında valinin Erzurum'da sık sık zengin eşraf ile haccân hanelerine gittiğini belirtmiş, neticede 10 Ağustos 1920'de Reşit Paşa'nın Erzurum valiliği görevine son verilmişti. (Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilâyetler...*, s.63,65.) Bundan sonra Erzurum'da valilik makamına çeşitli vekâletlerden sonra Eski Trabzon Valisi Hamit Bey atanacak, Hamit Bey, Milli Mücadele döneminin Erzurum'daki son valisi olacaktır. (Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilâyetler...*, s.71.)

244 Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi" *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I/1, (Temmuz, 1978), s.36.

245 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.71; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.131.

246 "Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz, 1985), s.793-798; Cevat Dursunoğlu, "Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da", *TYE*, Sayı:3, Yıl:1, (Temmuz, 1959), s.4, 8; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.72-74; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, 784, 790; Cevat Dursunoğlu, "Atatürk", *Yakutiye Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 4, (Erzurum, 1963), s.17; Cevat Dursunoğlu'nun kendi el yazısı ile yazdığı ve Atatürk Araştırma Merkezi Arşivi'nde bulunan bu belgenin bir sureti çalışmanın ekler bölümüne konulmuştur. (Bkz.Ek:15)

“O gün Mustafa Kemal Paşa’yı da küçük bir kafile burada karşıladı. Karşılایıcıların başında Erzurum’daki Kolordunun Kumandanı, kurmay subayları ile beraber bulunuyordu. Yine o tarihlerde Erzurum’da milli hareketi temsil eden Müdafaâ-i Hukuk’un Merkez Heyeti de bu karşılayıcı kafilenin ikinci kısmını teşkil ediyordu.

“Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları, ikindi üstü Ilıca’ya varmışlardı. Kaplıcaların önünde düşman baltasından kurtulmuş bir kaç söğüdüin gölgesinde misafirlere birer kahve sunuldu. Sekiz on kişilik bu küçük grup kahvelelerini içerken günün durumu konuşulmaya başlandı. Mustafa Kemal Paşa, bu bir kaç dakikalık görüşmede sözü hep milli hareket etrafında dolaştırıyordu. Bu sırada gözleri Ilıca’nın batısındaki sırtlara ilişti. Sıcak yaz güneşi bu sırtların arkasına doğru çekiliyor ve sırtın üzerini ışıklarıyla süslüyordu. Burada tam yolun geçtiği yerden bir adam ufka mürtezem düştüğü için çok irileşiyor ve arkasına güneşi aldığı içinde koyu renkli ve parlıtlı bir cevherden dökülmüş bir heykel gibi görünüyordu.

“Bu güzel ılık ve gölge oyununu ilk gören Mustafa Kemal Paşa olmuş ve yanındakilere göstermişti. Orada bulunanların hepsi birden o tarafa baktılar. Heykel sırtlardan aşağıya doğru yürüyor, onu ufkun arkasından çıkan yeni heykeller ve Anadolu ovalarının cefalı kağnıları takip ediyordu. Bu beş on kağnı ile erkek-kadın, çoluk-çocuk yirmi otuz kişilik bir muhacir kafilesi idi. Kafilenin önünde yürüyen heykel yavaş yavaş Söğütlü’ye doğru ilerledi. Bu iri, dinç bir ihtiyardı. Gür ve aksakallı göğsünü doldurmuş Anadolu ovalarının güneşi, Anadolu dağlarının rüzgarı çehresini tunçlaştırmıştı. Omuzlarına kartal kanat attığı paltosu ve elindeki asasıyla bir yolcudan ziyade Şark mitolojisindeki yarı tanrı kabile reislerine benziyordu.

“Misafirlerin ehemmiyetli kimseler olduğunu anlayan ihtiyarın zeki gözleri parladı. İri ve ak tüylerle örtülü elini geniş göğsünün üstüne koyarak oturanları selamladı. Mustafa Kemal Paşa, tâ yanı başına kadar geldiği halde heykelliğinin azametini kaybetmeyen bu ihtiyarın hatırını soruyor o da gövdesine yaraşan derin ve gür sesiyle teşekkür ediyordu.

"Bu kısa hoşbeşten sonra Paşa ihtiyara;

- *"Ağa, böyle nereden geliyorsun?" Dedi.*

İhtiyar;

- *"Paşam, Rus gelirken muhacir olmuştum. Çukurova'da idim. Şimdi köyüme dönüyorum." Diye cevap verdi.*

Paşa zamanın nezaketini, halin emniyetsizliğini ileri sürerek böyle bir zamanda buralara dönmesinin pek yerinde olmadığını, kışın sıkıntı çekeceğini anlatmak istedi. Sonunda da:

- *"Ağa yoksa oralarda geçinemedin mi?" Dedi. Ağa derhal mukabele etti;*
- *"Hayır Paşam, Çukurova cennet gibi bir yer. Bir eken yüz biçiyor. Allah millete zeval vermesin. Bize tarlada verdiler, çayırda. Hamdolsun uşaklarda çalışkandılar. Geçimimiz padişahda bile yoktu. Çok rahattık. Yalnız son günlerde işittim ki, İstanbul'daki "ırzı kırıklar" bizim Erzurum'u Ermenilere verecekmiş. Geldim ki göreyim bu nâletler kimin malını kime veriyorlar?"*

"Tunç çehreli, ak sakallı, gün görmüş ihtiyarın iman dolu göğsünden gelen bu ses, yine onun gibi tunç çehreli kahraman askerin gözlerini yaşarttı. Bu eski Türk Kalesi'ne millet işi için milletle beraber çalışmaya gelen büyük devlet adamı yaşlı gözlerle arkadaşlarına döndü ve "Bu millete neler yapılmaz" dedikten sonra ihtiyarla vedalaştı.

"Bu ihtiyar Erzurum'un 1319 ve 1322 ihtilallerine adı temiz bir yiğitlikle karışmış olan Mezararkalı Mevlüt Ağa idi. Mevlüt Ağa millet zafesinden birkaç yıl sonra öldü.

"Yurt ve ülkü hizmetlerine karşılık beklemeyen halk adamlarından biri olan Mevlüt Ağa'nın o günlerde Türk Milleti'nin azmini en kesin şekliyle anlatan bu güzel sözlerini ömrüm oldukça unutmayacağım."

İlca'dan Erzurum'a gelindiğinde İstanbul Kapısı mevkiinde çok kalabalık bir halk topluluğu Mustafa Kemal Paşa'yı karşılamıştı. Erzurumluların bu samimi tavrı İstanbul'la gergin ilişkiler içerisinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'yı rahatlatmış, bu arada Kâzım Karabekir Paşa'nın göstermiş olduğu bağlılık onun moralini daha da artırmıştı.²⁴⁷ Bir bakıma Kâzım Karabekir Paşa'nın bu tavrı Milli Mücadele ile İstanbul arasında yapılacak bir tercihte Mustafa Kemal Paşa'ya önemli bir kavşak noktası olma özelliği kazandırmıştı. Kâzım Karabekir'in bu kritik dakikalarda verdiği sınırsız desteğin Türk Kurtuluş Savaşı açısından önemli bir özelliği vardı. Belki de bu olay Milli Mücadele'nin en önemli karar anıydı.²⁴⁸

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldiği ilk gün yanındaki arkadaşlarıyla beraber kolorduya misafir oldular.²⁴⁹ Aynı günün gecesi Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Vali Münir Bey, Rauf Bey, eski mutasarrıflardan Süreyya Bey, Mazhar Müfit Bey, Ordu Kurmay-başkanı Kâzım (Dirik), Kurmay Başkanı Hüsrev ve Doktor Binbaşı Re-

247 Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal'e "Müfettişlikten, hatta askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz. Size mukaddesatım namına söz veriyorum. Size müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir. Müfettiş değil bir ferd-i millet dahi gelse idiniz, sizi başlayacağımız İstiklal mücadelesinde re'sikârumıza çıkarmaya karar vermiştim. Erzurum Kongresi esaslarında fikirler birleştikten sonra milli kuvvetle işe başlarız" şeklindeki bir ifadeyle Mustafa Kemal'in bozuk olan neşesini düzeltmeye çalışmıştı. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.102.)

248 Özsoy, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, s.195.

249 Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da bulunduğu yaklaşık iki aylık müddet içerisinde iki yerde kalmıştır. Bunlardan ilki Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanlığı binasıdır. Askerlikten istifa ettikten sonra buradan ayrılarak şimdi Atatürk Evi olarak kullanılan binaya gelmiş, Erzurum'dan ayrıldığı tarihe kadar çalışmalarını burada yapmıştır. (Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.791; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...I*, s.30, 98, 100; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.80.)

fik Saydam Beyler ile gizli bir toplantı yapmıştır.²⁵⁰

Doğunun bir köşesinde bir araya gelen bu insanların konuştukları aslında Türk milletinin geleceği ve bağımsızlığı adına çok önemliydi. Bu toplantıda o tarihe kadar ağza alınmayan şeyler ilk kez ifade edildi. Bu konuşmalarda özetle *“Milli hakimiyete dayanan kayıtsız şartsız müstakil bir Türk Devleti teşkil etmek ve bu amaca mutlaka varmak için çok hızlı teşkilatlanmak lazım geldiğini, fakat bunun için pek çok tehlikelere göğüs germek gerekeceği ifade edildi ve bu milli hareketin başına geçecek bir şefin hemen tayin edilmesi gerektiği üzerinde duruldu.”*²⁵¹

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ni Ziyareti ve Cevat Bey'in Hatıraları

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin ertesi günü (4 Temmuz) Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret edeceğini yaveri Yüzbaşı Cevat Abbas'la cemiyete bildirmiş, tespit olunan bir saatte Müdafaâ-i Hukuk Heyeti o zaman cemiyet binası olan Vuslat Erverdi'nin evinde toplanmıştı. Cevat Bey, Mustafa Kemal'in cemiyeti ziyaretini yabancı istilasından yeni kurtulmuş olan Erzurum halkı için büyük bir moral kaynağı olarak görmüş ve bu konu hakkında şunları ifade etmiştir:²⁵²

“...Mustafa Kemal Paşa, en iyi üniformasını giymiş, yaver kordonlarını takmış ve bütün nişan ve madalyaları göğsünde olarak Kolordu Kumandanı'nın bineğine mahsus bir çift koyu doru ve çok güzel atın çektiği faytonla ve yanında o zamanki lakabıyla Hamidiye Kahramanı Rauf, İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya Beyler olduğu halde Müdafaâ-i Hukuk'a geldiler.”

Cemiyette yapılan toplantı yaklaşık olarak iki saat sürmüş, gö-

250 Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi* I/1, (Temmuz, 1978), s.37; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...I*, s.30.

251 Atatürk, *Nutuk*, I, s.32; Özsoy, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, s.196-197;

252 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.74.

rüşmeler kongre hazırlıkları ile ilgili olmuştu. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da toplanacak olan Vilâyât-ı Şarkıye Kongresi'nin esaslarını tespit etmek üzere Müdafaâ-i Hukuk'tan bir heyetin seçilmesini istemiş, oluşturulan beş kişilik heyet şu şekilde belirlenmişti;²⁵³

Emekli Kaymakam Kâzım Bey, Raif Hoca, Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Albayrak Gazetesi Sahibi Süleyman Necati ve Cemiyetin Umumi Katibi Cevat Bey.

Mustafa Kemal Paşa, çok heyecanlı ve samimi bir tavırla toplantıda cemiyetin daha önceki çalışmalarını taktir etmiş²⁵⁴ ve bu düşüncelerinin günlük bir politika olmadığını da sekiz yıl sonra Nutuk'ta cemiyet çalışmalarından övgüyle bahsederek dile getirmiştir.²⁵⁵

Cevat Bey, hatıralarında o zamana kadar yapılan Müdafaâ-i Hukuk çalışmaları hakkında bilgi vererek; “...sarf edilmiş olan gayret insan takatinin üstünde idi. Böyle bir gayret ancak millet ve vatanın ölüm kalım meselesi karşısında kaldığı zamanlar sarf edilebilir. Yoksa, hiçbir fâni menfaat insanoğlunu böyle çalıştıramayacağı gibi, hiçbir amilde insana bu kuvveti veremezdi” şeklindeki bir ifadeyle çalışmaların yoğunluğuna değinmiştir.²⁵⁶ Mustafa Kemal Paşa da, o günlerin koşulları içinde böyle bir amacın gerçekleştirilmesindeki güçlükleri gözler önüne sererek yapılan işlerin hiç de küçümsemeyecek boyutlarda olduğunu ifade etmiştir.²⁵⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaretinden sonra, Müdafaâ-i Hukuk Heyeti ertesi gün toplanarak daha

253 “Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk'ü Anlatıyor”, *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960.

254 Cevat Dursunoğlu, “Mustafa Kemal'in Erzurum'a Gelişi”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 1, Sayı: 3, (Temmuz, 1959), s.5; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.62.

255 “Efendiler, Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin 3 Mart 1335 tarihinde bir Heyet-i Faâle vücuda getirmek suretiyle teşekkül etmiş olan Erzurum Şubesi, Trabzon ile de anlaşarak 335 Temmuz'unun onuncu günü Erzurum'da bir Vilâyât-ı Şarkıye Kongresi akdine teşebbüs etti. Benim henüz Amasya'da bulunduğum tarihlerde, haziran içinde Şark vilâyetlerine murahhas göndermeleri için teklif ve davette bulundu. Vilâyetlerde murahhaslar celbi için o tarihten itibaren benim Erzurum'a muvasalatıma kadar ve ondan sonrada bu hususta fevkalâde gayret sarfetti.” (Atatürk, *Nutuk*, I, s.32.)

256 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.74-75.

257 Atatürk, *Nutuk*, I, s.32.

önce Vilâyet Kongresi'nde²⁵⁸ tespit edilen esasları açılacak büyük kongrede nasıl müdafaâ edeceklerini ve kimlerin hangi meseleler üzerinde konuşacağını kararlaştırmıştı.²⁵⁹

3. Mustafa Kemal Paşa'nın Askerlikten İstifası

Samsun'a çıktığı günden beri Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu faâliyetler İngilizlerin gözünden kaçmadı. Durumdan rahatsız olan İngilizler, Mustafa Kemal'in İstanbul'a getirilmesi için İstanbul Hükümeti üzerinde baskı kurmaya başlamışlar, baskılara dayanamayan hükümet de onu İstanbul'a getirmek için çeşitli yollara başvurmuş, fakat bunda başarılı olamamıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Amasya Genelgesi'nden sonra Erzurum'da yapmış olduğu çalışmalar, İstanbul Hükümeti'nin kesin bir karar almasına sebep oldu. 8 Temmuz 1919'da İstanbul, Mustafa Kemal Paşa'nın resmi görevine son verdi. Mustafa Kemal Paşa da, aynı günün akşamı askerlikten istifa ettiğini önce Harbiye Nezaret'i'ne, sonra da Sultan Vahidettin'e bildirdi.²⁶⁰ Ertesi gün de artık sivil bir hüviyete sahip olmuş olan Mustafa Kemal Paşa el yazısı ile askerlikten istifa ettiğine dair bir beyannameyi Erzurum Valiliği'ne verdi.²⁶¹

Çocukluğundan beri askerlik yapan bir kişi için bu kararı almak hiçte kolay değildi. Kaldı ki; 19 Mayıs'tan o güne dek başarıyla yürütmüş olduğu Milli Mücadele önderliğinin bütün yetkilerinden sıyrılması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın bir anda yok olma tehlikesi vardı. Bütün bu ihtimallere rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın yakın mücadele arkadaşları ve özellikle Mondros'tan bu yana en kalabalık ve zinde asker topluluğuna komuta eden Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa

258 Vilâyet Kongresi için bkz. III. Bölüm.

259 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.75.

260 Atatürk, *Nutuk*, I, s.35; Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.153.

261 Dahiliye Nezaret'i tarafından suretleri çıkarılarak vatanın en ücra köşesinde bütün vatan evlatlarına aynen tebliği ve duyurulması istenen bu beyanname şöyle idi: "Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan Milli Mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya resmî ve askerî sıfatım artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşık bulunduğum meslek-i celil-i askeriye bugün veda ve istifa ettim." (Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.153; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.139-140.)

Kemal'in önderliğini açıkça desteklemekten geri kalmamışlardı.²⁶²

İstifadan sonra statü olarak sıradan bir Osmanlı vatandaşı durumuna gelen Mustafa Kemal'in Anadolu'daki konumu, başta Kâzım Karabekir olmak üzere Erzurumluların gösterecekleri tavra bağlıydı. Bu sebeple kendisi de endişeli idi. Ancak, Kâzım Karabekir'in kendisini ziyaret ederek kolordusu ile birlikte emirlerine eskisi gibi hazır olduklarını söylemesi Mustafa Kemal'i epey rahatlatmıştı.²⁶³

4. Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'ndeki Durum ve Cevat Bey

Mustafa Kemal Paşa, istifa etmeden önce onun ordu müfettişliğinden azledildiği haberi telgraf memurlarından işitilmişti. Duyulan bu haberlerin doğruluğunu tespit etmek amacıyla cemiyet, Süleyman Necati Bey'i Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gönderdi. Süleyman Necati, dönüşünde haberin doğru olduğunu, fakat paşanın daha önce askerlikten istifa etmiş olduğunu ve bundan sonra "sîne-i millette bir ferd-i mücahit sıfatıyla çalışmak niyetinde olduğunu söyledi.²⁶⁴ Haber, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nde sevinçle karşılanmıştı.²⁶⁵ Cevat Bey bu istifayı, "Anafartalar kahramanının bütün köprüleri yıkışı" olarak değerlendirdi.

9 Temmuz sabahı Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Cevat Abbas Bey, istifa beyannamesini Müdafaâ-i Hukuk'a getirdi.²⁶⁶ Aynı gün Hamidiye Kahramanı Rauf Bey de Mustafa Kemal Paşa ile beraber çalışmak üzere İstanbul ile ilişkilerini kesmiş ve bir beyanname de o hazırlamıştı.²⁶⁷

Bütün rütbe ve memuriyetlerinden ayrılmış olan Mustafa Kemal, "Bir ferd-i millet" olarak milletin başına geçiyordu. Bu yüzden cemiyette bulunanlara göre Müdafaâ-i Hukuk'un da başına geçmeli idi. 9 Temmuz'da cemiyetin idare kurulu bir toplantı yaptı. Heyet-i

262 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.435.

263 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.108.

264 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.75.

265 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.167.

266 Alptekin, "Erzurum Kongresi", *ADED*, I/1, (Temmuz, 1978), s.37.

267 Rauf Bey'in istifa beyannamesi için Bkz. Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.153.

Faâle başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın, ikinci başkanlığa ise Rauf Bey'in getirilmesine müzakereler sonucu karar verilip, bu karar bir tezkere ile Mustafa Kemal Paşa'ya gönderildi. İlk toplantının zamanının bildirilmesi de rica olunan tezkere şu şekilde düzenlenmişti: ²⁶⁸

"Mücâhid-i Muhterem Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne

10 Temmuz 1335 "No:191

Heyet-i İdare Reisi, Raif Efendi

Heyet-i İdare Azâsından, Mütekaaîd Binbaşı Süleyman Bey

Heyet-i İdare Azâsından Mütekaaîd Binbaşı Kâzım Bey

Heyet-i İdare Azâsından Albayrak Müdürü Necati Bey

Heyet-i İdare Azâsından Dursunbeyzâde Cevat

"Vatanı parçalamaktan, hukuk-ı milliye saltanat ve hilafeti çiğnemekten kurtarmak emeliyle açılan mücadele-i milliyeye bilistifa bir ferd-i mücahit sıfatıyla iştirak buyurduklarına dair dest-i teokire alınan fî 8 Temmuz sene 35 (1919) tarih ve 346 numrolu tezkere-i aliyeleri, umumi bir vecd ü ihtiram ile alındı. Tarihimize kıymetli sayfalar ilave eden hayât-ı askeriyyenizden çekilmek yolundaki fedakarlığı minnet ve şükranla karşıladık.

"Erzurumluların zâtî, alî-i vatanperverlerine karşı beslemekte olduğu itimâd ve hürmeti, bu vesile ile de arzı, bir vecibe addettik. Samimi ihtiramlarımızı sunarken cemiyetimizin başına geçerek, vatanın temin-i selametine ve hukuk-ı millet ve saltanatın muhaazasına ma'tuf âmalı milliye'nin tahakkukuna, hasri himmet buyurmalarını, müsellem olan hamiiyeti vataniyyelerden temenni eyleriz.

"Leffen takdim kılınan talimâtta muharrer olduğu vechile, vezaif-i muhtelif-i vataniyye ile mükellef bulunan Hey'et-i Faâle'miz Riyaseti'nin zâtî sâmilere ve Riyaset'i Saniyyesi'nin muhterem, Hüseyin Rauf Beyefen-

268 Atatürk, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, Vesika No: 36; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.75-76; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.143-144; Sebahattin Selek, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı*, I, Ağaoğlu Yayınevi, 1970, s.226; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, I, s.373.

di Hazretleri tarafından kabul buyurulmasını ve heyet-i mâruza'ya heyetimizden de bâlâda isimleri muharrer zatların ta'yin ve tefrik edildiğinin arzı ile temenni-i muvaffakiyet ve kesb-i şeref eyleriz. Efendim Hazretleri .Fî 10 Temmuz sene 35. (1919)

Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafa-i Hukuk-ı Milliye

Cemiyeti Erzurum Şubesi Reisi(M) Raif (Dinç)"

Mustafa Kemal Paşa, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin bu davranışından çok etkilenmişti. Çünkü Erzurum'daki cemiyet askerlikten istifasından sonra Mustafa Kemal'i bağrına basan ilk sivil kuruluştur.²⁶⁹ Bunun farkında olan Mustafa Kemal Paşa, o günkü durum hakkında Nutuk'ta şunları ifade eder:²⁷⁰

"Efendiler, ben askerlikten çekilince bütün Erzurum halkının ve Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi'nin bana karşı pek açık olarak gösterdikleri güven ve yakınlığın bende bıraktığı unutulmaz izlenimleri burada açıkça anlatmayı bir görev sayarım.

"Cemiyetin Erzurum Şubesi'nden aldığım 10 Temmuz 1919 günlü yazıda derneğin başına geçmemi ve Heyet-i Faâle başkanlığını kabul etmemi teklif ediyorlar. Ve birlikte çalışmak üzere ayırdıkları beş kişinin adlarını bildiriyorlardı. Bu beş kişi; Raif Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Emekli Binbaşı Kâzım Bey, Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Bey ve Dursunbeyoğlu Cevat Bey idi. Söz konusu ettiğim yazıda Rauf Bey'in de Heyeti Faâle İkinci Başkanlığı'na seçildiği bildiriliyordu.

"O günlerde Erzurum Şubesi Yönetim Kurulu Başkanı Raif Efendi ve üye Hacı Hafız Efendi, Süleyman Bey, Maksut Bey, Mesut Bey, Necati Bey, Ahmed Bey, Kâzım Bey ve Katip Cevap Bey idi."

²⁶⁹ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, s.43.

²⁷⁰ Atatürk, *Nutuk*, I, s.45.

5. Mustafa Kemal Paşa'nın Başkanlığında İlk Heyet-i Faâle Toplantısı ve Cevat Bey'in Görüşleri

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in de Heyet-i Faâle'ye katılmasından sona Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Heyet-i Faâle'si şu şekilde oluşmuştu;²⁷¹

“Reis Mustafa Kemal Paşa, Reis-i Sâni Rauf Bey, Azâlar: Raif Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Emekli Binbaşı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey ve Dursunbeyzâde Cevat Bey.”

Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, Mustafa Kemal Paşa'yı Heyet-i Faâle'nin başına getirmekle kalmamış ayrıca cemiyetin İstanbul'daki merkezine bir yazı göndererek, genel merkez adına fikir beyan etme ve oy verme yetkisinin Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesini de istemişti.²⁷²

Yeni bir yapıya bürünen Heyet-i Faâle'nin Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki ilk toplantısı 10 Temmuz 1919'da öğleden sonra yapıldı.²⁷³ Bununla beraber Amasya Tamimi'nde belirtildiği üzere aynı gün Erzurum Kongresi'nin açılması gerekiyordu.²⁷⁴ Fakat delegelerin hazır olmayışı buna imkan vermemişti.²⁷⁵ O gün, Dursun Cinisli'nin oturduğu evde (Cumhuriyet Caddesi) ilk Heyet-i Faâle toplantısına yedi kişi katıldı. Bunlar: Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Emekli Kaymakam Kâzım Bey, Raif Hoca,

271 Kansı, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..*, I, s.75; Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.635,736.

272 Atatürk, *Nutuk*, I, s.45; Atatürk, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, Vesika No: 37, Kansı, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..*, I, s.76; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.84; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.85.

273 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.63; Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi*, s.68; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, s.43; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.42.

274 Mustafa Kemal Paşa, daha Erzurum'a varmadan Vilâyât-ı Şarkıye-i Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum'da Doğu Vilayetleri mümessillerinden mürekkep bir kongrenin toplanmasını kararlaştırmıştı. Kongre için de 10 Temmuz tarihi tespit edilmişti. Mustafa Kemal kongreyi mahalli ölçüden çıkarıp, memleket çapında milli bir hadise haline getirmeyi istiyordu. Fakat, 10 Temmuz'da bütün gayretlere rağmen delegelerin de henüz gelmemeleri dolayısıyla kongreyi toplamak mümkün olmadı. (Kansı, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..*, I, s.43-44.)

275 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.110; Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *ADED*, I/1, (Temmuz, 1978) s.37-38; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.373.

Emekli Binbaşı Süleyman Bey, Albayrak Gazetesi Sahibi Süleyman Necati ve Cevat Beyler idi.²⁷⁶

Öğleden sonra saat 4’de başlayan toplantı aralıksız olarak sekize kadar sürdü. Bu toplantıya bizzat katılmış olan Cevat Bey, gerek kitabında gerekse daha sonraki konferans ve görüşmelerinde o zamanki durumun nazikliğini ortaya koyan Heyet-i Faâle’nin bu oturumundaki gelişmelerden şöyle bahseder;

*“Sekiz kişinin oturabileceği basit bir masanın etrafında toplandık. Mustafa Kemal Paşa arkası pencereye dönük olarak masanın baş tarafına oturdu. Bir tarafında Raif Efendi, diğer tarafına da Kâzım Karabekir Paşa yer aldılar. Rauf Bey’le bizler de boş kalan yerlere oturduk.”*²⁷⁷

*“Masanın üzerinde bir Avrupa haritası ile birlikte her âzâya birer tane verilmek üzere paşanın askerlikten istifası hakkındaki imzalı genelgeden bir kaç nüsha vardı. Hepimiz bu yazıyı birer defa daha okuduk ve yerlerimizi aldık.”*²⁷⁸ Toplantı fevkalâde enteresan oldu. 6 saatten fazla sürmüş olan bu toplantıda masanın üzerindeki haritanın başında Atatürk bize dünyanın stratejik vaziyetini ve müdafaanın niçin mümkün olabileceğini anlattı.²⁷⁹ Açıklamalarını bitirdikten sonra da Türkiye’nin o günkü durumuna geçerek Anadolu’da milli bir mukavemetin çok geçmeden başarıya erişeceği düşüncesi üzerinde ısrarla durdu. Şimdi ismini hatırlayamadığım arkadaşlardan biri, Mustafa Kemal’e bir soru sordu: “Efendim, en kuvvetli müttefikimiz olan Almanya silahlarını teslim etti. Yine, Almanya kadar değilse bile ona yakın kuvvette olan Avusturya silahlarını teslim etti. Bizden daha iyi durumda olan Bulgaristan silahlarını teslim etti. Biz bu zümrenin en zayıf kanadıydık. Üstelik, dört harp yılında da memleket öyle harap olmuş ve öyle bir muhtaç vaziyete düşmüştür ki, memleketin yarısı bugün açtır. Bu durumda bu müdafaâyı

276 “Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk’ü Anlatıyor”, *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960; Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.77; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.804.

277 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.77.

278 Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.636.

279 “Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk’ü Anlatıyor”, *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960.

*nasıl organize edip nasıl altından çıkacağız.*²⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa, bu soru hakkındaki görüşlerini iki noktaya dayandırarak izah etti. Bunlardan birincisi; Türk ulusunun bağımsız yaşamak hususundaki azmi, ikincisi de; büyük bir savaştan henüz çıkmış olan o zamanki galip devletlerin ikinci bir dünya savaşına giremeyecekleri düşüncesi idi. Mustafa Kemal Paşa, ilk olarak galip devletlerin savaştan yorgun düştüklerini ve bu milletlerin başlarındaki hükümetlerinde “Milli İrade” dışında hareket edemeyeceklerini belirtti. Bu durumu açıklamak için de, bir ay kadar önce Vrangeli ve Denikin ordularına yardım etmek üzere Kırım’a çıkarılmış olan büyükçe bir Fransız askeri birliğinin bir tek kurşun bile atamadan gemilerine dönmüş olduklarını ve Meriç’in batısında Bulgar milli kuvvetlerinin Yunan birliklerini çekilmeğe mecbur bırakmaları karşısında müttefiklerin bir yardımda bulunamamalarını bir delil olarak söyledi.²⁸¹

“Mustafa Kemal Paşa, devam ederek, galip devletlerin ganimet paylaşmasında anlaşmazlığa düşmüş olduklarını, ayrıca bunların harp bezgini olduklarını ekleyip, “Eğer biz müdafaâyâ canla başla azmedecek olursak, üzerimize gelemezler, Karadeniz’deki zırhlının gülleleri, Palandöken Dağları’na yetişmez. Emniyetle biz burada tertibatımızı alıp bu işin içerisine girebiliriz” dedi.²⁸²

“Mustafa Kemal Paşa, sözlerini şöyle birleştirdi: “Görüyorsunuz ki bu şartlar altında karşımızda yalnız Yunan kuvvetleri kalacaktır. Eğer Türk milletini tek bir mukavemet cephesi halinde birleştirebilir ve ordumuzu kısa zamanda tensik edebilirsek çok sürmeden Yunan ordusunu denize döker memleketimizi istiladan kurtarır, tam bağımsızlığına kavuştururuz.”²⁸³

“Konuşmanın sonlarına doğru Kâzım Karabekir Paşa “günün birinde Padişah bana: kolorduyu Kızılırmak hattına çek der ve ben bunu kabul

280 “Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk’ü Anlatıyor”, *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, Kasım 1960. 8

281 Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.638.

282 “Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk’ü Anlatıyor”, *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960.

283 Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.636, Cevat Bey bu toplantıda Atatürk’ün bir kahin gibi “*biz bu müdafaâyâ teşebbüs eder ve müdafaada milleti ve milletin müdafaâ azmini iyi kullanabilirsek üç seneye kalmaz düşmanı denize dökabiliriz*” şeklindeki ifadesini 68 yaşına geldiği halde unutamadığını söylemiştir. (*Ülke*, Sayı:1, Yıl:11, 8 Kasım 1960).

etmezsem ne olur?" şeklinde bir sual sordu. Raif Efendi gülümseyerek "paşa hazretleri huruc-ı alessultandan bahsetmek istiyor" yolunda bir mukabelede bulundu. Biz, bu müzakerenin böyle bir yola girmesinden şaşırдық. Bereket versin ki Necati, atılarak : "Paşa Hazretleri o zaman memleketin hakiki sahibi olan millet size emir verir ve huduttan ayrılmamanızı ister" diye cevap verdi. Bunun üzerine Kâzım Paşa, "O zaman vaziyet değişir ve hareket meşru olur" cevabıyla bu sözleri karşıladı.²⁸⁴

"Müzakereler devam ederken, oturum Mustafa Kemal Paşa'nın, "Bizim Hak gibi bir müttefikimiz var, biz haklıyız. Bundan da büyük müttefik olamaz" sözleriyle sona erdi."²⁸⁵

Cevat Bey'e göre, Atatürk'ün toplantıdaki sözleri orada bulunan yedi kişiyi de en son noktasına kadar ikna etmiş ve herkesin inancını bir kat daha kuvvetlendirmişti.²⁸⁶ Toplantıya ertesi gün yeniden devam edilmek üzere son verildi.

Cevat Bey, "Milli Mücadele'de Erzurum" adlı eserinde toplantıdan sonraki duygularını şöyle anlatır:²⁸⁷

"Paşanın yanından çıkarak ertesi günü toplanmak üzere dağıldık. Necati ile ben aynı semtte oturduğumuzdan Lala Paşa'ya doğru yürüdük. Saat 9'a geliyordu. Toplantının tesiri altında idik. Ben başımıza geçmiş olan adamın görüşündeki keskinliğe ve açıklığa hayran olmuştum. Gözlerim yaşarmıştı. Necati'nin yüzüne baktım. Onun da gözlerinin yaşardığını alaca karanlıkta fark ettim. Her ikimiz birden büyük adam dedik ve başka hiçbir şey konuşmadan ayrıldık."

284 Cevat Bey'e göre; Kâzım Karabekir bu soruyu Müdafaa-i Hukuk'tan kesin bir söz almak ve halk adına heyeti bağlamak için sormuştu. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.78; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, II, s.44.)

285 "Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk'ü Anlatıyor", *Ülke*, Sayı: 1, Yıl: 11, Kasım 1960. 8

286 "Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk'ü Anlatıyor", *Ülke*, Sayı: 1, Yıl: 11, Kasım 1960; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.79; Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", *Belleten*, s.637. 8

287 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.79.

6. Kongre Öncesi Cevat Bey

a. Kongre Hazırlık Faâliyetleri

Heyet-i Faâle'nin Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki ikinci bir toplantısında, büyük kongrenin 23 Temmuz'da açılması kesin olarak kararlaştırılmış²⁸⁸ ve vilâyetlere de bildirilmişti.²⁸⁹ Bundan sonra herkese düşen görev bir kat daha ağırlaşacaktı.

Uzun savaş yıllarından sonra hem fizikî hem de ekonomik olarak harap bir hale gelmiş olan Erzurum'a gelecek misafirleri yerleştirmek ve ağırlamak oldukça zor bir işti. Bu işin halli için iş bölümüne gidildi. Cevat Bey ve Raif Efendi merkezde kalarak gelen murahhasları kabul edeceklerdi. Birkaç kişi de kongre için Erzurum'a gelmeye başlayan azâların misafir edilecekleri yerleri, kongrenin toplanacağı okulun salonunu ve komisyon odalarını hazırlayacaklardı. İşbölümü düzenlendikten sonra gündüzleri herkes kendi üzerine düşen işlerle uğraşüyor, geceleri ise uzun toplantılar yapılarak cemiyet ve kongre hakkında görüşülüyordu.²⁹⁰

Cemiyet tarafından kongre hazırlıklarıyla ilgilenilirken, Erzurum halkı da cemiyete bu konuda yardımlarını esirgemiyorlar ve ellerinden geleni yapıyorlardı.²⁹¹

b. Cevat Bey'in Delegationten İstifası ile Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin Erzurum Delegationleri

Kongre için hazırlıkların hızlandırıldığı bu günlerde üzerinde durulan konulardan biri de; Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongre-

288 Kongrenin 23 Temmuz tarihine alınmış olması, milli hareket hakkında dolaşan ittihâtcılık iddialarının artmasına sebep olmuştu. Trabzon delegelerinin tutumları bu yönde gelişerek sonraki bazı problemlerin yaşanmasına temel teşkil etmiştir. (Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.87, dip. 70.)

289 Alptekin, "Erzurum Kongresi", *ADED*, I/1, (Temmuz, 1978), s.38.

290 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.80.

291 Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.168-170; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.88.

reye girip girmemeleri ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye başkan seçilip seçilmemesi meselesi idi.²⁹² Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye girebilmeleri için herhangi bir yerden delege seçilmeleri gerekiyordu. Fakat kongre delegeleri mahallerinden daha önce seçilmişler ve ilk toplantı tarihi olarak da 10 Temmuz 1919 tespit edilmişti.²⁹³ Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifasından sonra cemiyet tarafından Heyet-i Faâle başkanlığına seçilmesi, onun kongreye girmesini de kaçınılmaz kılmıştı. Bir toplantıda Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'le kendisinin Erzurum Kongresi'ne merkez delegeleri olarak katılmak istediklerini söyledi.²⁹⁴

Bununla birlikte Erzurum merkez delegelerinin seçimleri yapılmıştı. Merkezde; Raif Hoca, Emekli Binbaşı Kâzım Bey ve Umumi Kâtip Cevat Bey bulunmaktaydılar. Cevat Bey'e göre bu mesele önemli boyutlara ulaşmadan halledilmeliydi. 20 Temmuz 1919'da Cevat ve Kâzım Beylerin imzası ve Cevat Bey'in el yazısı ile cemiyet başkanlığına bir dilekçe verildi:²⁹⁵

*“Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
Riyaseti'ne, Erzurum 20 Temmuz 335/1919*

*“Evvelce müzakere edildiği vechile yerlerimize, Mustafa Kemal Paşa
ve Rauf Beyefendi Hazretleri intihâb edilmek üzere Umumi Kongre Erzurum*

292 Bu meseleyi gayet anlamsız bulan Cevat Bey, konuyla ilgili şunları ifade ediyor: “9 Temmuz 1335'de Paşa askerlikten ayrıldığı için artık açıktan açığa kongreye iştirak edecekti. Reisliğe seçilmesi de tabii idi. Fakat tam bu günlerde ortalıkta garip bir hava esmeye başladı. Paşa'nın arkadaşı ve mutemedi eski Kocaali Mutasarrıfı İbrahim Süreyya Yiğit ve yakınlarından Eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit Kansu Beyler, o günlerde cemiyetle temaslarını sıklaştırarak Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye girmesi ve reisliği hakkında ayrı ayrı bizleri istimzacı çalışıyorlardı. Bu istimzalarla bir mânâ verememekle beraber, Paşa'yı Heyet-i Faâle reisliğine seçmiş olduğumuzdan kongreye girmesini de tabii buluyorduk. Kongre reisliğine seçileceğinde de şüphemiz yoktu.” (Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.80.) Bununla birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın azâ olmasına ve kendisinin askerlikten istifasına rağmen ne üniformasını ve ne de Padişah kordonunu çıkarmaması bir takım dedikodulara sebep olmuştu. Fakat sonunda bu şüpheler Kâzım Karabekir Paşa'nın müdahalesiyle ortadan kalktı. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.110-111.)

293 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..*, I, s.75.

294 Mustafa Kemal Paşa başka bir vilâyette bu seçimin dedikodu doğuracağını düşünerek millî harekete ilk merkez olan ve doğu vilayetlerinin en büyüğü bulunan Erzurum'u tercih ediyordu. (Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.80.)

295 Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, I, s.145; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.812. (İstifa dilekçesi belgesinin sureti ekler kısmına konulmuştur. Belgenin aslı ise kongre salonunda asılıdır. Bkz.Ek: 5.)

Mümessilliği'nden istifa eylediğimizi arzeyleriz."

Dursunbeyzâde Cevat, Mütekâid Binbaşı Kazım

Dilekçeden de anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beylerin istekleri doğrultusunda Cevat ve Kâzım Bey, delegelik haklarını onlara bırakarak istifa etmişlerdi.²⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa Nutuk'da bu istifa ile ilgili şunları kaydeder:²⁹⁷ *"...Bizim Erzurum Kongresi'ne girmemizi kolaylaştırmak için kongreye Erzurum delegesi olarak seçilmiş olan Emekli Binbaşı Kâzım ve Dursunbeyzâde Cevat Beyler delegelikten istifa ettiler..."*

Cevat Bey, hatıratında istifa konusundan şöyle bahseder:²⁹⁸

"Bir toplantıda, Rauf Bey ile kendisinin Erzurum merkezinden seçilmek istediğini imâ etti. Raif Efendi, Erzurum Merkezi'nin seçimi yapılmış olduğunu ve kendisiyle Kâzım'ın ve benim seçildiğimizi, bunun için seçimi henüz yapılmamış olan bir vilâyetten bu seçimin sağlanmasını ileri sürdü. Paşa, galiba başka bir vilâyette bu seçimin dedikodu doğuracağını düşünerek Milli harekete ilk merkez olan ve doğu vilayetlerinin en büyüğü olan Erzurum'u tercih ediyordu. Bu mesele o gün kötü bir konuşma konusu olmak istidadını göstermeye başlamıştı. Politika sezisi çok kuvvetli olan Kâzım, benim yanıma gelerek bizim istifa ederek Paşa'nın ve Rauf Bey'in seçimlerini sağlamamızı teklif etti. Benden de muvafakat cevabını alınca işi açıkladı. Kimse bir şey söyleyemedi. Paşa da işin bu kadar kolaylıkla hallinden çok memnun oldu. Sadece o gün cemiyetten ayrılır iken bana "Peki siz ne olacaksınız, kongreye girmeyecek misiniz, bu nasıl olur?" diyerek durumumuzu anlamak istedi. Biz de yarı şaka, Paşam, bizim yerimize de istifa edecekler bulunur. Biz şimdi bunun ile uğraşıyoruz cevabı ile kendisini tatmin ettik..."

Erzurum Merkez delegeliğinden istifa eden Cevat Bey, kong-

296 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.64; Selek, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı, I*, s.231; Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken, I*, s.168; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, s.44; Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, s.71; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.80; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...I*, s.76.

297 Atatürk, *Nutuk, I*, s.46.

298 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.80.

reye Hasankale delegesi olarak katılacaktır. Bu hususta yine Cevat Bey'in el yazısı ile Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin Hasankale şubesi-ne şu telgraf yazılmıştır:²⁹⁹

*"Hasankal'a Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyaseti'ne,
Erzurum/21 Temmuz 335*

"Kazanızın haiz olduğu vüs'at ve ehemmiyeti dolayısıyla iki mümessilin intihabı icab etmektedir.

Mezkûr mümessilliğe, Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Katibi Umumisi Dursunbeyzâde Cevat Bey'in intihabı buraca tensib edildiğinden, oraca bilintihap itimadnamesi'nin yarın orada bulunan mümessil Battal Bey'le gönderilmesini rica ederiz."

Bu dilekçe ile Cevat Bey, yeniden kongre azası seçtirilerek, kongreye Hasankale mümessilli olarak girmesi temin edilmiştir. Yine Kâzım Bey'in de Tortum'dan seçilen Kırbaşzâde Bey'in yerine kongreye Tortum delegesi olarak katılması sağlanmıştır.³⁰⁰ Böylece Mustafa Kemal ve Rauf Bey için mümessillikten istifa edenlerden birisi Hasankale, diğeri ise Tortum delegesi olarak Erzurum Kongresi'ne girmiştir.

c. Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre Reisliği ve Cevat Bey'in Düşünceleri

Dönem itibariyle üzerinde durulan hassas konulardan biri de kongre reisliğine kimin seçileceği meselesi idi. Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın daha önce Heyet-i Faâle reisliğine seçildiğinden kongre reisliğine de seçilmesi gerektiği düşüncesinde idi.³⁰¹ Mazhar Müfit Kansu ise bu konuda şunları ifade eder:³⁰²

"...Başkanlık bahsinde son dakikalarda kongre muhitinde garip bir hava esmeye başlamıştı. Bazı zevat, "Kongreye askerler girmemelidir, çünkü

299 Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, I, s.184.

300 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.81; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.88.

301 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.80.

302 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I, s.76-77.

kongrenin tamamiyle milli irade mahsulü olduğuna değil askerlerin tertip ve baskısı altında yapılmış bulunduğu kanaât hasıl edilir” diyorlar ve bilhassa Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey’in kongreye dahi girmelerini önlemeye çalışıyorlardı. Biz bir taraftan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey’in ordu ile ilgisi bulunmadığını söyleyerek bu propagandayı önlemeye çalışırken, bir taraftan da Müdafaâ-i Hukuk’taki arkadaşlarla temas ederek mutabakat elde etmeyi temine çalışıyorduk. Bu hususta Raif Hoca ve cemiyetin kâtibi ve Heyet-i Faâle azası bulunan Cevat Bey ile tamimiyle fikir ve görüş beraberliğini muhafaza ediyorduk.”

Meseleyi daha ince boyutuyla ele alan Mahmut Goloğlu, Trabzonluların en azından başkan vekillerinden birisinin kendi delegelelerinden olmalarını isteyerek imalı bir şekilde Mustafa Kemal’in başkanlığına karşı durduklarını belirtmektedir.³⁰³ Onlara göre askerlikten yeni istifa etmiş bir komutanın sivillerden oluşan bir kongreye başkan olması İngilizlerin gözünde iyi bir etki yapmayacaktır.³⁰⁴

Mustafa Kemal Paşa’nın başkanlığı meselesine son noktayı Kâzım Karabekir Paşa koymuştur. Kâzım Karabekir Paşa, kendisine müracaât eden Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti azalarını Mustafa Kemal Paşa’nın başkan olması yolunda ikna etmiştir.³⁰⁵ Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa aleyhine gelişen bir takım olayların Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nden kaynaklanmadığını ifade ederek şunları aktarmıştır:³⁰⁶

“Bu hava nereden esmişti? Ben, o zaman cemiyetin hem idare heyeti, hem de Heyet-i Faâle azası ve kâtibi idim. Böyle bir şey hatırlamıyordum. Zaten Cemiyet, Paşa’yı askerlikten ayrıldıktan sonra Heyet-i Faâle reisi yapmış olduğu gibi Rauf Bey’le birlikte kongreye girmesini sağlamak için de cemi-

303 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s.68.

304 Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele’de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, ?,1981, s.30.

305 Kâzım Karabekir, bu hususta yaptığı konuşmasının sonunda şunları ifade etmiştir... “*Mustafa Kemal Paşa, kongreye yalnız delege değil başkan dahi yapılmalıdır. Bir ordu kumandanı hayatının bütün kazan-cını sizler için feda etmiştir. Samimi çalışacağına, millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimat etmeliyiz. Bununla beraber böyle vaziyet karşısında dikileceğime şüpheniz var mı? Mesele hallonuldu.*” (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.110.)

306 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.82.

yetin iki azası Erzurum mümessilliğinden istifa etmişlerdi. Ayrıca cemiyet kendi organı olan Albayrak Gazetesi'nin 14 Temmuz 1335 tarihinde yani Paşa'nın askerlikten çekilmesinden sonra çıkan ilk nüshasında bu hadiseyi "millette eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam bir hücre!" diye vasıflandırdığı gibi, "Muhterem kumandanı bugünde mücahede-i milliyenin başında görmek mesut bir temaşadır" cümlesiyle de Mustafa Kemal Paşa'nın reisliğinin işlerin o zamana kadar olan gelişmesinin tabii sonucu olduğunu ilan etmişti. Bunun için bu havanın Müdafaâ-i Hukuk İdare Heyet-i yönünden esmesine imkân yoktu. Bu dedikodu herhalde Müdafaâ-i Hukuk'tan veya hariçten bir iki zatın Sayın Kâzım Karabekir'e açılmış hususi düşüncelerinden doğmuş bir "sû-i tefehhüm" olsa gerektir."

Cevat Bey, bu ifadeleriyle Erzurum'daki Müdafaâ-i Hukuk'un Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı hakkındaki görüşlerini ortaya koyarken, aynı konuda birtakım endişeler duyan Trabzon Delegeleri ile de Küçük Kâzım Bey konuşarak onları ikna etmiştir.³⁰⁷ Neticede, alınan kararı Raif Efendi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir.³⁰⁸

Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Mustafa Kemal Paşa'nın istifasında gösterdikleri fedakarlığı onun kongreye başkan seçilmesi konusunda da göstermiştir.³⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa o günlerdeki havayı şöyle anlatır:³¹⁰

"...Erzurum Kongresi'ne girip girmemem düşünülmeğe değer görüldüğü gibi, kongreye katıldıktan sonra da başkan olup olmamam üzerinde duraksayanlar bulunmuştur. Bu duraksayanlardan kimilerinin düşüncelerini iyi niyetlerine yormakla beraber başka bir takım kimselerin bu konuda içtenlikten çok uzak olduklarına daha o zaman kuşku kalmamıştı.

307 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.90.

308 Mustafa Kemal'in kongreye başkan seçilip seçilmemesi hakkındaki fikir beyanlarını Cevat Dursunoğlu kitabında belirtmiştir. (Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.82-84.)

309 Mustafa Kemal Paşa ise kongreye reis olması gerektiğini şu şekilde açıklamıştır: "Evvla ben behemehal kongreye dahil olmalı ve onu idare etmeli idim. Çünkü zaman geçirmeksizin irade-i milliyenin faaliyete geçirilmesini ve milletin bizzat fiilen ve müsellahen ittihâz-ı tedâbire başlamasını temin zaruretine kani idim.", (Atatürk, *Nutuk*, I, s.50.)

310 Atatürk, *Nutuk*, I, s.49.

d. 22 Temmuz 1919 Tarihli Toplantı ve Cevat Bey'in El Yazısı ile Kongre İçin Açık İlân

Erzurum'da kongre günü yaklaştıkça hissedilir bir hareketlilik göze çarpıyordu. Hemen hemen bütün doğu illerinden ve Karadeniz'den temsilciler Erzurum'a varıyor ve çoğu Ilıca ve bazen de İstanbul Kapısı'nda karşılanıyorlardı. Kongrenin son hazırlıkları da tamamlanmıştı. Cemiyetin Umumi Kâtibi Cevat Bey tarafından kongrenin açık ilânı olarak kongrenin tarihini belirtmek ayrıca kongreden önceki gece bir toplantının yapılacağını duyurmak üzere şu ilân yazılıp etrafa dağıtıldı: ³¹¹

“İLÂN

Allah'ın izniyle yarın Erzurum Kongresi açılacaktır. Ahaliye açıktır. Bazı hususâtın müzakeresi için cemiyet merkezinde bu gece alaturka saat bir de umumi bir içtima akd edileceğinden muntika heyetlerine mensup zevât ile ahali-i muhteremededen arzu buyuranların teşrifleri rica olunur.

22 Temmuz 1335 (Benim El Yazımdır)

Cevat DURSUNOĞLU”

22 Temmuz akşamı kongre ile ilgili konuları görüşmek üzere Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti muntika heyetleri ve ahalinin ileri gelenlerinin katılacağı bir toplantı yapıldı.³¹² Bu toplantıda milli amacın gerçekleştirilmesi için yapılması gereken işler hakkında bazı kararlar alınmıştı. Bu kararlara göre; kongrede oluşturulacak olan encümene giden evraklar hemen ele alınıp incelenecek, eksiklikler varsa tamamlanacak ve genel heyete sunulacaktı. Ancak başaramazlarsa son sözü Dursunbeyzâde Cevat Bey ve Kâzım Karabekir Paşa

311 *TİTE Arşivi*, Kutu No: 31, Belge No: 144, Gömlek No: 144. (Cevat Dursunoğlu Türk İnkılâp Tarih Enstitüsü'ne şeref üyesi olduktan sonra Milli Mücadele dönemi ve özellikle Erzurum Kongresi sırasında ki bazı hatıra ve belgelerini 1960'dan sonra TİTE Arşivi'ne bağışlamıştır ve bağışladığı belgelerin sağ alt köşesine belgenin kendi el yazısı olduğunu bildiren parafı ile imzasını atmıştır.)

312 Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s.20.

alacak ve davalarını kazanmaya gayret edeceklerdi.³¹³ Aynı toplantıda kongre salonunda azaların oturacağı yerler de tespit edildi.³¹⁴

B. Erzurum Kongresi (23 Temmuz 1919)

Kongrenin açılış günü olarak 10 Temmuz belirlenmişti. 10 Temmuz 1324 Meşrutiyet'in ilan edildiği gündü. Fakat 10 Temmuz'da delegelerden bir bölümü gelmemiş olduğu için kongreyi ertelemek zorunluluğu doğmuş, neticede kongre iki hafta sonra, 23 Temmuz 1919'da açılmıştı.³¹⁵ Tarihi günlerinden birini yaşayan Erzurum'da o gün bir bayram havası vardı. Saat 11'de kongre azâları erkenden Samsun Mektebi'nin³¹⁶ bahçesine kurulmuş olan çadırlar altında toplanmaya başlamışlardı.³¹⁷

Kongre, yapılan yoklamadan sonra Şirân Müftüsü Hasan Fehmi Efendi'nin okuduğu ve Cevat Bey'in hatıralarında Türkçe olarak geçen bir dua ile açıldı.³¹⁸ Kongrede bulunan en yaşlı üye olan Trabzonlu İzzet Eyüboğlu bir dostluk gösterisinde bulunarak açılış nutkunu yapmaya Erzurumlu Hoca Raif Efendi'yi davet etti.³¹⁹ Hoca Raif Efendi'nin yaptığı konuşmadan sonra başkanlık seçimine geçildi.

Kongrenin ilk günü hazır bulunan 45 kişiden 38'inin oyu ile

313 Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.90; Demircioğlu, *Süleyman Necati Güneri*, s.100.

314 Selvi, *Millî Mücadele Erzurum*, s.90.

315 1917 yılında yapılan takvim değişikliği ile Rumî Takvim, Miladî Takvim'in hizasına getirildiği için artık Hürriyet Bayramı da 23 Temmuz'da kutlanmaktaydı. (Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, I, s.473.)

316 Bu bina 1919'da Erzurum Sultanisi olup, 1925'te bir yangın sonucunda yanmış ve bu yapının yerinde kârgir olarak Atatürk Yapı Enstitüsü kurulmuştur. (Fahrettin Kırzioğlu, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü", *BTTD*, Sayı: 35, (Ağustos, 1970), s.8. Mustafa Kemal Atatürk, bu binayı "pek mütevazı bir mektep" olarak nitelendirmiştir. (Atatürk, *Nutuk*, I, s.46.)

317 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.77; Güneri, *Hatıra Defteri*, s.68.

318 Mahmut Goloğlu, Müftü Hasan Efendi'nin açılışta okuduğu duanın Arapça olduğunu belirterek, Cevat Bey'in Türkçe bir duadan bahsetmesine bir anlam veremediğini belirtir. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.77. Fahrettin Kırzioğlu da, Cevat Bey'in bu konuda yanıldığını ifade eder. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.7, dip.3.) Süleyman Necati de hatıralarında duanın Arapça okunduğunu belirtmiştir. (Güneri, *Hatıra Defteri*, s.68.)

319 Goloğlu, *Millî Mücadele'de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, s.30. Hoca Raif Efendi'nin kongrede yaptığı açılış nutku için Bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.13.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Milli Kongre başkanlığına seçildi.³²⁰

Mustafa Kemal Paşa, kongre başkanı seçildikten sonra açılış nutkunu okudu.³²¹ Nutkun çok anlamlı olan bir kısmı özetle şöyle idi:³²²

“Dört aydan beri Mısır’da millî istiklâlin temini için kanlı olaylar ve ihtilâller devam ediyor, İngilizler tevkif ederek Malta’ya götürdükleri Mısırlı ihtilâlcileri nihayet serbest bırakmaya ve Paris Sulh Konferansı’na gitmelerine müsaade etmeye mecbur kalmışlardır. Hindistan’da bağımsızlık için geniş ölçüde ihtilâller olmaktadır. Afganistan Ordusu da İngilizlerin milliyeti imha siyasetine karşı harp ediyor. Suriye’de ve Irak’ta İngilizlerin ve diğer yabancıların tahakküm ve idaresinden bütün Arabistan galeyana halindedir. Son zamanlarda devletler arasına giren rekabet dolayısıyla İngilizlerin Kafkasya’dan çekilmesine karar verilmiş ve bu çekilme başlamıştır.

“Millî bağımsızlıklarını tehlikede gören ve her taraftan istilaya uğrayan Rus milleti, top yekûn bir savaş vererek bu savaşı kazanmıştır. Azerbaycan ve Gürcistan işbirliği yaparak milli varlıkları aleyhine yürümek isteyen Denikin ordusuna karşı savaşmış ve bu orduyu Karadeniz sahillerine sürmüştür. İtilâf Devletleri’nce Yunanlılara verilen Batı Trakya’da, Bulgar Kuvâ-yı Milliyesi, Bulgar askerleri ile takviye edilmiş oldukları halde Yunanlılarla muharebe ederek birçok Yunan tümenini Batı Trakya’dan koymuşlardır...”

23 Temmuz’da toplanan kongrede Erzurum ve Trabzon delegelerinin üstünlüğü göze çarpıyordu. Erzurum Vilâyeti’nden 24,

320 Atatürk, *Nutuk*, I, s.46; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.14. Mahmut Goloğlu’nun belirttiğine göre özellikle Trabzon delegelerinden bazıları Mustafa Kemal’in özel durumunu ileri sürerek kongre başkanlığına seçilmesi halinde batılı devletler tarafından kongrenin başka türlü yorumlanacağı düşüncesinde idiler. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ekler: 6, s.158-159.) Yapılan gizli oylama sonucunda Mustafa Kemal Paşa orada bulunan 56 delegeden 38 veya 48’inin oyunu alarak kongreye başkan seçilmişti. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.81, 123.),

321 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.69; Mustafa Kemal’in açılış nutku için Bkz. *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, TTK, Ankara, 1997^s, s.1, 5; Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar..*, I, s.80; Atatürk, *Nutuk III*, *Vesikalar*, Vesika No: 38.

322 Selek, *Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı*, I, s.231-232.

Trabzon'dan ise 17 delege kongreye katılmışlardı. Yine kongreye Sivas'tan 10, Bitlis'ten 3 ve Van'dan 2 delege katıldı. Fakat Bitlis delegelerinden ikisi ve Van delegelerinden birisi Erzurumlu idiler.³²³

Kongreye Erzurum Vilâyeti'nden katılan delegeler şunlardı:³²⁴

Erzurum Merkez; Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Orbay Bey, Hoca Raif Efendi, Bayburt Kazası; Alemdarzâde Tevfik Bey, Abdullahağazâde Zahit Bey, Hınıs Kazası; Celal Bey, İspir Kazası; Cemal Bey, Kiğı Kazası; Yacızızâde Sait Bey, Kahraman Bey, Narman Kazası; Sait Bey, Hasankale Kazası; Cevat Bey, Battal Bey, Tercan Kazası; Namık Efendizâde, Ahmet Bey, Tortum Kazası; Kâzım Yurdulan Bey, Yusufeli Kazası; Ahmet Bey, Doğubeyazıt Kazası; Hüseyin Avni Ulaş, Diyadin Kazası; Nalbantoğlu İsmail Bey, Mustafa Bey, Karaköse'den; Süleyman Necati Bey, Erzincan'dan; Hacı Fevzi Efendi, Kuruçay'dan; Şevki Efendi, Pülümür'den; Emekli Komiser Abbas Efendi, Refahiye'den; Çiftçi Kemal Efendi, ve Eleşkirt'ten; Maksut Efendi.

Erzurum Kongresi'ne katılan delege sayısı 56'dır. Mahmut Goloğlu, Cevat Bey'in listesinde bulunan delege toplamının 54 olduğunu, bunun sebebinin ise Cevat Bey'in Giresun Delegatesi İbrahim Hamdi ile Eleşkirt (Erzurum) delegesesi Maksut Beyleri notları arasına almamış olmasından ileri geldiğini belirtir.³²⁵ Erzurum Hasankale Delegatesi olarak kongreye katılmış olan Cevat Bey'in ismi kongreye ilgili bütün ana kaynaklarda geçmesine rağmen, dönemin önemli hatıralarından biri olan Mazhar Müfit Kansu'nun eserinde geçmemiştir.³²⁶ Bu durum büyük ihtimalle bir gözden kaçmadır.

Kongrenin ilk gününde çeşitli konularda çalışacak olan inceleme encümenleri seçilip, daha sonra Cevat Bey'in teklifi ile sadârete,

323 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.80. Elazığ, Diyarbakır ve Mardin'den seçilen az sayıda delegelerin Erzurum'a gelmelerine ise Elazığ Valisi Ali Galip Bey engel olmuştur. (Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.471.; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.91; Şamsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı*, s.82.) Erzurum Kongresi delegeleri hakkında bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Ankara, 2005.

324 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.89,90; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.78.

325 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.80.

326 Mazhar Müfit Kansu'nun belirttiği delege listesi için bkz. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..I*, s.78-79.

vilâyetlere ve padişaha telgraf gönderilmesi kararlaştırılarak bu telgrafların mahiyetleri hakkında görüşülmüştür.³²⁷ Padişah’a çekilen telgrafta: “....Osmanlı bütünlüğünden ayrılmamanın en mukaddes bir mefkûre kabul edildiği ve hilafet makamı etrafında bir bütün olarak çalışmaya söz verildiği...” belirtilerek Doğu Anadolu’daki vilâyetlerin katılmasıyla kongrenin toplandığı bildiriliyordu.³²⁸

Kongrenin ilk oturumunda Raif Efendi ve İzzet Bey reis ve killiklerine, Süleyman Necati Bey ve Abdullah Hasib Efendi ise zabıt kâtipliğine seçildiler.³²⁹ Erzurum Kongresi’nin ilk oturumunda zabıt katipleri hazır bulunmadılar.³³⁰ Kongrenin ilk toplantı günü böylece tamamlandı.³³¹ Aynı gün Kâzım Karabekir Paşa bütün kolordulara gönderdiği telgrafla Erzurum Kongresi’nin muhteşem bir şekilde açıldığını duyurdu.³³²

Erzurum’da toplanan kongre, bütün dikkatleri üzerine çekmişti. Damat Ferit Paşa, kongrenin toplandığı gün ajanslara verdiği beyanatta; “*Kanun-ı Esasiye muhalif olarak Meclis-i Mebusân adı altında toplantılar vuku’ buluyor. Bu hareketin mülkî ve askerî memurlar tarafından men’i icab eder*” şeklindeki ifadeyle kongreye katılanları asi ilan ettiği gibi Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının da tutuklanmasını istedi.³³³ Kongre Heyeti ve Mustafa Kemal Paşa buna gereken cevabı vermekte gecikmediler.³³⁴

327 Kırzioğlu, “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü, *BTTD*, Sayı: 35, (Ağustos, 1970), s.27; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.82.

328 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.117; Aslı Cevat Bey’in el yazısı ile yazılmış olan bu belgenin bir tercümesini de Fahrettin Kırzioğlu eserine almıştır. Bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi II*, s.22-23.

329 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.82.

330 Dursun Ali Akbulut, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, Atatürk Üniversitesi, *AlİTE Dergisi*, I/3, (Mayıs, 1989), s.42.

331 Erzurum Kongresi’ne ait ilk günkü toplantı ve belgeleri için bkz. Kırzioğlu, “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi’nin İlk Günü”, *BTTD*, s.4-34.

332 Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi II*, s.28.

333 Atatürk, *Nutuk*, I, s.51; Özsoy, *Kurtuluş Savaşı’nın Perde Arkası*, s.213; Dursun Ali Akbulut, *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, Erzurum, 1989, s.37. Kongre gergin bir havada toplandığı için bir İngiliz müdahalesinin yapılabileceği de düşünülmüş ve bu suretle kongreyi sivil giydirilmiş polis ve jandarmaların korumaları tedbiri alınmıştı. (Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, I, s.47; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, II, s.47.)

334 Erzurum Kongresi, Damat Ferit’in bu beyannamesini tartıştıktan sonra padişaha, sadrazama ve belediye başkanlarına, bütün cemiyetlere, mülkiye amirlerine, kolordu kumandanlıklarına birer telgraf çekilmesi

23 Temmuz (Çarşamba) - 7 Ağustos (Perşembe) 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi çalışmalarını 14 günde tamamlamıştı.³³⁵ Gerçekte söz konusu tarihler arasında 16 gün vardır. Fakat 25 Temmuz ve 1 Ağustos günleri Cuma'ya tesadüf ettiğinden bu iki günde toplantı yapılmamıştır³³⁶ Adeta Kurucu bir meclis gibi çalışan Erzurum Kongresi, günün bütün meselelerini incelemiş tartışmış ve birtakım kararlara bağlamıştı. Bu meselelerin başında çeşitli tehlike ve ihtiraslara konu olan yurdun savunulması ve Türk Devleti'nin bağımsızlığının korunması gelmiştir. Çünkü o günlerde 1918 Mondros Mütarekesi ile Türk milletinin bin yıllık yurdu parçalanmak, bağımsızlığı yok edilmek istenmişti. Bu durumda Erzurum Kongresi'nin en belirgin özelliği milli mukavemet azmini ön plana çıkarıp destekliyor olmasıydı. Bununla birlikte Erzurum Kongresi sanıldığı ve o sırada kuvvetle propaganda edildiği gibi belli kimselerin siyasî gayeler taşıyan gayret ve teşebbüsleriyle değil, bizzat halkın iradesiyle doğmuş bir hareketti.³³⁷

Kongre, 7 Ağustos'ta varılan sonuçları ve alınan kararları açıklayan bir nizamname ile beyanname yayınladı.³³⁸ Yayımlanan nizamname ile beyannamenin bir tahlilini yapan Cevat Bey, bu konuda şunları

kararlaştırmıştır. 24 Temmuz 1919 tarihli bu beyannamede hilâfete bağlılığını her defasında tekrarlayan kongrenin, anayasaya aykırı olarak kurulmuş bir mebuslar meclisi gibi gösterilmesinin ve Anadolu'da karışıklık çıktığından söz edilmesinin sadece İtilâf devletlerinin işine yarayacağı mütarekenin XXIV. maddesine göre buraları işgale hak kazanacakları belirtilerek, gerçekte ilgisi olmayan bu beyanların hemen düzeltilmesi, milli hukukun muhafazasında daha dikkatli hareket edilmesi ve meclisin biran önce toplantıya çağırılması isteniyordu. (Atatürk, *Nutuk*, III, *Vesikalar*, Vesika No:39, s.931; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, I, s.96-97.) Hemen hemen aynı şeyleri ifade eden bir başka telgraf da, Kâzım Karabekir Paşa tarafından sadarete ve Harbiye Nezareti'ne gönderildi. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.119-120.) Kongre tarafından yayınlanan beyannamede Mustafa Kemal Paşa meclisin toplantıya çağırılmasını istemekle hükümet üzerinde baskı kurmaya çalışmıştı. (Özsoy, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, s.213.)

v335 Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, I, s.168.

336 Akbulut, "Erzurum Kongresinin Son Günü", *AlİTE Dergisi*, s.40.

337 Mithat Sertoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen İki Belgesi", *BTTD*, Sayı: 13, (Ekim, 1968), s.3.

338 Erzurum Kongresi beyannamesi için Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 17, Belge No: 27, Gömlek No: 27; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.145; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ek No: 17, s.201; *Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümüne Armağan*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1979, s.11-13; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.251-255; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.139-141; Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s.23-25; Erzurum Kongresi Nizamnamesi İçin Bkz. *TİTE Arşivi*, Kutu No: 17, Gömlek No: 29, Belge No: 29; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.135.

ifade ediyor.³³⁹

"Mustafa Kemal gibi ancak birkaç yüzyılda bir yetişebilen büyük bir kişinin başkanlığında toplanmış olan ve bu fikirleri işleyen kongrenin tanzım ve kabul ettiği "Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Nizamnamesi" ile kongrenin kapanış gününde yayınladığı "beyannameyi" gözden geçirirsek, Kurtuluş Savaşı'nın ve 23 Nisan 1920'de kurulan yeni Türk Devleti'nin temellerinin burada atıldığını göreceğimiz gibi "Misâk-ı Milliye" ve devrimlere temel olan ana düşüncelerin de burada belirdiğini görürüz. Nitekim, nizamnamenin ikinci maddesi: "her türlü işgal ve müdahaleye karşı müttahiden müdafaâ ve mukavemet esası kabul edilmiştir" diyerek savunma iradesini kesin olarak belirttiği gibi, bu nizamnamenin 2, 3, 4, ve 5. maddelerinde de bu esası her yönüyle ve ihtimalleriyle açıklamıştır. Bu nizamnamenin maksat bölümünde de Türk yurdunun bölünmez bir bütün olduğunu tespit ederek Misâk-ı Milli'nin esasını kurduğu gibi, bu ülkenin idaresinde "Kuvâ-yı milliyeyi amil ve irade-i milliyeyi hakim kılmak" düsturu ile de demokrasimizin esasına işaret etmiş ve bu düşüncüyü beyannamesinde de tekrarlamıştır. Ayrıca beyannamenin 8. maddesinde "Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettikleri bu tarihi devirde Hükümet-i Merkeziye'nin de irâde-i milliyeye tabii olması zaruridir. Çünkü, irâde-i milliyeye dayanmayan herhangi bir hükümetin şahsi kararları milletçe mutâ olmayacaktır" diyerek bu düşüncüyü bir kat daha kuvvetlendirmiştir. Kongre, bu esasların yanında beyannamenin 7. maddesinde de "Milletimiz insanî ve asrî gayeleri tebcil ve fennî, iktisadî ve sınaî hal ve ihtiyacımızı takdir eder" sözleriyle de devrimlere işaret eylediği gibi çağımızın batı uygarlığına geçiş gerekliliğine de işaret etmektedir."

Beyannamenin imzalanmasından sonra, kongrenin kapanış töreni yapıldı. Kapanış konuşmasını Mustafa Kemal Paşa yapmıştı.³⁴⁰ Kapanış nutkundan sonra Siirt Delegesi Hacı Hafız Cemal Efendi,

339 Cevat Dursunoğlu, "Erzurum Kongresinin Özelliği", *TYE*, Sayı:1, Yıl: 1, (Ocak, 1959), s.2.

340 Paşa, nutkunda samimi olarak vatan ve milletin kurtarılması için önemli kararlar alındığını, cihana karşı milletimizin varlığını ve birliğini gösterdiğini, tarihin bu kongreyi ender ve büyük bir eser olarak değerlendireceğini belirterek, vatan ve milletin selameti için dua etmişti. (Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, Vesika No: 40, s.932,933; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.97; Gökbilgin, *Milli Mücadele Balarken*, I, s.169.

Kur'ân'dan bir bölüm okumuş, daha sonra Şiran Delegesi Hasan Fehmi Efendi'nin yaptığı dua ile kongre son bulmuştu.³⁴¹

Erzurum Kongresi ile; merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Doğu illerindeki şubeleri ve Trabzon Muhafazâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Kuzey Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki bütün kuruluşları "*Şark-i Anadolu Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*" adı altında birleştirilerek tek bir cemiyetin idaresi altına verilmişti.³⁴²

Şarki Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasıyla teşkilatın İstanbul'da bulunan Vilayât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile bir alakası kalmamış, yeni cemiyet kongre kararları gereğince genişleyerek kazâlara kadar şubelerini açmıştı.

Yine, Erzurum Kongresi'nde Doğu Anadolu vilâyetlerinde bulunan milli teşkilatın varlığını ve sürekliliğini sağlamak, kurulmuş olan bütün cemiyetleri tek bir ülkü etrafında toplayıp birleştirmek için *Heyet-i Temsiliye* oluşturulmuştu.³⁴³ 9 kişiden mürekkep olan *Heyet-i Temsiliye* üyeleri şunlardı:³⁴⁴

- 341 Kongrenin başında yapılan açılış duasında olduğu gibi bu son duanın da Türkçe mi, yoksa Arapça mı olduğu konusunda Cevat Dursunoğlu ile Mahmut Goloğlu farklı bilgiler vermişlerdir. Cevat Bey yapılan duanın "*çok güzel bir Türkçe dua*" olduğunu belirtirken, (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.97.) Mahmut Goloğlu, duanın Arapça okunduğunu burada da tekrarlar. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.106.)
- 342 "*Vilâyât-ı Şarkıye ile Trabzon Vilayeti'nin müştereken 23 Temmuz 1335 tarihinde Erzurum'da akd eyledikleri kongrede müşterek düşmanlara karşı mevcut dini milliyemizin ve memleketimizin hal ve istikbalinin namus-ı çaresi müzakere edilerek gönderilen nizamnamenin mevadd-ı siyasîye kısmında işbu hususâta teşebbüs edilmiştir. Trabzon Muhafazâ-i Hukuk-ı Milliye ve Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetleri, cemiyetlerin ittihâd ve ittîfaklarıyla Şark-i Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ünvanıyla tevsim kılınmıştır. İmza; Cevat Dursunoğlu, Benim el yazımdır. Şubat 1968.*"(TİTE Arşivi, Kutu No: 31, Gömlek No:145, Belge No: 145, Tarih: 14.8.1335); Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, (1919-1920), *AAMD*, VII/3, (Mart, 1991), s.225; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, I, s.82. Şark-i Anadolu Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'in oluşturulmasıyla Barutçüzâde Ahmet Efendi, Erzurum'daki Şark-i Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin Trabzon şubesinin başkanı olmuştu. (Goloğlu, *Milli Mücadele'de Trabzon...*, s.32.)
- 343 Heyet-i Temsiliye, 23 Nisan 1920'de BMM'i açılıncaya kadar Milli Mücadele hareketinin yürütme mekanizmasını oluşturarak adeta bir hükümet işlevi görecektir. Heyet-i Temsiliye'nin görevi ve tüzüğü hakkında bkz. Hayri Mutlucağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", *BTTD*, (Ekim, 1972), Sayı: 61, s.6.
- 344 Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, Vesika No: 41, s.933-934; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.104. Heyet-i Temsiliye'ye seçilenlerin sayısı bazı kitaplarda 10 olarak gösterilmiştir. Bu listelerde Kâzım Karabekir Paşa'nın da adı vardır. Ancak Kâzım Karabekir, kongre tarafından değil, Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından Heyet-i Temsiliye üyesi sayılmıştır. Kâzım Karabekir, önemli kişiliği ve komutanlık görevinden dolayı İstişâri Heyet-i Temsiliye üyesi yapılmıştı. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.105.)

Mustafa Kemal Paşa (Başkan), Rauf Bey (Eski Bahriye Nazırı), İzzet Bey (Eski Trabzon Mebusu), Servet Bey (Eski Trabzon Mebusu), Sadullah Efendi (Eski Bitlis Mebusu), Bekir Sami Bey (Eski Trabzon Valisi), Ahmet Fevzi Efendi (Erzincan'da Nakşibendi Tarikatı Şeyhi), Hacı Musa Bey (Mutki'de Aşiret Reisi).

Oluşum yönüyle bölgesel bir karakter taşıyan Erzurum Kongresi'nin aldığı kararlar tamamen milli ve bütün bir ülkeyi kapsayacak nitelikteydi. Öyle ki; kongrenin amacı sadece Doğu bölgesinin bütünlüğünü değil, 30 Ekim 1918'deki sınırlarıyla “vatanın bütünlüğünü” korumak olmuştur. Bağımsızlık ise yine bütün Türk milletine atfedilmiş ve bu gayenin ilk adımı Erzurum Kongresi'nde atılmıştır.

Erzurum Kongresi, Amasya Genelgesi ile ortaya koyulan “milletin istiklalini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır” ilkesinin ilk fiili teşebbüsü olmuş, kongre sonunda bu amaca ulaşıldığına dair kanaatler ortaya çıkmıştır.³⁴⁵ Kongre kararları sadece yurdun dört bir tarafına gönderilmekle kalmamış, yabancı devlet temsilciliklerine ve hükümet başkanlarına da birer nüsha gönderilmişti. Amerika Cumhurbaşkanı Wilson'a ise beyannameye ek olarak bir de muhtıra gönderilerek ilan ettiği prensipler hatırlatılmış ve nüfusun % 80'i Türk olan İzmir'in Yunanlılara verildiği belirtildikten sonra Türk milletinin bu kararlara boyun eğmeyeceği ve bu uğurda kanının son damlasına kadar mücadele edeceği bildirilmişti.³⁴⁶

Milli Mücadele tarihinin milli birliğe gidiş yolundaki ilk ve en önemli adımı olan Erzurum Kongresi, uygulamada da bölgeselliğini aşan bir yankı yaratmış, yurdun başka bölgelerini de izlenmiş, almış olduğu kararlar ise bazı kentlerde gizlice çoğaltılıp dağıtılmıştır.³⁴⁷ Erzurum'da doğmuş olan düşünceler, 'ne de hakim olmuş nitekim, bu kongre savunma düşünce ve davranışını bütün nizâmnamede yalnız “Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” adını yurda

345 Akbulut, “Erzurum Kongresi'nin Son Günü”, *AİTE Dergisi*, 1/3, (Mayıs, 1989), s.62.

346 Özsoy, *Kurtuluş Savaşı'nın Perde Arkası*, s.214.

347 Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları, (1918-1920)*, İstanbul, 1998, s.225.

teşmil ederken yeni “*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*” adına çevirmekten başka esaslı bir değişiklik yapmamıştı.³⁴⁸

1. Kongre Görüşmelerinde Cevat Bey

Her şeyden önce bir noktayı açıklığa kavuşturmakta fayda vardır. Erzurum Kongresi’ne kadar umumi kâtip sıfatıyla özdeşleşmiş olan Cevat Bey, Erzurum Kongresi’nde Başkanlık Divanı’nın katibi değildi. O, merkezi İstanbul’da bulunan Vilâyât-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi’nin kâtipi idi. Kongrenin başkanlık divanı kâtipleri Erzurum’un Karaköse Delegatesi Süleyman Necati Bey ile Trabzon’un Vakfıkebir Delegatesi Abdullah Hasib Efendi idi.³⁴⁹

Cevat Bey, Erzurum Kongresi esnasında oluşturulan encümenlerden “Bütçe Encümeni”³⁵⁰ ile Nizamname Encümeni³⁵¹ içerisinde yer almıştı. Cevat Bey’in kongrede göze çarpan en belirgin özelliği ise nizamname müzakereleri esnasında Trabzon delegeleri ile beraber, yapılacak olan teşkilatlanmada, temsilcilerin yerel yöneticilerden belirlenmesi önerisine karşı seçim yoluyla oluşturulması fikrini savunmuş olmasıdır.³⁵²

348 Cevat Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi’nin Özelliği”, *TYE*, Yıl: 1, Sayı: 1, (Ocak, 1959), s.20. Erzurum Kongresi’nin bildiri ve kararları için ayrıca Bkz. Atatürk, *Nutuk*, I, s.47.

349 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.84. Kongrenin ilk oturumunda kâtip seçimi meselesi müzakere edilerek kâtiplik vazifesinin de mümessiller tarafından ifâ edilmesi teklif edilmiş ve bilmünakaşa leh ve aleyhte vuku’ bulan beyanat neticesinde Makâm-ı Riyâset Katipleri’nin intihabına başlanmıştır. Neticede, Albayrak Gazetesi sahibi ve baş muharriri Süleyman Necati Bey (Karaköse), 26 ve Abdullah Hasib Tevfik Bey’de (Bayburt) 11 oy ile başkanlık divanı kâtipliklerine seçilmişlerdir. Katiplik seçimlerinde Cevat Bey, 10 oy alarak kâtipliğe seçilememiştir. (Kırzioğlu “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi’nin İlk Günü”, *BTTD*, (Ağustos, 1970), s.27.)

350 4 Ağustos Pazartesi gününe rastlayan Erzurum Kongresi’nin onuncu oturumunda Süleyman Necati Bey’in 3 Ağustos tarihli teklifi gereğince (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.160.) Bütçe encümeni seçimleri yapılmış ve encümen şu şahıslardan oluşmuştu: Trabzon; Eyyübüzâde İzzet, Serdarzâde Hasan Remzi, Sivas; Mehmet Rifat, Çeçenzâde İsmail Hakkı, Van; Alyanakzâde Tevfik, Bitlis; Emekli Binbaşı Süleyman, Erzurum; Dursunbeyzâde Mehmed Cevad, Yazıcızâde Mehmet Sait (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.180-181.)

351 26 Temmuz Cumartesi günü üçüncü oturumda yapılan ilk nizamname encümeni seçimlerinde 21 oy alan Cevat Bey, encümen üyeliğini 1 oyla kaybetmiş olmasına rağmen (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.47.) daha sonra bu encümenden 4 kişinin istifası üzerine 5 Ağustos’ta yapılan ikinci nizamname encümeni seçimlerinde 28 oy alarak encümene girmiştir. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.201.)

352 Erzurum Kongresi birçok yönlerden hayli tartışmalı geçmiş ve başlıca çekişme konusu ise Trabzonlularla

Kongrede yaşanan tartışmalar içerisinde en önemli gerginlik; kurulması düşünülen teşkilatın şubelerine vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi idari amirlerin doğal başkan sayılıp sayılmayacağı konusunda kendisini göstermişti. Bunların doğal başkan olması konusunda Rauf Bey çok ısrar etmiş ise de, Cevat Bey'in de içinde bulunduğu bazı Erzurum delegeleriyle beraber Trabzon delegeleri bu konuya hiç de sıcak bakmamışlardı.³⁵³

Yapılacak olan teşkilatlanmada il başkanlarının valiler, ilçe başkanlarının ise kaymakamlar olmasını isteyenler isteklerini şu noktaya dayandırmışlardı:³⁵⁴

"İdare amirlerinin ve askeri rüesanın teşkilat kademelerinin başında olması halkın rağbet ve cesaretini artırır. Hükümetle halk arasındaki işbirliğini sağlar, mücadele azmini yükseltir."

Bu görüşün karşısında bulunanlar ise:

"Biz halka dayanan bir cemiyetiz. Seçimlerin cemiyet kongrelerinde kayıtsız şartsız bir seçim olması zaruridir. İdare amirlerinin ve askeri rüesanın cemiyet teşkilatlarının başlarına geçmesi iki bakımdan zararlıdır. Birinci olarak bu olay cemiyet içinden doğmadığı endişesini yaratır. İkinci olarak da İstanbul Hükümeti idare ve zihniyetine bağlı olan bazı memurların sabotaj ve muhalefetine maruz kalınır. Henüz bütün memurlar ve ordu mensupları bizimle birlikte değillerdir. Vatanı kurtarma yolundaki bu teşebbüsümüzü doğrudan tehlikeye atamayız" diyorlardı.³⁵⁵ Rauf Bey ise teşkilatın il ve ilçe başkanlıklarına valiler ve kaymakamların getirilmesiyle halkın hükümetle işbirliğini sağlayacağını bildiriyor ve bu görüşünde

Erzurumluların farklı eğilimlerinden kaynaklanmıştır. Ermenilerin pek kanlı zulmünü yaşamış olan ve İtilaf donanmalarının etki alanının dışında bulunan Erzurumlular Milli Mücadele'de orduya güvenmekte ve önderliği ona bırakmakta fazla tereddüt etmemişlerdir. Trabzonlular ise savaşta Erzurumlular kadar kanlı deneyimlerden geçmedikleri için ve belki de denizle iç içe yaşamaktan ötürü İtilaf donanmalarının etki alanı içerisinde olmalarından, savaş sonrası belirmeye başlayan ordu aleyhtarı havaya kendilerini daha fazla kaptırmışlardır. (Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.472.)

353 Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, I, s.472; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.90; Dursunoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Özelliği", *TYE*, Yıl: 1, Sayı: 1, (Ocak, 1959), s.20.

354 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar..*, I, s.105.

355 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91.

direniliyordu.³⁵⁶

Karşılıklı görüşler doğrultusunda tartışma şiddetli bir şekilde uzayıp giderken vaziyet kongrenin bünyesine zarar verecek ölçüde gelişıyordu. Münâkaşanın en gergin bir hal aldığı sırada Mustafa Kemal Paşa, bir teklifte bulunarak: “Müsaâde ederseniz her iki nokta-i nazârı müdafaa edenlerden müteşekkil bir tali kongre komisyonu seçelim ve bir formül bulunmasını bu komisyona bırakalım” dedi. Paşanın bu teklifi kabul edilerek celse bir saat tatil olundu.³⁵⁷ Görüşmeler için oluşturulan komisyon şu kişilerden meydana geliyordu:³⁵⁸

Erzurum delegelerinden Cevat Bey, Süleyman Necati ve Kâzım Bey, Trabzon delegesi Servet Bey.

Oluşturulan 5 kişilik komisyon çalışmalarına başlamış ve bir saatlik zaman çoktan dolmuştu. Fakat konunun tartışılması komisyonda da aynı şiddetle uzayıp gitmekte idi. Rauf Bey, büyük bir inat ve ısrarla başkanların vali ve kaymakamlardan seçilmesi gerektiğini savunuyordu. Karşı itirazları ise Trabzonlularla aynı görüşte olan Erzurum Delegesi Cevat Bey yapıyordu. Birçok delege ne yolda karar verip oy kullanacağını şaşırmıştı.³⁵⁹

Cevat Bey, konu hakkında yapılan komisyon görüşmeleri hakkında hatıralarında şunları belirtmiştir:³⁶⁰

“...Komisyonun oluşturulmasıyla beraber hemen toplanıp müzakereye başladık. Her iki taraf görüşünde ısrar ediyordu. Biraz sonra Mustafa Kemal Paşa, komisyon odasına girdi. Hepimiz ayakta konuşuyorduk. Bir aralık Paşa, Rauf Bey’i odanın bir köşesine doğru çekti. Oda çok küçük olduğundan ne kadar yavaş sesle konuşsalar işitiliyordu. Ben kendilerine çok yakındım.

356 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91; . Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar*, I, s.106.

357 Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar*, I, s.10 ; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91.

358 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.93; Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, I s.105.

359 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.93.

360 Ülke, Yıl: 1, Sayı: 1, 8 Kasım 1960; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.93; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91; Cevat Dursunoğlu, “Atatürk”, *Yakûtiye Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 4, (12 Mart 1963), Erzurum, s.7.

Paşa, Rauf Bey'e, "ısrar etme bu mesele bana o kadar ehemmiyetli görünmüyor. Biz bir iken beş, beş iken bin olmak istiyoruz. Tekliflerini kabul et kırılmasınlar" diyordu. Az bir zaman sonra Mustafa Kemal Paşa "lütfen çabuk bitirin de toplanalım" diyerek odayı terk etti. Bizde durumu kurtarmak için bir iki kelime değişikliği yaparak toplantıya geldik. Anlaştığımızı söyleyerek yeni metni sunduk. Bu metin olduğu gibi kabul olundu."

Mustafa Kemal Paşa, mesele halledildikten sonra Mazhar Müfit Kansu'ya *"İki tarafında hakkı var, iki tarafında müspet ve menfi olarak düşündüğü tarafları nazâr-ı dikkate almak yersiz olmazdı. Fakat bu teşkilat mademki halkın malıdır, asker ve sivil memurları cemiyet reisliklerine getirmemekte fayda olduğu aşikâr, neyse mesele halloldu"* dedi.³⁶¹

1960 yılında Cevat Bey ile yapılan bir söyleşide ise Cevat Bey, konu hakkında şu değerlendirmelerde bulunmuştu:³⁶²

"Kongrede şöyle bir mesele oldu, bu da Mustafa Kemal'in toleransını ve tahammülünü göstermek bakımından nakle değer. Kongre nizamnamesi görüşülürken bir teklif yapıldı. Her yerde Müdafaâ-i Hukuk'ların reisliğini valiler alsın, ikinci reisliğini de asker heyeti reisleri alsın. Kazâda da kaymakamlar ve asker şubesi reisleri bu teşkilatın başında olsun. Bu öneri kabul edildiği gün teşkilat millî bir halk teşkilatı olmaktan çıkıyordu. Tabii ilk evvela biz buna karşı cephe aldık. Hatta hiç unutmam ben o gün kitabet yerindeydim. Paşa'dan söz istedim. "Ne yapacaksın" dedi. Bu teklife mukabele edeceğim dedim. Paşa bir kağıdın üzerine "Niçin söz istiyorsun? Ne yapacaksın?" yazarak bana verdi. Ben bu teklife karşı mücadele edeceğim dediğimde kağıda aynen: "söz veriyorum mutedil ol" diye yazarak bana verdi. Bu tarihi bir vesika idi. Ama tarih cereyan ederken insan vesikalarının değerini bilmez. Ben de kağıdı okudum ve yırtıp attım. Sözüümü alarak çıkıp konuştum. Konuşmanın neticesinde Mustafa Kemal, işi halledebilmek için tuttu beş kişilik bir heyet seçti. Ama öyle bir seçtirme yaptı ki; heyetten üç kişi

361 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I, s.106.

362 *"Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk'ü Anlatıyor"*, Ülke, Yıl:1, Sayı:11, 8 Kasım 1960.

teklife muarız, iki kişi ise az çok teklife mutabık idi iki; onlardan biri de Rauf Bey'di. Biz bu konuyu müzakere için toplandık. Biz müzakereyi yaparken bizim esbâb-ı mucizemiz şuydu: Bugün burada Anadolu'da bulunan valilerin hepsi İstanbul Hükümeti tarafından tayin edilmiş adamlardır. Asker reisleri de öyledir. Binaenaleyh kendi elimizle mukadderimizi onlara teslim ediyoruz. Bunlar şahsen azledilse bile yerlerine yine onlardan biri gelecektir. Bu takdirde millî teşekkül ortadan kalkacaktı. Müzakere çok uzun sürdü. Müzakere esnasında Mustafa Kemal Paşa, bizim bulunduğumuz odaya girdi. Oda da bizim şiddetli münakaşamızı görünce Rauf Bey'i bir tarafa çekti. Rauf Bey'le konuşurken "Bu mücadeleyi kısa keselim, işi tatlıya bağlayarak dedikleri hal noktasından gelerseniz çok daha hayırlı olur" ve iş o noktaya vardı. Bizim teklifimiz aynen kabul edildi."

2. Kongre Esnasında Cevat Bey'in Mustafa Kemal Paşa Hakkındaki İzlenimleri

Mustafa Kemal Paşa'yı ilk defa 1916 senesi eylül ayı başında Bingöl'de III. Kolordu Karargâhı'nda bir yedek subayken tanıyan Cevat Bey,³⁶³ o tarihlerde Mustafa Kemal Paşa ile tanışıp, konuşma imkânı bulamadığını belirtir.³⁶⁴

Cevat Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile şahsen ilk teması 3 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelmesi sonucu gerçekleşmişti.³⁶⁵ Bu tarihten itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan ayrılışına kadar geçen süre içerisinde³⁶⁶ Mustafa Kemal Paşa'yı yakından tanımak fırsatını bulan Cevat Bey, Erzurum Kongresi hazırlıkları esnasında yapılan toplantılarda Mustafa Kemal Paşa'nın direnme yolundaki azmine ve ileriye görüşlülüğüne hatıralarında sıkça yer verip bu konu hakkındaki hayranlığını dile getirmişti. Özellikle, Mustafa Kemal'in

363 Mustafa Kemal Paşa o sıralarda VI. Kolordu Kumandanı idi. (*Ülke*, Yıl:1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960.

364 *Ülke*, Yıl: 1, Sayı: 11, 8 Kasım 1960.

365 Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, s.72; Dursunoğlu, "Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da", *TYE*, Yıl: 1, Sayı: 3, (Temmuz,1959), Erzurum, s.3.

366 Mustafa Kemal 29 Ağustos 1919 tarihinde Sivas'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmıştı. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...I*, s.150; Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.60.

kongreden önceki bir toplantıda: *“Milletin Mücadele azmini iyi kullanırsak üç seneye kalmaz düşmanı denize dökeriz”* şeklindeki ifadesini Cevat Bey: *“Hayatta işittiğim ilk kehânet”* olarak değerlendirmişti.

Kongre esnasında da -özellikle nizamname görüşmelerinde- Mustafa Kemal ile yakın bir ilişki içerisine giren Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın daha o günlerdeki hukuk devleti anlayışını belirten bir olaydan şöyle bahseder:³⁶⁷

“Kongre müzakereleri esnasında arada bir paydos yapılıyordu. Bu oturum aralarında Mustafa Kemal Paşa, bahçeye çıkar, delegelerle görüşür, sohbetleriyle telkinler yapmaya çalışırdı. Gene böyle bir durumda Mustafa Kemal Paşa, bahçeye çıkmıştı. Beni görünce yanına çağırdı. Gittim. Dedi ki; “Erzurum’a Reşit Paşa isminde bir vali tayin edilmiş bu Reşit Paşa’yı tanır mısın?” Ben; “O tarihte tahsilde idim. tanımam. Ancak arkadaşımız Necati tanır, Süleyman Necati’yi çağıralım ondan soralım.” dedim. Necati’yi çağırdık. Paşa Süleyman Necati’ye, “Erzurum valiliğine tayin edilmiş Reşit Paşa’yı tanır mısın?” dedi. Necati “Tanırım” dedi. Bundan on sene evvel dahi ihtiyar tükenmiş bir adamdı. “Ama niçin soruyorsunuz Paşam” diye ekledi. Paşa; “Şimdi elime bir ajans geldi. Reşit Paşa Erzurum valiliğine tayin edilmiş. Erzurum valiliğine hareket ediyor ama hareketinden bir gün evvel saraya gitmiş. Vahdettin’le iki saat konuşmuş talimat almış, hareket ediyor. Diyorum ki eğer başımıza bir gaile çıkaracak adamsa Trabzon’dan kendisini geriye çevirelim.” O sırada yanımıza Rize Delegesi olan, İttihatçıların “Piyer Lermi” dedikleri Hoca Mehmet Necati adında bir arkadaş vardı. O da gelmiş bu mükalemeyi dinliyordu. Bir ara atılarak “Paşam ne dert ediyorsun” dedi, eski komitacı ağzıyla: “Trabzon’a çıkar Zigana’da temizleriz, Zigana’yı geçerse Kop’ta icabına bakarız” Mustafa Kemal Paşa, bu sözden çok büyük

367 Ülke, Sayı: 1, Yıl: 11, 8 Kasım 1960. Cevat Bey, Erzurum Kongresi esnasında Mustafa Kemal Paşa'nın daha o zamanlarda hukuk devleti anlayışının en açık göstergesi olan bu olayı, verdiği bazı konferanslarında ve makalelerinde sıkça dile getirmiştir. Bu konuda bkz. Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, XXVII/105-108, (Ankara, 1963), s.632-640; Erzurum Kongresinin 60.Yıldönümü Dolayısıyla, *Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Hatıralar*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1979, s.105. Bu makale *Belleten Dergisi*’nde de yayınlanmıştır. Bkz. *Belleten*, XXVII, s.105-108, (Ankara, 1963), s.631,639; *Yakûtiye Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 4, (12 Mart 1963), s.8.

infiâl duydu. “Hoca, hoca!” dedi: “Biz burada modern bir devlet kurmak istiyoruz. Bizim kuracağımız devlet nizamında hükümsüz ceza vermek hiç kimsenin hakkı değil. Biz ne komitacı gibi şehir içerisinde ne de eşkıya gibi dağ başında vatandaş öldüreceğiz. Biz hukuk devleti kuracağız.”

“Bu sözlerinden sonra ben Mustafa Kemal’in yalnız politikacı değil hakikaten bir mütefekkir olarak da büyük bir adam olduğuna bir daha kail oldum.”

Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi sırasında Türklerin batı uygarlığı çevresine girmeleri düşüncesine de sahip olduğunu, nitekim kongrenin sonunda yayınlanan 7 Ağustos 1919 tarihli beyannamenin 67. maddesinde “milletimizi insanî ve asrî gayeleri tebcil eder”³⁶⁸ cümlesiyle imâ yoluyla dahi olsa bu fikre işaret etmiş olduğunu vurgulamaktadır.³⁶⁹

Bütün bunlardan sonra Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi esnasında açıkladığı fikirleri şu başlıklar altında belirtmiştir:³⁷⁰

- *Türk vatanını istiladan kurtarmak ve bağımsızlığını sağlamak ancak Türk ulusunun mukavemet azmi ve şerefli tarihinden gelen bağımsızlık şuurunun ışığı altında milletçe teşkilatlanmak suretiyle mümkün olacaktır.*
- *Bunun içinde “kuvâ-yı milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hakim kıl-*

368 Beyannamenin VII. maddesi görüşülürken maddenin içinde bulunduğu “asrî” kelimesi sert tartışmalara yol açmıştı. Kelime, kongreye iştirak eden hocaları dehşetli bir şekilde ürkütmüştü. Çünkü, birçok hocalar Ziya Gökalp’in ve onun temsil ettiği milliyetçiler grubunun şiddetle aleyhinde idiler. Asrî kelimesini de garpcılığın şîârı ve âdeta bir küfür olarak algılıyorlardı. (Dursunoğlu, *Millî Mücadele’de Erzurum*, s.96.) O günkü kullanım anlamına göre daha çok “zübbelik” ve “dinsizlik” sanılan kelimenin metinden çıkarılması istendi. Cevat Bey’in de içinde bulunduğu genç delegeler ise kelimenin lügât anlamı üzerinde duruyorlar ve metinden çıkarılmamasını savunuyorlardı. Sonunda bu kelime Cevat Bey’in belirttiğine göre metinden çıkarılmadı. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.89.) Bu konuda Mazhar Müfit Kansu ise “asrî” kelimesinin maddeden çıkarılarak, lüzumsuz ve anlayışsız bir taassup zihniyeti karşısında bir bardak suda fırtınanın devam edip gitmesinin önlendiğini belirtir. (Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...I* s.104.) Nutuk’taki beyanname metninde “asrî” kelimesinin kullanılmış olması bu konuda Cevat Bey’in vermiş olduğu bilgiyi doğrular mahiyettedir. (Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.89.)

369 Dursunoğlu “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.632-640; *Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Hatıralar*, s.14.

370 Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, s.639.

mak" gerekir.

- *Osmanlı İmparatorluğu dağılmaya mahkumdur. Türk milletine düşen vazife milli hudutları içinde "milli devleti" kurmaktır.*
- *Yeni kurulacak olan devlet, milli iradeye dayanan bir hukuk devleti olacaktır.*
- *Emperyalist sömürge siyaseti devri tamamlanmış olup milletler hürriyetlerine ve bağımsızlıklarına kavuşacaklardır.*

Cevat Bey, Atatürk'ün daha 38 yaşında bir general olarak millet önderliğine başladığı günlerde bile hiçbir hayale kapılmadan ne yaptığını ve ne yapacağını bilen bir dahi olduğunu belirterek, onu dünya meselelerini de yakından izleyen büyük bir devlet adamı olarak nitelendirmiştir. 17 Ekim 1962'de Robert Koleji'nde vermiş olduğu bir konferansta Cevat Bey, Atatürk hakkında şu yorumu yapmıştır: ³⁷¹

"Batılı bir düşünür "gerçek büyük adamlar yüksek dağlar gibidir" der, bu büyük dağların yücelikleri, haşmeti mesafeler arttıkça daha iyi görüldüğü gibi, büyük adamların kişiliklerinin özellikleri ve büyüklükleri de ölümünden sonra daha iyi seçilir ve aradaki zaman mesafesi açıldıkça hayatta iken özel bir önem biçilmeyen gündelik konuşmalarında açıkladıkları düşünceler yeni anlamlar kazanırlar. Bu bakımdan şimdi biz onun büyüklüğünü yaşadığı zamanlardaki gündelik hayatın sislerinden ayrılmış olarak daha vuzuhla görüyor ve düşüncelerini değerlendirebiliyoruz. Ölümünden sonra birçok defalar onun bir düşünce adamı mı, yoksa yalnız bir aksiyon adamı mı olduğu konusu üzerinde tartışılmış ve hala tartışılmaktadır. Bence bu büyük aksiyon adamının düşünce yönü de aksiyon yönü kadar kuvvetlidir ve düşünceleri gibi aksiyonları da bir dünya görüşüne dayanmaktadır. Şapka Kanunu'ndan, Dil Devrimi'ne kadar gerçekleştirdiği bütün reform ve devrimlerinin her biri belli bir sistemin bağlı halkalarıdır."

371 Cevat Bey'in Robert Koleji'nde vermiş olduğu bu konferans daha sonra Yakûtiye Dergisi'nde yayınlanmıştır. Bkz. *Yakûtiye Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 4, (12 Mart 1963), Erzurum, s.8.

Cevat Bey, bir başka konferansında şöyle devam eder:³⁷²

“Türk milletinin başına geçerek aştığı Milli Mücadele’de tam zafere ulaşarak vatan bütünlüğünün kurtuluşunu sağlayan ve cihana verdiği bu örnekle birçok milletlerinde kurtuluşuna yol açan Mustafa Kemal Atatürk, tarih içinde yeni bir çağ aşan nadir büyük fikir ve devlet adamlarından biridir.”

C. Kongre Sonrası Cevat Bey

1. Kongreden Sonraki Gelişmeler ve Cevat Bey

Erzurum Kongresi, Milli Mücadele’nin başarıya ulaşması yolunda atılan ilk adımdı. Bununla birlikte her şeyin tamamlandığı söylenemezdi. Kongrenin belirlemiş olduğu hedeflere ulaşabilmek için özverili bir çalışma başlamıştı. Bunun dışında Sivas’ta yapılması gereken bir kongre vardı. Bu kongrenin hazırlıkları da Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’dan ayrılacağı güne kadar devam etti.

Kongreden sonra Cevat Bey, Müdafaâ-i Hukuk Merkez Heyet Üyesi olarak cemiyetin bütün toplantılarında bulunmuş ve alınan kararların hepsini onaylamıştı.³⁷³ Cemiyette yapılan toplantılara ait karar defteri bizzat Cevat Bey tarafından tutulmuştu. Bu defterle ilgili bir çalışma yapmış olan Fahrettin Kırzioğlu şunları ifade etmektedir:³⁷⁴

“Defter, Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Trabzon Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’ne mensup kazâ temsilcilerinin yaptığı Erzurum Kongresi’nin son günü adı geçen cemiyetlerin birleştirilmesiyle kurulan Şark-î Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin Erzu-

372 Dursunoğlu, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Belleten*, XXVIII/105-108, (Ankara, 1963), s.639.

373 Bu toplantılarda alınan kararlar ve tarihleri için bkz. Hayri Mutlucağ, “Erzurum Kongresi’nin Tutanak ve Kararları”, *BTTD*, Sayı: 61, (Ekim, 1972), s.8-11; Fahrettin Kırzioğlu, “Şarkî Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defterindeki Kararların Suretleri”, Atatürk Üniversitesi, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Sayı: 5, (Ekim, 1972), s.153-163. Cevat Bey’in bu dönemdeki faaliyetleri hakkında ayrıca bkz. Tolga Başak, “Erzurum’da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslar arası Sempozyumu*, (23-25 Temmuz 2002), Ankara, 2003, s.179-204.

374 Kırzioğlu, “Şarkî Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti...”, *AÜEFAD*, (Ekim, 1972), s.154-155.

rum Heyet-i Merkeziyesi karar defteridir. Bu defter 16x20 santim boyunda, ve 19 satırlı bir ilkokul defteri olup, merhum Erzurumlu Mehmet Cevat Dursunoğlu'nun el yazısı ile ve mor mürekkeple yazılmıştır. Defterin ön kapağı içinde mavi kuru kalemle, rahmetli Mustafa Kemal Atatürk'ün eliyle "ihtilâfâta ait esaslar var" ibaresi yazılmıştır. Bu defteri Ankara'da Çankaya Cumhurbaşkanlığı Arşivi (Atatürk Arşivi) bölümünde bularak önce suretini, bu yılda mikrofilmini aldım(1969). Bu çok değerli "Karar Defteri"nin cemiyetin kâtibi sıfatı ile Mehmet Cevat Dursunoğlu'nun eliyle yazıldığını görünce o zaman son aylarını yaşayan ve Ankara'daki evinde rahatsız olup damadı Hınıslı Dr. İbrahim Budak Bey'in devamlı kontrolü altında bulunan merhumu 10 Ekim 1969 günü evindeki son ziyaretimde, bu defterin nasıl olup da Erzurum'dan Çankaya-Atatürk Arşivi'ne götürüldüğünü ve bu defterdeki kararların altında imzaları bulunan azâların kimler olduğunu sordum. Kars'ın son kurtuluşundan sonra şehirde ilkokulların açılışında Maârif Emmini olarak vazife gördüğünden beri aile dostumuz olan merhum o gün bana, damadı Dr. İbrahim Budak Bey'in yanında şunları söyleyerek not ettirmişti: "O kırmızı kaplı karar defterini nereden buldunuz? Bunun varlığını ve şimdiye kadar kaldığını sizden duyarak çok sevindim. O zaman, yeni kurtulmuş olan Erzurum'da mütarekenin kara günlerinde İstanbul'dan daha iyi kırtasiye gelmediğinden ancak böyle bir defteri bularak Şark-î Anadolu Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Heyet-i Merkeziyesi karar defteri yapmıştık. O zaman ben 28 yaşındaydım. Kanuna göre 30 yaşımı doldurmuş olmadığımın milletvekilliğine adaylığımı koyamadım. Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'nden Süleyman Necati Güneri ve Hüseyin Avni Ulaş Beyler adaylıklarını koyduktan sonra İdare Heyeti'nden ayrıldılar. Onlar ayrılmadan önce idare heyeti Eylül 1919 ortalarına kadar şu on kişiden kurulu idi:

"1. Mütekâid Binbaşı Edirneli Süleyman Bey, başkan idi. 1925'den az önce Kars'taki bir akrabası yanında, sonsuz (evlatsız) olarak öldü.

2. Kişili Muallim ve Konya Hukuk Mektebi Mezunu, "Albayrak" Gazetesi Başyazarı ve Albayrak Mektebi Müdürü Süleyman Necati Güneri.

3. Erzurum-Künbet Köylü Gençâğazâde Avukat Hüseyin Avni Ulaş.

4. Emekli Binbaşı Erzurum'lu Kâzım Yurdalan.

5. Erzurum Vilayet Evrak Müdürlüğü'nden Emekli Maksut Kapıkaya.

6. Erzurumlu Kırbaşzâde Mehmed Fevzi Kırbaş

7. Erzurumlu Saidefendizâde Mesut Çankaya

8. Erzurumlu Kazzazzâde Ahmed Mümtaz Erverdi.

9. Emekli Baytar Erzurum'lu Ahmed Nedim Damar

10- İdare Heyeti Kâtibi Mes'ulü olarak da ben (Dursunbeyzade Cevat Dursunoğlu)

"Cevat Bey, konuşmasına devam ederek şunları anlatır: "1925'te Erzurum'daki Şapka Hadisesi üzerine Ankara'dan gelen bir müfettiş, bizlerin elindeki kongre zamanına ait bütün evrak ile, bu defteri de alıp götürdü. Demek ki, karar defterimiz kaybolmamış, Gazi Hazretleri'ne intikal etmiş, ondan da millete mal edilmiş. Siz bana, bu defterin sağlam kaldığını haber vermekle, hatıralarımı tazelediniz..."

Yapılan toplantılar esnasında çeşitli kararlar alan Şark-î Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi 15 Kasım 1919 tarihli oturumunda Hasankale Heyet-i Merkeziye azâsı olan Cevat Bey'i ve aynı zamanda Kâzım ve Fevzi Beyleri kaza heyeti idaresinin hesaplarını görmekle görevlendirmişti.³⁷⁵ Yine, 20 Kasım 1919 tarihli on yedinci toplantıda Kâtip Cevri Efendi'nin devamsızlığı ve haberleşmeyi yürütme yetersizliğinden ötürü görevine son verilip ödeneğinin kesilmesine karar verildikten sonra³⁷⁶ 2 Aralık 1919 tarihli toplantıda Cevri Efendi'nin yazı işlerini de ek görev olarak yürüten Cevat Bey'e bu ödeneğin verilmesi kararlaştırılmıştı.³⁷⁷

375 TİTE Arşivi, Kutu No: 31, Belge No: 2, Gömlek No: 2, (Tarih:15.11.1335.)

376 Mutluçağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", BTDD, Sayı: 61, (Ekim, 1972), s.10.

377 "Kâtip Cevri Efendi'nin yazı işlerini de ek görev olarak yürüten Kâtip Cevat Bey'e bu ödeneğin verilmesi... (2 Aralık 1335), İnzalar, Kâzım, M.Fevzi, Mesut, Ahmet Hamdi, M.Cevat". (Mutluçağ, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", BTDD, s.10.

2. Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum Hemşehriliğinin Teklif Edilmesi ve Cevat Bey

Erzurum Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kongreden sonraki toplantılarında aldığı kararlardan biri de Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum hemşehriliği teklifiydi.(26 Ağustos 1919)³⁷⁸ Cemiyet, 21 Ağustos tarihli toplantısında Mustafa Kemal Paşa'ya hususi bir heyet gönderilip, Erzurum hemşehriliğini kabul etmesi için istirhamda bulunulmasını kararlaştırmıştı.³⁷⁹

Mustafa Kemal'in Erzurum hemşehriliği, Cevat, Kâzım ve Süleyman Necati Beylerin bir gece Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaretleri sırasında gündeme gelmişti. Cevat Bey, konu hakkında şunları ifade eder:³⁸⁰

“(1919 yılı) Ağustos’un Yirmibeşi. Paşa, şimdi Çocuk Esirgeme Kurumu’nun Bakımevi olan binada oturuyor. Kâzım, Necati ve ben, o akşam Paşa’yı ziyarete gitmiştik. Mutad kahvelerden sonra tatlı bir sohbet başladı. Söz hep bundan sonra yapılacak işler üzerinde dolaşıyordu. Sıra Meclis-i Mebusân’ın bir an önce toplanarak “İrade-i Milliye’nin Tecellisi”ne geldi. Paşa kendisinin Erzurum’dan mebus seçilmek istediğini ve ilk ihtilâl adımını attığı bu “tarihi şehri” temsil etmek şerefini her yere tercih edeceğini anlattı. Bu arada “Maksatı Re’si” olan Selanik’i hatırlayarak insanın doğduğu ve

378 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.60; Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi*, s.84; Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *ADED*, I/1, (Temmuz, 1978), s.46; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, II, s.92.

379 “Erzurum tarihinde özel bir yeri bulunan Mustafa Kemal Paşa’ya hususi bir heyet gönderilerek şehrimizin hemşehriliğini kabul etmesi için istirhamda bulunulması... 21 Ağustos 1335. İmzalar; Süleyman, Maksut, Hüseyin, A. Hamdi, M. Cevat, Fevzi Kâzım.” (Mutluçağ, “Erzurum Kongresi’nin Tutanak ve Kararları”, *BTDD*, Sayı: 61, (Ekim, 1972), s.8; Kırzioğlu, “Şark-ı Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defterindeki...”, *AÜEFAD*, Sayı: 5, (Ekim, 1972), s.156.

380 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.112-113; Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...I*, s.174; Cevat Dursunoğlu, “Mustafa Kemal Paşa Erzurumlu Oluyor”, *Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler Hatıralar*, s.8-9, (Aynı makale *Yakutiye Dergisi*, Yıl: 3, Sayı: 4, (29 Ekim 1946), s.31’de de yayımlanmıştır.) Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.846. Süleyman Necati Güneri’nin el yazısıyla olan hemşehrilik teklif belgesinin müsveddesi bir süre Cevat Bey’de kalmış, ondan da kızı Sevim Budak hamına intikal etmiştir. Bunun Mustafa Kemal Paşa’ya gönderilen temiz nüshası ise bugün *ATASE Arşivi*’nde Klasör: 21, Dosya 1335/7 Fihrist: 1’de bulunmaktadır. (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s.284.)

büyüdüğü yerin yabancılar eline geçmesindeki acıyı gözleri yaşararak tekrarladı.

“Yeni istiladan kurtulmuş olan Erzurum’da bizler bu duyguyu çok iyi anlıyorduk. Bizleri de acı bir keder sardı. Kâzım, Erzurum’un geçmişte yetiştirdiği kahramanlar arasına bir kahramanın daha girmesi şerefini bize vermesini ve bunun içinde nüfusunu Erzurum’a nakle muvafakat buyurmasını rica etti. Paşa çok mütehassis oldu. Böyle bir teklifi kabul etmeyi bir şeref bildiğini söyledi.

“Sohbet başka vadilere geçti ve gece yarısından epey sonra Paşa’dan ayrıldık.

26 Ağustos’ta Müdafaâ-i Hukuk’ta toplanarak Cemiyet adına aşağıdaki mektubu yazdık:

“Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

Bu memleketin tarihinde şehrimizin nasıl nurlu bir mevki’ varsa Erzurum tarihinde de zatiâli-i vatan perverileri öyle bir mevki-i mahsus ihraz eylemişlerdir. Hayat-ı mücahidanelerinde bu suretle mühim hatıralara sahip bulunan Erzurum’un evladı meyanında ism-i alilerinin görünmesi bütün hemşehrilerce mucib-i şeref ve mefharat addedileceğinden ve maskat-ı re’sleri istila altında bulunduğundan burada tavattun ile hemşehriliğimizi kabul buyurmanızı temenni eyleriz”.

Müdafaâ-i Hukuk Heyeti”

Müdafaâ-i Hukuk Heyeti’nden gönderilmiş olan bu mektuba cevap olarak Mustafa Kemal Paşa, 27 Ağustos 1919’da Yaver Cevat Abbas Bey’le şu mektubu göndermiştir.³⁸¹

“Şark-î Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyeti Merkeziyesi’ne

381 Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.113; Dursunoğlu, “Mustafa Kemal Paşa Erzurumlu Oluyor”, *Yakutiye Dergisi*, Yıl:3, Sayı:11, (29 Ekim 1946), s.31-32; Kırzioğlu, *Bütünüyü Erzurum Kongresi, II*, s.285; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.849; Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *ADED*, I/1, (Temmuz, 1978), s.46; Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar, II*, s.92, dip.111.

“Erzurum hemşehriliğini teklif suretiyle hakkımda bu kere de izhâr buyurulan âsâr-ı muhabbet ve samimiyetin müteşekkiriyim. Tarihi olan Erzurum’un bu erler yatağının hemşehrileri meyanında bulunmak acizleri için en büyük saâdetdir. Erzurum nüfusuna kaydımın icrası için icap eden muameleye tevessül edildiğini beyan ve revâbit-ı kalbiye ve samimanemi teyit eylerim. Efendim.

Şarkî Anadolu Mudafaâ-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliye Azâsından, Mustafa Kemal”

Cevat Bey, Mustafa Kemal Paşa’nın hemşehrilik teklifine vermiş olduğu cevaptan duyduğu sevinci: “Türklüğün Anadolu’daki en eski kalesine, en kahraman şehrine asrın en büyük Türk’ü hemşehri olmuştu” şeklindeki bir ifadeyle dile getirmişti.³⁸²

3. Sivas’a Gidiş İçin Gerekli Olan Yol Parası Meselesi

Mustafa Kemal Paşa’nın Sivas’a gidiş hazırlıkları esnasında gündeme yol masrafları konusu geldi. ’ne Şark vilâyetleri delegesi olarak kimlerin iştirak edecekleri kararlaştırılmakla beraber,³⁸³ Sivas’a gitmek için bu yeterli değildi. Delegelerin ve sivil karargahın yol ve iâşe masrafları konusu zihinleri karıştırıyordu. Kongre nizamnamesine göre Heyet-i Temsiliye’nin masraflarını karşılamak Müdafaâ-i Hukuk teşkilatının görevi idi. Fakat Müdafaâ-i Hukuk teşkilatında da durum içler acısıydı. Ama her nasılsa yol masrafları için gereken para Müdafaâ-i Hukukça temin edilebildi.

O günlerde bu konu tam açıklığa kavuşmamakla beraber, Mustafa Kemal Paşa’nın yanında Erzurum’da bulunan Mazhar Müfit Kansu, daha sonra bu konuyu açıklığa kavuşturacak mahiyetteki şu bilgi-

382 Dursunoğlu, *Millî Mücadele’de Erzurum*, s.113; Dursunoğlu, “Mustafa Kemal Paşa Erzurumlu Oluyor”, *Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Hatıralar*, s.9; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, II*, s.285.

383 ’ne katılacak Şark vilâyetleri delegeleri şöyle belirlenmişti: Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Hoca Raif Efendi, Erzincan’da bulunan Şeyh Fevzi Efendi ve Sivas’ta bulunan Bekir Sami Bey. (Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...I*, s.168.)

leri Cevat Bey'den edinmiştir.³⁸⁴

"Yıllardan sonra bir gündü. Ankara'da parti binası önünde Cevat Dursunoğlu'na rastladım. Henüz milletvekili olmamıştı. Maârif Vekaleti'ndeydi. Erzurum'daki hayatımızı ve çalışmalarımızı andık. Kendisine: "Erzurum'dan itibaren her şeyi hatıramda tespit etmiş bulunuyorum. Ancak biz Sivas'a hareket ederken Paşa'ya verilen 1000 liranın iç yüzünü öğrenemedim" dedim. Cevat Dursunoğlu, gülerek ve "biz gönderdik" diyerek şu tafsilatı verdi:

"Ağustos sonlarına doğru siz Sivas'a hareket hazırlığında idiniz. Bizden Mustafa Kemal Paşa ile en ziyade mâlumunuz ya, Kâzım temas ededi. Biz bir gün gazeteci Necati'nin evinde idik. O sırada Kâzım da geldi. "Arkadaşlar, Mustafa Kemal Paşa hazırlıkta fakat yol masrafına nizamname mucibince bizim yanı Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nin yardımı lazımdır. Bu vazifemizdir" dedi. Hakikaten Heyet-i Temsiliye'nin masraflarını karşılamak teşkilata ait bir vazifeydi. Mevcudumuz ancak 80 lira kadardı. Halbuki, 1000 lira kadar bir para temin etmek gerekti. Bizde ise bir şeyler yok. Muhacerette çoluk çocuğumuzun ziynet eşyasına kadar eklemek parasına sarf etmiştik. Vaziyetimiz fena idi. Bizi en ziyade sıkan ciheti, bidayette böyle bunalırsak daha büyük işlerde ne yapacaktık. Allah razı olsun Heyet-i Faâle azasından emekli Binbaşı Süleyman Bey, imdadımıza yetişti. Her anlamıyla kâmil bir insan olarak tanıdığımız Süleyman Bey, nasıl bir çıkmazda olduğumuzu görerek, "Çocuklar, ben bu işin çaresini buldum. Benim tasarruf edilmiş dokuz yüz liram var. Ben altmış yaşını geçmiş bir adamım. Allah'ın rızasından milletin selametinden başka bir dileğim yok. Ben bu parayı size veririm. Fakat bu parayı verdiğimi ne Paşa ve ne de başka hiç kimse bilmeyecek. İleride Müdafaâ-i Hukuk'un parası olunca verirsiniz. Olmazsa helal olsun! Ben devletin verdiği takaüt aylığı ile geçinir giderim" dedi. Hepimizin gözleri yaşarmıştı. Bu adsız büyük adam bizi o günkü en büyük kaygımızdan kurtarmıştı. O gün

384 Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, I s.173. Cevat Dursunoğlu, görünüşte küçük olmasına rağmen çok büyük değeri olan bu hadiseyi epey bir süre saklı tuttukten sonra Süleyman Necati'nin ölümünden sonra, önce Mazhar Müfit Kansu'ya anlatmış, daha sonra da hatıratında bu konudan bahsetmiştir. (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.111.)

Süleyman Bey parayı getirdi. Yüz lira kadar da aramızdan toplayarak bin lira yaptık ve Kâzım'ın delaletiyle Paşa'ya ulaştırdık."

4. Cevat Bey'in Bir Mektubu

Erzurum Kongresi sona erdikten sonra, Erzurum Müdafaâ-i Hukuk'u sıkı bir çalışma dönemine girmişti. Müdafaâ-i Hukuk toplantılarından birinde, memlekette esen genel havayı öğrenmek amacıyla herkesin tanıdıklarına mektuplar yazması ve böylece kurulmak istenen birliğe yardım edilmesi kararlaştırıldı.³⁸⁵

Cevat Bey de, o zamanlar çoğu İstanbul'da bulunan bazı arkadaşlarına bu meyanda birkaç mektup yazmış, Doktor Halil Fikret Kanad'a yazmış olduğu mektubu ise hatıratını hazırladığı yıllarda, o günlerdeki havayı göstermek bakımından kitabında neşretmiştir. Cevat Bey'in bu mektubunun, onun Erzurum'a gelişinden, kongrenin sonlarına kadarki süre içinde yapmış olduğu birtakım faaliyetleri özetler mahiyette olması sebebiyle çalışmanın içine aynen almayı uygun bulduk:

"Erzurum

6 Ağustos 1335 (1919)

"Aziz Fikret;

Bu harap ve kimsesiz yurduma geleli sana birkaç mektup ve bir kaç telgraf yazdım. Hepsi cevapsız kaldı. Artık senden cevap beklemek safdilliğinde bulunmuyorum. Dost hasretinin hüsranzâde kalplerde doğurduğu elemi eğer kalbinde hissediyorsan tarife hacet yok. Eğer bunu duymayacak kadar kalbin kararmışsa ben sana anlatamam. Mamâfih, senden bu günahının hesabını istemeyeceğim. Evvelki mektuplarımda gerek memleketimin ve gerek ailemin son hadiseler dolayısıyla ne derece ağır bir surette sarsıldığını tafsilen yazdığım için bu defa seni bunlarla üzmeyecek ve mümkün mertebe ümit verici şeylerden bahsedeceğim.

³⁸⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.105.

“İstanbul’un ümitsizlik doğuran muhitinde şüphesiz ruhun çok sıkılmıştır. Vatanın bu nikbeti karşısında orada fırka ve sandalye kavgalarıyla Türk’ün son istiklal ve hürriyet ümitleri baltalanırken burada millî bir vahdetin teessüs ettiğini ve Türk’ün kurtulması için mübarek Anadolu’nun artık kendi öz kuvvetine dayandığını müjdeleyerek ve bunu tamamıyla teşrih edebilmek için buraya geldiğimden bu ana kadar geçen günlerimin bir tarihçesini yazmaklığima müsaadeni isteyeceğim.

“Ahmet’le³⁸⁶ Erzurum’a geldiğimiz zaman üstünden üç ordunun kılıcı ve yangınları geçmiş bir ülke ve zulüm, hicret, katliam hüsrânlarının en amansızına uğramış ve Allah’tan bile ümidini kesmiş bir halk gördük. Bu zavallı halkın başında rehberlik edecek bir kuvvet yoktu. Bütün idare payansız bir acz içinde sürükleniyor ve gittikçe halkı daha derin bir ümitsizliğe düşürüyordu. Son on sene zarfında bizde bu milletteniz diyerek fırka, vesair bu gibi müessesâtın başına geçmiş olanlarda bu zavallının sırtından geçinmiş ve itimadını sû-i istimal etmişlerdi. Cahil ve müteneffiz evlatlarının bir kısmı da en kati ve yüreksiz bir nankörlükle bu halden istifadeye koyulmuş şahsi menfaâtlerini doyurmaya çalışıyorlardı. Bu ümitsiz vaziyet içinde memleketin birkaç nurlu genci irfanlarının rehberliğiyle bu hastalığa bir çare arıyorlardı. Fakat halk, kendi işini yürütmek isteyen kara kuvvetlerin tesiriyle bunlara muzaheretini esirgiyor ve bu kimsesizlerin mücadelesi de ferdi olduğu için istenilen neticeyi vermiyordu.

“İşte Fikretçiğim, bu pek de ümit vermeyen vaziyetler ve en elim harici tehlikeler karşısında zavallı memleketimizi bulduk. İlk günlerin elim intibalarıyla hemen bizde bu ümitsizliğe kapılmak tehlikesine düşüyorduk. Bereket versin sarsıldıkça da düşmedik. O zamana kadar ferdi çalışan kuvvetlerle birleştik. Daha muvasalatımızın ilk günlerde bu günkü millî teşkilatın anası olan “Müdafaâ-i Hukuk”un ilk şubelerini açtık.

“Her yerde ve her tarafta en büyük tehlikeyi Türk’ün sinesinde büyüüttüğü nankör Ermeniliğin teşkil ettiğini anlamaya başladık. Evvela bize ittihatçı, sonra ihtilalci dediler. Müteessir olmadık. Pek az zaman sonra mem-

386 Ahmed Erverdi, (Cevat Dursunoğlu’nun dayısının oğlu.)

leketin her türlü seyyiattan münezzeh ve kalpleri milli endişe ile çarpan genç ve yaşlı bütün fedakâr şahsiyetleri bize iltihak etti. Bu zavallı halkın arasına ihtilaf ve münaferet sokarak fırladıklarını çevirmek isteyen menfaatçi ağızlar susturuldu. Memleket efkâr-ı umumiyesi artık kazanılmış demekti. Biz biraz müsterih olduk. Evvela kendi birliğimize sonra İtilâf Devletleri'nde o zaman mevcut olduğunu zannettiğimiz kiyaset ve basirete güvenerek buralardaki tarih, nüfus, iktisat ve hars esaslarına istinad eden bahir ve mustakir hukukumuzu ve Ermenilerin bu ülkede mazlum değil zalim mevkiiinde bulunduklarını gösteren ilmi vesaiki ihzara ve bu suretle hak olan davamızı bize kazandıracağını ümit ettiğimiz esasâtı tespate başladık.

“İşte bu ilmi mesainin ilk demlerinde idik ki memleketin garbında Yunanlılar eliyle patlayan zulüm ve imha bombası İtilaf Devletleri'nin halka ve insanlığa takındıkları hak ve adalet maskesinin mahiyetini meydana çıkardı. Artık millette bizimle beraber bu zavallı ve harap yurdu yalnız milli bir vahdetin kurtaracağına iman etti. Fakat bu azim işin hakkından- başında birkaç gençle- bu ihtiyar vilayetin gelemeyeceği muhakkaktı.

“Başka hiçbir yeri düşünemeyen İstanbul da, buralarda bir Ermeni tefevvuku kabul ederek Avrupa'ya bir muhtariyet teklifiyle bizi terk ediyordu. Binaenaleyh tehlike pek büyük ve kudretimiz pek azdı. Meyus olmadık.

“Hem mukadderat olduğumuz kardeş vilâyetlerle tevhid-i mesai yollarını aradık. Bu birleşmenin temini için tehlikenin kapısında bulunan Erzurum'da bütün Şark-î Anadolu'nun iştirakiyle muazzam bir kongrenin akdini her tarafa teklif ettik. Bu teklifimiz her yerde kemâl-i hürmetle karşılandı. Yalnız, Ali Kemal ve hempaları milletin bu birleşmesini şahsi emelleri için mani gördüler ve bu teşebbüsü daha beşiğinde boğmak için “bu hiyanet-i vataniyyeyi...” irtikab edenlerin şedîden takip ve tecziye edilmeleri lazım geldiğini” emir etmeyi unutmadılar. Fakat İstanbul'dan vatansız ve seçiyesiz ricalin vereceği emirlerin Karadeniz boğazını pek de ileri geçemeyeceğini ve artık millet kendini onların istedikleri şekilde öldürtmeyeceğini düşünemediler. Biz tabii bu milli vazifede her maniayı kırmak azmini kendimizde görüyorduk. Yalnız, yine İstanbul'da doğurduğu ve hükümeti merkeziyenin

hiyanetkâr elinin beslediği muzır bir Kürtlük propagandası Diyarbakır'da pek kısa bir müddet için bizim maksat-ı millimize nail olmak istedi. Derhal orada, namuskâr ve milletin hayatıyla alakadar zevata ve milli teşkilata muntazar felaket ve tehlikenin derecesini anlattık ve sonra bir nüshasını gönderdiğim risale ile Kürtlerle Türkler arasındaki karabet-i hissiye ve nesebiyyeyi izah ettik ve neticede bu milli mesaide muvaffak olduk. Fakat Fikretçiğim; bu işe lekelenmemiş bir maziye, kuvvetli bir iradeye tecrübeli bir zekaya malik bir baş lazımdı.

"Allah bize Balkan nikbetleri zamanında Türk'ün elemine zırlısının fevkalbeşer kahramanlıklarıyla teselliler veren Hamidiye'nin namdâr süvari-siyle, Anafartalar'ın azimkâr kahramanını gönderdi. Esasatımız hazırlanmış ve bu ihtiyar vilayetlerin her bucağından dertli elemli ve fakat ümitli genç ve ihtiyar Türkler, ezilmiş ve fakat imanlı aşiret beyleri Erzurum'un harabele-rinde toplanmıştı.

"Derhal 23 Temmuz'da -size Bolşeviklik, isyankârlık, eşkıyalık daha bilmem ne gibi vasıflarla anlatılmak istenilen- kongremizi akdettik. Beyanna-memizden öğreneceğin vechile İstanbul'un bir sürü münevverleriyle padişahı etrafına toplanamayan Türklüğün büyük ve sağlam bir kısmını biz burada lehulhamd milli gaye etrafında topladık. Artık dünkü ümitsizlikten eser bile kalmadı. Bütün Şark-i Anadolu'da millet her ihtimale karşı bir kitle halinde-dir. Fikretçiğim, sana işte altı aylık hummalı ve uzun milli mesaimizin bir ta-rihçesini yazdım. Ümit ediyorum ki bu kurtuluş alametleri ve müjdeleri senin ruhuna oldukça bir tesliyet verir. Şimdilik bir tek vazifemiz var ki o da anut ve izansız hükümet denilen nesneye milletin hakk-ı meşru olan murakabe-i milliyesini tesis ettirmek. Buna da muvaffak olduğumuz gün artık mesaimi-zin semeresini tamamen değilse bile kısmen görmüş olacağız. Fikretçiğim bu siyasi iştigâlât yüzünden kendi hususi işlerimi büsbütün ihmal ettim.

Gözlerinden öperim Kardeşin CEVAT ³⁸⁷

BEŞİNCİ BÖLÜM

ERZURUM'DA ALBAYRAK GAZETESİ VE CEVAT BEY

A. Albayrak Gazetesi

Erzurum'da, I. Dünya Savaşı'ndan önce (14 Mart 1913) yayın hayatına başlayan Albayrak Gazetesi,³⁸⁸ kendine özgü çizgisiyle doğu sınırında Türkçülüğün müdafaasını yapma görevini üstlenmişti.³⁸⁹ Bu çizgisini Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edildiği tarihe kadar (1916) devam ettiren gazete, işgalle beraber yayın hayatına son vermek zorunda kaldı.³⁹⁰

Gazetenin ikinci dönem yayın hayatı,³⁹¹ Erzurum ve Elviye-i Selâse'nin teşkilatlanması konusunda önemli kararların alındığı II. Ardahan Kongresi sonunda başlamıştı.³⁹² Bu kongrenin kararları doğrultusunda 17/18 Ocak gecesi Kars'ta toplanan 141 kişilik büyük kongre, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkatâ-i Milliyesi'*ni ilan etmiş, kurulan bu hükûmetin reisliğine de Cihangiroğlu İbrahim Bey

388 Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadele Basını*, İstanbul, 1964, s.199, dip.2; Muammer Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi "Envâr-ı Şarkıyye"*, TTK Basımevi, Ankara, 1971, s.41, dip.25; *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, V, Ankara, 1993, s.67. Gazetenin Türkiye'de bulunduğu kütüphaneler ve mevcut sayıları hakkında bkz. Tolga Başak, "Albayrak Gazetesi, Türkiye'de Bulunduğu Kütüphaneler ve Mevcut Sayıları", *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s.282-288. Gazetenin mevcut nüshalarının tıpkı basımı ve günümüz alfabesiyle yayımlanmış şekli için Bkz. Albayrak 1919-1921, Yayına hazırlayanlar: D. Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, v.d. Erzurum, 2009.

389 "Gazetenin adı gibi meselâ; "Payitaht" yerine "Hanbalık", "Şubat" yerine "Küçükay" denilmesi ve imlâda vokallerin kullanılması hep bu duyguyu yansıtmaktadır." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.4.)

390 Fuat Süreyya Oral, *Türk Basın Tarihi, 1919-1965, Cumhuriyet Dönemi*, Ankara, 1968, s.51; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.757.

391 Albayrak Gazetesi'nin ikinci defa başlayan yayın hayatı da 1921'in ilk aylarına kadar sürecektir. (Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.199, dip.2.)

392 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.17. II. Ardahan Kongresi kararlardan biri de; "...Batum'da yayınlanan "Sadâ-yı Millet", Trabzon'daki "İstikbal" ve Erzurum'da "Albayrak" gazeteleri vasıtasıyla içeride halkı bilinçlendirmek, dışarıya yapılacak yayınlar ve gönderilecek resmi delegeler aracılığıyla millî haklarımızı tanıtmak..." olmuştur. (S.Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma (Kars, Ardahan, Batum)*, Erzurum, 1997, s.98.)

getirilmişti.³⁹³ Oluşturulan bu hükümet, Albayrak Gazetesi'nin mümessilliğine Kafkasya ve havalisi İslâm Orduları Kumandanı Fahri Ferik Nuri Paşa'yı seçmiş, o da kendisine vekâlet etmek üzere Miralay Halit Bey'i göndermişti.³⁹⁴ Bununla beraber Halit Bey'in asker oluşu ve matbuat işlerinden pek fazla anlamaması sebebiyle bu iş Süleyman Necati Bey'e havale edilmişti.³⁹⁵

Erzurum'un Rus işgalinden kurtarılmasından sonra, 5 Mart 1919'da³⁹⁶ ikinci dönem yayın hayatına başlayan gazete, milliyetçi çizgisini muhafaza etmiş, milli birlik ve bütünlüğü sağlayıcı faktörlerden biri olarak bu hususa daha da ağırlık vermişti. Sadece Erzurum ile sınırlı kalmak istemeyen gazete, bütün Vilâyât-ı Şarkıye'nin haklarını aramaya çalışıp, bu amaçla "*Vilâyât-ı Şarkıye Ermenistan Olamaz*" başlığını her nüshasında manşet yapmaya başlamıştı.³⁹⁷

Albayrak Gazetesi'nin tekrar hayata geçirilmeye çalışıldığı günlerde, Erzurum'daki şartlar hiçte iç açıcı değildi. Uzun Rus işgal yıllarının ardından harabe bir görünümde olan şehirde her şey alt üst olmuştu.³⁹⁸ Bununla beraber bütün güçlüklerin üstesinden gelmeyi bilen Süleyman Necati, ilk önce yer meselesini hallederek Taşmağazalar karşısında eski İttihât Terakki Hanı'nda açmış olduğu Albayrak Okulu'nun çatı katını matbaaya tahsis etmiş,³⁹⁹ daha sonra da Ebulhindili Cafer Bey'in samanlığında bir Rus matbaa makinesinin bulunduğunu öğrenerek bunu getirip okulun üst katına yerleştirmişti. Matbaa makinesi, üzerinde birtakım düzeltmeler yapıldıktan sonra baskıya

393 Dayı, *Elviye-i Selâse'de...*, s.99; Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, s.18. Kars'ta meydana gelen bu gelişmeler ve oluşturulan hükümet hakkında Cevat Bey de hatıratında bilgi vererek, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti azâlarının listesini vermiştir. (Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.41.) Cihangiroğlu İbrahim Bey hakkında geniş bilgi için Bkz. Murat Küçükuşurlu, "*Cihangiroğlu İbrahim Bey*", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.

394 Hüsametdin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, s.198.

395 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.4; Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.38.

396 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.18, 35.

397 *Albayrak*, 18 Mart 336/1920, Sayı: 77; Güneri, *Hatıra Defteri*, s.18; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.4.

398 Bu zorluğu bizzat yaşamış olan Süleyman Necati, bir gazete kurmak için çektiği güçlükleri, Göle'de bulunan arkadaşı Cafer (Erçikan) Bey'e 30 Mart 1919'da "Durmuş" şifre adıyla yazmış olduğu bir mektubunda da ifade etmiştir. Mektup için Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadele'de Kars, I. Kitap, Belgeler*, İstanbul, 1960, s.46-47.

399 Coşar, *Millî Mücadele Basını*, s.93; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.5.

hazır hale getirildi.⁴⁰⁰

Bununla beraber çıkarılacak gazete için bir de kağıt problemi baş göstermişti. Bu sebeple ilk yayın döneminde iki yaprak (4 sahife) olarak çıkarılan gazete kağıtsızlık yüzünden şimdi tek yaprak, yani iki sahife olarak çıkarılacaktı.⁴⁰¹

Albayrak Gazetesi, Erzurum'da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ile aynı çizgide hareket ederek bir mücadele gazetesi halini almıştı. Gündemlerini iç ve dış siyasî gelişmelere paralel olarak belirleyen gazete, Milli Mücadele'den yana olduğunu ortaya koyan tavırlarıyla manda fikrine kesinlikle karşı çıktı. İtilâf devletlerinin bölgedeki sinsî politikalarını ve gelecekteki tehlikeleri gözler önüne sererek, çok zor şartlar altında da olsa üzerine düşen görevi yapmaya çalıştı.⁴⁰²

Siyasî konuların yanında, içtimaî ve idari konularla da ilgilenen Albayrak Gazetesi, o dönemdeki Türk-Rus ilişkilerinde belirtmeye başlayan yakınlaşma sürecinde, Bolşevik prensiplerinden etkilenecek yerel yönetimlere daha fazla serbestiyet tanınması fikrini beslemeye başladı.⁴⁰³ Albayrak Gazetesi'nin yıllardır müdafaâ ettiği "Türkiye Türk-lere" parolasının yerini sanki "Erzurum Erzurumlulara" parolası alıvermişti. Günün şartları altında bu imkansızdı. Dahası, Anadolu'nun II. İnönü Harbi'ne hazırlandığı günlerde böyle bir fikrin yayılması çok daha ciddi problemlere sebebiyet verebilirdi.⁴⁰⁴

Bu nedenlerden ötürü ilk önce Kâzım Karabekir Paşa ile anlaş-

400 Oral, *Türk Basın Tarihi*, s.51; Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.192. Muammer Yaşar, bu matbaa makinesi hakkında şu değerlendirmelerde bulunmaktadır: "Sayın Coşar'ın hantal bir Rus makinesi olarak sözünü ettiği makine yıllarca Envâr-ı Şarkıyye'yi basan Almanya'da yapılmış "König Bauer" dir. Herhalde Ruslar tarafından işgal sırasında Hınıs'a götürüldüğü için matbaacılar arasında veya halk arasında "Rus Makinesi" olarak adlandırılmış olsa gerektir. Yaptığımız araştırma sırasında yaşlı matbaacılar Erzurum'da Ruslar'dan kalma makine olmadığını, Albayrak'ın Envâr-ı Şarkıyye'yi basan König Bauer'de yayınlandığını söylediler. Hatta Albayrak'ın bir gazete olması dolayısıyla, matbaacılar König Bauer'e "Albayrak'ı basan makine" diye ad takarak makinenin tarihi değerini anlatmak istemişlerdir." (Yaşar, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi Envâr-ı Şarkıyye*, s.37, dip.17.)

401 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.6; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.757; Selvi, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.39.

402 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.6.

403 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.7; Oral, *Türk Basın Tarihi*, s.51.

404 Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.199. Gazetenin bu durumu, bölümün son başlığı altında ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

mazlığa düşen, sonra da Ankara Hükümeti'nin şimşeklerini üzerine çeken Albayrak Gazetesi, 1921 yılının ilk aylarında kapatıldı.⁴⁰⁵ Bundan sonra Kâzım Karabekir Paşa askeri idaresi altında bulunan bir matbaada "Varlık" adında bir gazete çıkarılacak fakat bunun ömrü de pek fazla uzun sürmeyecekti.⁴⁰⁶

B. Albayrak Gazetesi Heyetinde Cevat Bey

Süleyman Necati Bey, daha Albayrak Gazetesi yayın hayatına başlamadan önce bir yazı heyeti oluşturmuştu. Bu heyette Süleyman Necati ve kardeşi Mithat Bey'le beraber Cevat ile kardeşi Sıtkı (Dursunoğlu)⁴⁰⁷ Beyler bulunuyordu.⁴⁰⁸ Gazete bu haliyle bir kardeşler ortaklığı şeklindeydi.

1919 yılı başlarında İstanbul'dan Erzurum'a gelen ve Süleyman Necati'yi bir gazete çıkarma hazırlığı içerisinde bulan Cevat Bey,⁴⁰⁹ "Erzurum gençliğine ağabeylik eden" Süleyman Necati'nin etrafında toplanılması gerektiğine inanmıştı.⁴¹⁰

Süleyman Necati Bey, Albayrak Gazetesi'nin müdürlüğünü ve başyazarlığını bir arada yürütürken Cevat ve Sıtkı Beyler bu konuda kendisine yardımcı oluyorlar ve gazete için makaleler yazıyorlardı. Cevat Bey'in makaleleri daha çok siyasî olmakla birlikte Sıtkı Bey'in

405 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.7; Oral, *Türk Basın Tarihi*, s.51; Gazetenin ikinci devir yayın hayatı 1921 yılının ilk aylarına kadar devam etmiş, gazete, tek mesulü Mithat Bey'in Kâzım Karabekir Paşa tarafından tevkifi üzerine kapanmıştır. (Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.199, s.2.)

406 Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.199, dip.2.

407 Cevat Bey'in ana ayrı baba bir kardeşi olan Sıtkı Dursunoğlu Albayrak'taki yazılarını "Müştak Sıtkı" mahlasıyla yazmıştı. O da, Süleyman Necati ve Cevat Bey gibi milli mücadelenin bayraktarlığını üstlenmişti. (Sıtkı Dursunoğlu, *Erzurum*, Ankara, 1953, s.33.) Sıtkı Bey hakkında Süleyman Necati, Hatıra Defteri'nde şunları kaydediyor: "Sıtkı, Albayrak Gazetesi'nde çalıştı. Onun güzel, ateşli yazıları Mûdafaâ-i Hukuk'un zembereği olan yazılardandı. Ruhu bütûn hararetle vatan ve millet mefhumuna bağlıdır. Mûdafaâ-i hukuk bu genç şair ve muharrirden çok hararetler almıştır. Bir kelime ile hülâsa etmek istersek Cevat, Mûdafaâ-i Hukuk'un kalbinde, Sıtkı, Albayrak'ın sinesinde parlayan birer yıldızdılar. Parıltıları: hak, hürriyetti.(Güneri, *Hatıra Defteri*, s.50.)

408 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.18; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.7.

409 "...Necati, Taşmağazalar karşısındaki eski İttihat Terakki Hanı'nda Albayrak Okulu'nu kurmuş, birkaç arkadaşıyla birlikte satın aldığı matbaayı yerleştirerek Albayrak Gazetesi'ni çıkarmaya hazırlanıyordu...." (Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.26-27.)

410 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.26.

makaleleri Türkçülük çizgisini ön planda tutar nitelikteydi.⁴¹¹

Albayrak Heyeti'nin Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ile açık bir ilişkisi söz konusuydu. Öyle ki; Cevat ve Süleyman Necati Bey'ler aynı zamanda Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti idare heyeti içinde de bulunuyorlardı. 17-19 Haziran 1919'da yapılan Erzurum Vilâyet Kongresi'ne sunulan milli bir beyanname niteliğindeki 18 sayfalık "*Vilâyât-ı Şarkı-ye Müdafaâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Raporu*" Hüseyin Avni (Ulaş) ve Süleyman Necati ile birlikte Cevat Bey'in emekleriyle şekillenmişti.⁴¹²

Cevat Bey'i, Müdafaâ-i Hukuk'un kalbinde parlayan bir yıldız olarak değerlendiren Süleyman Necati, hatıralarında, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti ve Albayrak Gazetesi'ndeki özverili çalışmalarından bahsederek onun hakkında şunları ifade etmektedir:⁴¹³

"Cevat Bey Almanya'da tahsil görmüştür. Almanca'ya vâkıf ve oldukça Fransızca'da bilirdi. Müdafaâ-i Hukuk'un bu ateşin oğlu, teşkilatın ecnebi ağızlara doğru açılmış yegâne bir kulağı idi. Müdafaâ-i Hukuk'un teessüsündeki gaye mahfuz kaldıkça Erzurum Heyeti Merkeziyesi'nin kâtib-i umumisi idi. Mücadele zamanlarında her ne zaman giderseniz Cevat'ı merkezde hazır bulurdunuz. Her ne sual sorarsanız sizi tatmin edecek cevabı alırdınız... Menfi ruhların aleyhimize rast gelen izzuyatta bulundukları zaman bu gibilere karşı olmak üzere haftada üç gece aleni münakaşa açılmış ve aleyhtarlara meydan okunmuştu. Cevat Bey, cevap verirdi. El-hâsıl Cevat, Müdafaâ-i Hukuk namıyla tev'em fedakârlığı meşhud feragat sahibi bir mücahittir."

Bununla beraber Albayrak Gazetesi, 1919 sonlarından itibaren elemanlarını yavaş yavaş kaybetmeye başladı. Süleyman Necati Bey'in Erzurum mebusu seçilerek Meclis-i Mebusân'a katılmak üzere

411 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.8. "Albayrakçılar"ın yaş ortalamaları da oldukça düşüktü. Bunlar hemen hemen genç denilebilecek yaşta idiler. Öyle ki, Cevat Bey, Albayrak Heyeti'nde bulunduğu sıralarda 28 yaşında idi. Öte yandan heyette bulunanların en küçüğü olan Müştak Sıtkı 24, Süleyman Necati 31 ve Mithat Bey de 34 yaşında bulunuyordu. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.8.)

412 Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", *Türk Kültürü*, s.85.

413 Güneri, *Hatıra Defteri*, s.50.

İstanbul'a gitmesiyle gazetenin sorumluluğu bir müddet Sıtkı ve Cevat Bey'e devredilmiş, fakat Cevat Bey'in Kasım 1920'de Kars Maarif Müfettişliği'ne tayin edilmesiyle,⁴¹⁴ gazete Sıtkı ve Mithat Beylere kalmıştı.⁴¹⁵

C. Cevat Bey'in Son Osmanlı Meclis-i Mebusân'ına Girecek "Şark-î Anadolu Mebusları" Hakkında Albayrak Gazetesi'ndeki Yorumu

Mütarekeden sonra İstanbul Hükümeti üzerinde kontrolü ele geçiren İtilâf devletleri, savaş sorumlusu olarak gördükleri "İttihatçılar"ı seçen Meclis-i Mebusân'ın görevde kalmaması için Sultan Vahdettin'e baskıda bulunmaya başlamışlar, baskılara dayanamayan padişah ise meclisi 21 Aralık 1918'de feshetmek zorunda kalmıştı.⁴¹⁶ Kanunlara göre yeni seçimler meclisin feshinden itibaren ilk dört ay içerisinde yapılmalıydı. Ancak bu şartlar altında yapılacak bir seçimin kendilerini olumsuz yönde etkileyeceğini düşünen Hürriyet ve İtilâf liderlerinin baskıları neticesi ve Anadolu'da bazı yerlerin işgal edilmiş olması dolayısıyla padişah, yeni seçimlerin barış yapıncaya kadar geciktirilmesine dair hükümet kararını 4 Ocak 1919'da onaylamıştı.⁴¹⁷

Alınmış olan bu karara İstanbul'dan ve Anadolu'nun bazı çevrelerinden protestolar yapılarak, Meclis-i Mebusân'ın toplanması hususunda hükümete baskı yapılmış ise de bunlardan bir netice alınmamıştı.

414 TBMM Arşivi, Özel Hal Tercümesi, Dosya No: 1151, Kutu No: 34, Cevat Bey, Temmuz 1921'e kadar Kars'ta bulunmuş, yeni kurulan bu sancakta Erzurum'dan öğretmenler getirilerek Kâzım Karabekir Paşa'nın desteği ile 18 yaşına kadarki gençleri bile mektebe aldırarak eğitim görmelerini sağlamıştı. (*Erzurum İl Yıllığı*, (1998), s.220.)

415 Coşar, *Milli Mücadele Basını*, s.198; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.8. "Mithat Bey'in düşünceleri zamanla bölgecilğe kaymaya başlayınca, ortaklığın daha uzun sürmesi imkansız bir hale gelmişti. Neticede, Sıtkı Bey, okulu alırken gazete de Mithat Bey'e kalmıştı. Artık gazetenin sahibi de müdürü de Mithat Bey'di. Böylece Süleyman Necati'nin ayrılmaz iki varlık dediği okulla gazete ayrı düşmüş, Albayrak Gazetesi'nin Milli Mücadele'nin sonuna kadar vazifesini yürütmesi de artık imkansız bir hale gelmişti." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.8.)

416 Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, Ankara, 1987, s.169; Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.11; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, I, s.83.

417 Türkgeldi, *Görüp İştittiklerim*, s.170.

Seçimlerin yapılıp Meclis-i Mebusân'ın bir an evvel toplanması konusu Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki faaliyetleri esnasında sık sık gündeme getirilmeye başlanmıştı.

Meclis-i Mebusan'ın açılması meselesi Erzurum Kongresi'nde de gündeme geldi. Kongrenin ikinci günü, 24 Temmuz 1919'da, kongre heyetince; padişaha, belediye reislerine, cemiyetlere, mülki idare reislerine ve büyük kumandanlara çekilen telgrafta; Erzurum Kongresi'nin Meclis-i Mebusân mahiyetinde gösterilmesinden duyulan endişe dile getirilerek padişahattan Meclis-i Mebusân'ın vakit geçirilmeden toplanması için gerekeni yapması istenmişti.⁴¹⁸ Kâzım Karabekir Paşa da, 29 Temmuz 1919'da Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; *"Erzurum'da toplanan kongrenin maksadının vatan ve milletin selametini temin olduğunu, seçimlerin bir an önce yapılması gerektiğini"* belirtmekteydi.⁴¹⁹

Anadolu'dan gelen baskılar ve İstanbul'da seçim isteyen çevrelerin yoğun çalışmaları sonucu İstanbul Hükümeti, seçimlere başlama kararı almaya mecbur kaldı. Hükümet, seçimler hakkında aldığı kararı 2 Ağustos 1919 günü Erzurum'a bildirdi. Seçimlere zabıtan katılmayacağı gibi hiçbir askeri müdahale de yapılmayacaktı.⁴²⁰

Hükümet seçim hazırlıkları için vilâyetlere tebliğlerde bulunmuş olmasına rağmen birçok yerde nüfus defterlerinin kaybolması yüzünden yeni seçim defterlerinin düzenlenmesi hayli zaman alacağından meclisin bir an evvel toplanması sağlanamayacaktı. Aslında seçimlerin hızlı bir şekilde yapılması İtilâf devletlerinin de işine gelmiyordu. Çünkü Anadolu'da gittikçe güçlenen bir hareket vardı ve yapılacak seçimlerde onların adayları seçilecekti. Özellikle İngiltere'nin baskısı bu konuda kendini göstermekteydi.⁴²¹ Belirmeye başlayan hava Meclis-i Mebusân'ın 3-4 aydan önce toplanamayacağı yönündeydi.

418 Atatürk, *Nutuk III, Vesikalar*, Vesika No: 39, s.931.

419 *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Yıl: 2, Sayı: 3, (Mart, 1953), Vesika No: 42.

420 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.191.

421 Akşin, *İstanbul Hükümetleri...*, I, s.446-447.

Hükümetin seçimler konusundaki lakayt tavrını gören Mustafa Kemal Paşa, 13 Eylül 1919'da⁴²² bütün vilâyetlere, belediyelere, kolor-dulara ve Müdafaâ-i Hukuk merkezlerine gönderdiği telgraflarda seçimlere hemen başlanılmasını istemiş ve bu konuda bir baskı unsuru olarak Anadolu ile İstanbul arasındaki haberleşme kesilmişti.⁴²³ Bütün bu baskılar Damat Ferit Paşa Hükümeti'nin istifasıyla sonuçlandı. (30 Eylül 1919)⁴²⁴ Yeni kurulan hükümetin başına geçen Ali Rıza Paşa ise meclisin toplanması için seçimlerin derhal yapılması kararını aldı.⁴²⁵

Alınmış olan seçim kararından sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti için iki önemli problem ortaya çıkıyordu. Bunlardan birincisi; meclisin nerede toplanacağı konusu idi. Mustafa Kemal Paşa'ya göre; meclis Anadolu'da bir yerde Ankara ya da Eskişehir'de toplanmalıydı. Bu fikre Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti başta olmak üzere itiraz edenler vardı. Cemiyetle aynı fikirde olan Kâzım Karabekir Paşa'ya göre; milletvekilleri davet edilen yere gelmez ve İstanbul'a giderlerse Heyet-i Temsiliye içten ve dıştan milleti temsil etmeyen bir heyet haline gelebilirdi. Milli bir hükümet halinde toplanmak için meclisin İstanbul'da açılması lazımdı. Ayrıca Kâzım Karabekir Paşa, çoğunluk Anadolu'da toplansa bile İstanbul'da toplanacak mebusların temsil ettiği bölgelerden başlayacak itirazların milli birliğe darbe vuracağını düşünmekteydi.⁴²⁶ Konu meclisin İstanbul'da toplanmasının kararlaştırılmasıyla sonuçlandı.

Yer meselesi hallolduktan sonra ortaya çıkan ikinci problem; seçimlerde takip edilecek olan hareket tarzıydı ki; bu konu daha temmuz ayı başlarından itibaren ele alınmaya başlanmıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Merkez Heyeti, 29 Eylül 1919 tarihli toplantısında seçimler konusunu ele almış, bu toplantıda,

422 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.63.

423 Atatürk, *Nutuk, III, Vesikalar*, Vesika No: 55, s.950; Vesika No: 86, s.981-982.

424 Akşin, *İstanbul Hükümetleri...*, I, s.589.

425 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.68-69.

426 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.392.

“Milletvekili seçimlerine cemiyet adına girilmesi, fakat birer genelge ile herkesin şahsen faaliyet göstermekte serbest olduğunun kazalara duyurulması ve cemiyet adına seçime katılmanın uygun görülmediğinin Heyet-i Temsiliye’ye bildirilmesi” kararlaştırılmıştı.⁴²⁷ Ayrıca cemiyet, 2 Ekim 1919 tarihinde Albayrak Gazetesi vasıtasıyla yayınladığı tamimde seçim meselesini şu şekilde ele almaktaydı:⁴²⁸

“Şark-î Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin malum olan gayesinin husûlû ancak bütün efrad-ı milletin müttehid bir kitle halinde bulunmasıyla mümkündür. Binaenaleyh; mebusân intihabında cemiyetin namzed-i iraesiyile intihabata müdahalesinin memlekete ihtiras ve tefrika teolidine sebep olacağı teemmül edildiğinden ve bunun ise esas gayemize tesir edeceği kaviyyen melhuz bulunduğundan katiyen müdahale edilmemesi kararlaştırılmıştır. Orada da cemiyet namına intihabata müdahale edilmeyerek her siyâsî gayenin fevkinde maksad-ı bülend cemiyetin muhafaza edilmesi ve fakat her ferdin şahsen faaliyette bulunmakta muhtaç olduğu tebliğ olunur.”

Kâzım Karabekir Paşa ise Erzurum’da bulunan birliklerine seçimler hakkında şu emri vermişti:⁴²⁹

“Seçimlerde milletin serbest rey vermesi ve seçimlere askerin katiyen karışmaması esastır. Yalnız mükemmel tahsile sahip olmayan yada Müdafaâ-i Hukuk esasına karşı olup, memleketi ayrılıklara sokmak isteyen kimseler hakkında icab edenlerin uyarılması ve aydınlatılması maksada kafidir.”

Olaylar seçim sürecine doğru ilerlerken Albayrak Gazetesi de seçimler konusunda Sadâretin 16/17 Ekim 1919 tarihli mebusân seçimine müdahale edilmemesi yönündeki telgrafını yayınlamıştı.⁴³⁰ Albayrak Gazetesi’nde, Erzurum halkını bilinçlendirmek üzere birtakım makaleler yazıldı. Bu yazılardan birini de Cevat Bey kaleme aldı. 19 Ekim 1919 tarihli Albayrak Gazetesi’nde Cevat Bey, *“Şark-î Anadolu Mebusları Hangi Gayeye Merbut Bulunmalı ve Ne Gibi Evsafa Haiz Olma-*

427 Mutlucağ *“Erzurum Kongresi’nin Tutanak ve Kararları”*, BTTD, s.10.

428 Albayrak, 2 Teşrin-i Evvel 1335/2 Ekim 1919, Sayı: 32.

429 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, I, s.373.

430 Albayrak, 22 Teşrin-i Evvel 1335/22 Ekim 1919, Sayı: 38.

*lıdırlar” başlığı altında yayınlamış olduğu yazısında; toplanacak meclisin memleketin mukadderatı ile ilgili önemli kararlar alacağından çok büyük öneme haiz bulunduğunu, Şark-î Anadolu’nun Osmanlı camiası için özel bir yere sahip olduğunu dolayısıyla mecliste Şark-î Anadolu Mebusları’nın vazifelerinin memleketin geleceğini ilgilendirdiğini belirterek seçilecek mebusların şu özelliklere sahip olması gerektiğini belirtiyordu:*⁴³¹

“Erzurum Kongresi’nin mukerreratından olan Şark vilâyetleri camia-i Osmaniye’den ayrılmaz bir küldür gibi ilkelerini kabul etmeli ve birlikte hareket etmelidirler. Dünya düzeni içerisinde mebuslarımız yeterli ilmi seviyeye gelmiş olmalıdırlar.”

Cevat Bey, Şark-î Anadolu üzerinde oynanmak istenen oyunları ve İtilâf devletlerinin sinsi politikalarını biliyor ve bu yüzden meclise girecek olan mebusların bu nazik bölgenin haklarını savunabilecek güce sahip olmaları gerektiğini ifade ediyordu. Bu yüzden de gönderilecek olan mebuslarda aranması gereken ilk şeyi bilinçli, aydın ve seviyeli bir kişilik olarak açıklamıştı.

Yine seçimler hakkında Albayrak Heyeti, gazetenin 26 Ekim tarihli nüshasında üç yüz imza ile matbaaya verilen Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin beyannamesini yayınladı.⁴³² Bu beyannamede toplanacak meclisin öneminden ve mebusların hangi özelliklere sahip olması gerektiğinden bahsedilerek adaylar şu şekilde sıralandı:⁴³³

“Üçüncü Ordu Müfettişliği’nden müstafi Mustafa Kemal, Celaleddin Arif Bey, Albayrak Gazetesi Müdürü ve Başmuharriri Süleyman Necati Bey, Süvari Binbaşı Erzurumlu Zihni Bey, Maliye Hukuk Müşaviri Gençâğazâde Hüseyin Avni Bey, Adana Valisi Erzurumlu Nazım Bey..”

Cevat Bey, Meclis-i Mebusân için yapılacak seçimler için kendi-

431 Selvi, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.195.

432 *Albayrak*, 26 Teşrin-i Evvel 1335/26 Ekim 1919, Sayı: 39.

433 *Albayrak*, 26 Teşrin-i Evvel 1335/26 Ekim 1919, Sayı: 39.

sinin aday olamayışını şu şekilde anlatmaktadır: ⁴³⁴

“O zaman ben 28 yaşındaydım. Kanuna göre 30 yaşımı doldurmuş olmadığımın milletvekilliğine adaylığımı koyamadım. Erzurum Heyet-i Merkeziyesi’nden yaşları müsait olan Süleyman Necati Güneri ve Hüseyin Avni Ulaş Beyler adaylıklarını koyduktan sonra idare heyetinden ayrıldılar.”

Erzurum’da Meclis-i Mebusân için milletvekili seçimleri ocak ayı başında tamamlanmış buna göre meclise giden Erzurum milletvekilleri şu şekilde belirlenmişti:⁴³⁵ Mustafa Kemal Paşa, Celaleddin Arif Bey, Süleyman Necati Bey, Ebâbelekzâde Ziya Bey, Zihni Bey ve Hüseyin Avni Bey.

Erzurum seçimlerini de bütün Anadolu’da olduğu gibi Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin adaylarının kazanması Heyet-i Temsiliye, Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir Paşa ve Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin ortak çalışmalarının bir sonucuydu.

D. İstanbul’un İşgali Üzerine Erzurum’da Yapılan Protesto Mitinginde Cevat Bey’in Konuşması

Anadolu’da yoğunlaşmaya başlayan Milli Mücadele yanlısı hareketler hem İstanbul’daki İtilâf devletleri Yüksek Komiserleri’ni hem de bunların hükümetlerini oldukça rahatsız edip sinirlendirmeye başlamıştı.⁴³⁶ Amiral de Robeck, 10 Kasım 1919’da Londra’ya yazdığı raporunda; *“Mondros Mütarekesi müzakerelerinde Türk delegeleri İstanbul’un işgal edilmesini kabul etmemişlerdi. Biz de teknik bakımdan İstanbul’u işgal etmiş değiliz. Mütareke şartlarına göre işgal ettiğimizi ilan etmek için gerçek bir sebep de ortada yoktur”* dedikten sonra, artık şimdi duruma hakim olabilmek için İstanbul’u işgal etmenin zaruriyetini

434 Kırzioğlu, “Şarki Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti...”, *EFAD*, Sayı: 5, (Ekim, 1972), s.154.

435 Fahrettin Kırzioğlu, “Atatürk’e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika”, *Türk Kültürü Dergisi*, s.471.

436 Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye’deki Eylemleri*, Ankara, 1995, s.68.

belirtmekteydi.⁴³⁷

10 Şubat'ta Londra'da Yüksek Konsey halinde toplanan İtilâf devletleri hükümet başkanlarının gündeminde ise Doğu sorunu vardı. Tartışmalı geçen ve sağduyudan çok duyguların ağır bastığı bir oturum sonucunda Yüksek Konsey, İstanbul'un İtilâf kuvvetleri tarafından resmen işgaline karar verdi. Bu karar verilirken Kilikya'da meydana gelen direnmelerden ötürü Türk milliyetçilerini cezalandırmak özrü ileri sürülmüştü. Ama İtilâf devletlerinin bu özrünün altında yatan gerçek düşünceleri ise başka idi. Onlar, zorla kabul ettirilecek sert bir barış antlaşması için zemin hazırlamaktaydılar. Bu antlaşmanın kabul ettirilebilmesi için de, İstanbul'un, İtilâf devletlerinin resmi işgali altında bulunması gerekiyordu.⁴³⁸

İşgalle ilgili alınan karardan hemen sonra harekete geçen İtilaf kuvvetleri özellikle İngiliz askerleri- 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal ettiler.⁴³⁹

İstanbul'un işgali ve Mebusân Meclisi'nin taarruza uğrayarak kapatılması istiklâl ve mevcudiyete vurulan en büyük darbe idi. Çünkü, İtilâf devletleri, başkentte bulunan bütün idare cihazını felce uğratacaklar, Damat Ferit Paşa'yı tekrar iktidara getirerek ona her arzularını kabul ettireceklerdi. Bu durum Türk millete milli müdafaâyı emreder nitelikteydi. İzmir'in işgali, milleti düşmanları aleyhine nasıl harekete geçirmişse, İstanbul'un işgali de, mukadderatını bizzat eline almaya mecbur bırakmıştı.⁴⁴⁰ İtilâf devletleri, işgal esnasında en ince ayrıntılarına kadar bütün olasılıkları hesap etmişlerdi. Ancak onların gözünden kaçan bir nokta vardı. O da; işgalin Türk ruhundaki müca-

437 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, I, s.43-44. Aslında İstanbul zaten İtilâf devletlerinin işgali altındaydı. İstanbul'da İngiltere'nin 4469, Fransa'nın ise 6 tabur askeri vardı. Burada söz konusu olan işgal hali hazırdaki işgalin resmi bir şekilde şiddetlendirilip pekiştirilmesiydi. (Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, II, s.384.)

438 Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, s.206.

439 İşgal için hazırlanmış olan beyannamede İstanbul'un İtilâf devletlerince işgal olunacağı bildirilmesine rağmen, işgale İngilizlerden başka hiçbir yabancı kuvvet katılmamıştı. (Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s.315.)

440 Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s.315.

dele azmini körükler mahiyette olması idi. Ayrıca General Milne'nin İstanbul'da almış olduğu şiddetli tedbirler Milli hareket prestijinin artmasına son derece yardımcı oldu.⁴⁴¹

Mustafa Kemal Paşa, işgal haberini alır almaz bütün kumandanlarına durumu izah ederek İstanbul ile haberleşme ve ilişkilerde ihtiyatlı davranılması gerektiğini bildirdi.⁴⁴² Yine Mustafa Kemal, 16 Mart tarihli vali ve kumandanlara gönderdiği başka bir telgrafiyle da İstanbul'un işgalinin tarafsız devletler dışişleri bakanlıkları ve İtilâf devletleri temsilcileri nezdinde protesto edilerek mitingler tertip edilmesini istiyordu.⁴⁴³ Nitekim işgal hadisesi yurt sathında duyulur duyulmaz derhal tel'in mitingleri düzenlenilerek ilgili makamlara protesto telgrafları çekilmeye başlandı.

İstanbul'un işgali dolayısıyla düzenlenen protesto mitinglerinden biri de işgalden bir gün sonra Erzurum'da düzenlendi. 17 Mart 1920'de Erzurum'da Lala Paşa Meydanı'nda düzenlenen mitingde de daha önceki İzmir'in işgalini tel'in mitinginde olduğu gibi Albayrakçılar ve özellikle de Cevat Bey ön saflardaydı. Cevat Bey, mitingde herkesi heyecanlandıran konuşmasına; *"Allah'tan dilerim ki; bugün, size söyleyeceğim sözler son acılı sözler olsun!"* temennisinde bulunarak başladıktan sonra şu şekilde devam etti:⁴⁴⁴

"Millî ve tarihî namuslarına güvenerek mütareke akdettiğimiz galip devletlerin şimdiye kadar birtakım küçük milletleri öne sürerek hakkımızda reva gördükleri gayr-i kanuni işgallere, mezalime, nihayet dünde payitahtımızı işgal ve Meclis-i Millî'mizi dağıtmak gibi son büyük haksızlığı ilave ettiler. Ve bununla şimâlden akan "Hak, Hak!" diyerek birçok kuvvetleri zir ü zeber eden büyük bir seyle sed yapmak emelini beslemişler ve bunlar dün Erzurum'u berr-i maktel yapan Ermenilere de Van'ı, Bitlis'i ve Erzurum'u vaad etmişlerdir. Böyle birçok acı haber karşısında şimdiye kadar amâl-i milli-

441 Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, s.45; Aydemir, *Tek Adam*, s.212.

442 HTVD, Yıl: 4, Sayı: 13, (Eylül, 1955), Vesika No: 330.

443 HTVD, Yıl: 4, Eylül 1955, Sayı: 13, Vesika No: 329.

444 *Albayrak*, 18 Mart 336/18 Mart 1920, Sayı: 77.

yesini takipten geri durmayan muhterem halkın bu caniyane hareketler karşısında da ye'se düşmemesi gerekir. Halk, mücerreb olan metanetini muhafaza etmelidir. Birlikte iktiham edileceğine şiddetle iman edilmelidir!"

Cevat Bey, bu konuşmasından sonra tarafsız devletlerle, İtilâf devletleri parlamentolarına hitaben yazılan telgrafların suretlerini okudu.

18 Mart 336/1920 tarihli Albayrak Gazetesi, Cevat Bey'in bu konuşmasını yayınlamış ve yapılan mitingi şöyle değerlendirmişti: ⁴⁴⁵

"İtilâf devletlerinin son ve en acı haksızlığı olan İstanbul'un işgali üzerine dün memleket yine heyecanlı bir miting akdetti. Mütarekeden beri birçok gayr-i insanî ve gayr-i hukukî işgalle hakkımıza tecavüzden geri durmayan galiblerin bu en büyük ve caniyane tecavüz karşısında artık onların mahiyetini ve kendisinin vazifesini idrak eden millet, mitingin akdi için tahsis edilen Lala Paşa Meydanı'nı vaktinden evvel doldurmuştu. İlk hatip Dursunbeyzâde Cevad Bey idi. Cevat Bey'in hutbesini müteakiben Müdafaâ-i Hukuk azasından Mütekâid Binbaşı Kâzım Bey, mevkî-i hitabete çıkarak, İzmir'i çiğnemek isteyen Yunanlıların, demir Türk göğüsleri karşısında nasıl sarsıldığını, Denikin Ordusu'nu mahv ve perişan eden kuvvetin Türk olduğunu, binaenaleyh; dünyaların şeklini değiştirebilecek bir kuvvet ve imana malik olan milletin hayatını ve tarihini çiğnemek isteyen kuvvetlerin nihayet hakkın Huzur-ı Mübareği'nde eğileceğini kat'i ve şedid bir lisanla söyledi ve mevkiisini Gürcü Kapı Camii imamı Efendi'ye terk etti. İmam Efendi'nin kıraat eylediği duayı müteakip mitinge nihayet verilmiş ve halk gönlünde kurtuluş imanı taşıyarak sükunetle dağılmışlardır.

"Zulmün, şenâatin, bu kadar bariz haksızlıkların elbette nihayeti kan ve hüsrandır. Allah'ın adline yüreklerinde zeval bulunmaz iman taşıyan İslamlar ve Türkler bu karanlık gecelerin arkasından güneşli bir sabaha kanidirler."

Cevat Bey, İstanbul'un işgalinden ve bu işgal dolayısıyla

⁴⁴⁵ Albayrak, 18 Mart 336/18 Mart 1920, Sayı: 77.

Erzurum'da düzenlenen mitingden bahseden, Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nce kaleme alınmış aşağıdaki belgeyi yıllar sonra 1968 tarihinde şeref üyesi olduğu Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne teslim etmiştir;⁴⁴⁶

"Hasankale, Narman, Tortum ve Posta İle İspir, Bayburt, Tercan, Hınıs ve Aşkale Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti İdarecilerine,

"İngiltere Hükümeti Başvekili Loyd George'un İstanbul ve Boğazların beynelmilel bir hale ifrâzına, Türk Hükümeti Merkezi'nin Anadolu'ya nakline ve İstanbul'un yalnız dinî bir makâm-ı hilâfet olarak kalacağına dair Sulh Konferansı'na teklifâtta bulunacağı istihbar edildi.

"Bu haber üzerine dün şehrimizde bulunan ahalinin iştirakiyle muazam bir miting akdedilerek bu gayr-i hukukî vaziyetin ihdası gayr-i mümkün bulunduğu ve bunun bir mekaiden başka Türkiye'nin hayat-ı müstakiliyesine bir suikast teşkil edildiği zikredilerek bundan böyle Düvel-i Mutelife Mümessilleri'nin bir tarafta olanlar safında bulundukları beyan edildi.

Mart 1920 tarihinde Erzurum'da Yapılan Bir Mitingden Bahsetmektedir.

Benim El yazımdır. 2 Şubat 1968 evat DURSUNOĞLU"

E. Albayrak Gazetesi'nde Bolşevik Eğilimler ve Cevat Bey

Yayın hayatına başladığı dönemden itibaren milliyetçi çizgisini ön planda tutan Albayrak Gazetesi, 1920 yılı baharından itibaren Bolşevik İhtilâli'nin etkilerini taşıyan birtakım düşünceler içerisine girmeye başlamıştı. Albayrakçılar'ı bu yöne iten sebeplerin başında İtilâf devletlerinin Türk milletine karşı uyguladıkları acımasız politikalar geliyordu.⁴⁴⁷

Mondros Mütarekesi'ne dayanılarak yapıldığı iddia edilen fa-

446 TİTE Arşivi, Kutu No: 31, Gömlek No: 108, Belge No: 108.

447 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.13.

kat tamamen uydurma gerekçelere dayanan işgal hadiseleri İtilaf devletlerinin iki yüzlü davranışlarını açıkça ortaya koyarken, İstanbul'un işgali olayı bardağı taşıran son damla rolünü oynamıştı. Wilson Prensipleri, uygulamada Türk milletine kan ve ateşten başka bir şey getirmemişti. İstanbul'un İngilizler tarafından işgali ve verilen sözlerle uygulamalar arasındaki uçurumlar Albayrakçılar'ı da çok etkilemişti.

Dursun Ali Akbulut, Albayrak Gazetesi ile ilgili yapmış olduğu çalışmasında gazetenin Bolşevik eğilimlere kapılma nedenini şu cümlelerle yorumlamıştır:⁴⁴⁸

"..Batı aleminden kırgın gönüller başka sevgililer bulmak sevdasına kapılmışlardı. Bu sevgili elinde bir buket yapma çiçekle karşısında duran ona tatlı tatlı kur yapmaya başlayan Bolşevizm idi." Cevat Bey de dahil Albayrakçılar, bu yeni sevgiliye gönüllerini kaptırmakta gecikmeyeceklerdi.⁴⁴⁹

Nitekim Müştak Sıtkı İstanbul'un işgali üzerine Albayrak'ta kaleme aldığı makalesinde işgalden duyduğu öfkeyi İtilaf devletlerine şu şekilde aksettirmiştir:⁴⁵⁰

"...Mademki, topunuz zırhlınız, bütün vesait-i tahribiyeniz ile hain ve piç emellerinizi tatbik etmek istiyordunuz, mademki, kanlı harp senelerinin göğsünü biraz daha genişletmek, göz yaşlarına biraz daha kan ve matem, ruhlara biraz daha ölüm katmak istiyordunuz, daha o riyakâr vaadlerinize o on iki maddelik prensiplerinize ne lüzum vardı...?"

Müştak Sıtkı Bey bir başka makalesinde şunları haykırıyordu:⁴⁵¹

"...Eğer İngilizler... yürüdüğü haksızlık yolundan geri dönmezse, Türk yüreğinde dünkü Moskofa asırlarca sakladığı kinini İngiliz ruhuna muza'af bir surette tevcih etmeği dininin ve milliyetinin bir emr-i akdesi ola-

448 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.21.

449 İstanbul'un işgalini protesto için Erzurum'da yapılan mitingdeki konuşmasında Cevat Bey "şimalden akan ve Hak, Hak! diyerek birçok kuvvetleri zir ü zeber eden büyük bir seylden" bahsetmekteydi. (*Albayrak*, 18 Mart 336/18 Mart 1920, Sayı: 77.) "O sırada kuzeyden Bolşevik Komünist rüzgarları esiyordu. Bolşeviklerin insanî prensipleri ön planda tuttıkları yolundaki propagandaları Cevat Bey'in de gönlünü tutuşturmuş görünmektedir." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.21.)

450 *Albayrak*, 18 Mart 336/1920, Sayı: 77; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.22.

451 *Albayrak*, 25 Mart 336/1920, Sayı: 79.

rak tanıyacaktır.”

Dursun Ali Akbulut, bu yazı hakkında şu noktaya dikkat çekiyor:⁴⁵²

“Müştak Sıtkı’nın bu makalesinde göze çarpan nokta; onun “dünkü Moskofluk” ile bugünkünü ayırt edici bir üslup kullanmasıdır. Bu durum Bolşevik prensiplere yönelişin ilk göstergesi sayılabilir. Fakat bu zamana kadar komünizmden açıktan açığa bahsedilmemiş olması da bir gerçektir. Çünkü Erzurum halkının belleğinde nakışlanan korkunç Rus imajı henüz silinmemiştir. Bolşevik de olsa Rus nihayetinde yine Rus’tur.” Fakat Müştak Sıtkı aynı makalede bu Rus imajını yumuşatmaya çalışıyor ve şöyle diyordu:⁴⁵³

“...Dünkü Moskofluk ki, bu gün harabesinde yeni ve insanî bir emelin beşikleri sallanıyor, güneşleri doğuyor ve onun için Türk, bu yeni ufkun merd ve necip yolcularına arz-ı selam ediyor. Çünkü Türk hakkına tecavüz edilmedikçe aziz ve insani gayelerine hürmet edildikçe barut kokusundan iğrenmiş, güller ve çiçeklerle tarihini kucaklamıştır.”

Albayrak Gazetesi’ndeki bu makalede, Rusya’daki yeni Bolşevizm rejimi övülmekte idi. Bu da Albayrak Heyeti’nin İtilâf Devletleri’nce *“aldatılmış olmaktan doğan ruhi gerilimlerinin”* bir sonucuydu.⁴⁵⁴ İtilâf devletlerinin bu tavırları Türk Milleti’ni başka yönelişlere mecbur bırakmıştı. Albayrak Heyeti de bu arayışın Doğu Anadolu’da ilk öncülerini olma özelliğini taşıyordu.⁴⁵⁵

Albayrak Gazetesi’nin Bolşevik eğilimlere yönelmesinin sebebi tek başına İtilâf Devletleri’nin haksız davranışları karşısında duyulan hayal kırıklığı değildi. Bolşevik İhtilali’nin kulağa hoş gelen prensipleri bu yönelmede etkili olduğu gibi Milli Mücadele döneminde başlayan Türk-Sovyet yakınlaşması da Albayrak Gazetesi’nin fikir yönünü

452 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.23.

453 Albayrak, 25 Mart 336/1920, Sayı: 79.

454 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.23.

455 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.31.

etkileyen bir unsur olarak ön planda görünüyordu.

Bolşevikler, 6-7 Kasım 1917’de Krenski Geçici Hükümeti’ni bir ihtilalle devirerek iktidarı ele geçirdikten bir gün sonra 8 Kasım 1917’de bir barış dekreti neşretmişlerdi.⁴⁵⁶ Bu dekrette göze çarpan en önemli nokta; “ilhaksız-tazminatsız” bir barış tezinin öne sürülmüş olmasıydı. Ancak yeni Sovyet Hükümeti, hiçbir devlet tarafından tanınmadığı için bu barış dekreti önceleri pek ciddiye alınmamıştı. Fakat daha sonra bu barış teklifi İttifak devletleri ve özellikle Osmanlı Devleti tarafından ilgi ile karşılanmıştı.⁴⁵⁷

3 Aralık 1917 tarihinde Rusya ve Şark’taki emekçi Müslümanlara hitaben yayınlanan Lenin ve Stalin imzalı beyannamede ise Rusya’da yeni bir idare kurulduğundan, Türkiye aleyhine yapılan anlaşmaların yırtıldığından ve bütün dünyanın mazlum milletlerine yardım götürüleceğinden bahsedildikten sonra Müslümanlardan yardım beklendiği belirtilmekteydi.⁴⁵⁸

Anadolu’da Milli Mücadele Hareketi’nin başlamasıyla birlikte bir Türk-Sovyet yakınlaşması görülmeye başlanmıştı. Ortadaki düşman aynı olmasına rağmen bu yakınlaşma ve dostluk sürecinde her iki tarafında amacı ve beklentileri farklı idi.

Kurtuluş Savaşı’nda milli davanın kazanılması için Bolşeviklerden silah, cephane ve para yardımı sağlamak ve onları İtilâf devletlerine karşı silah olarak kullanmak stratejik bir zorunluluk olarak görülmüştü.⁴⁵⁹ Bu yüzden Bolşeviklerle başlayan yakınlaşmanın Türkiye açısından büyük bir önemi vardı. Bolşeviklerin, Milli Mücadele’ye sempati ile yaklaşmalarının sebebi ise; yapılan mücadeleye bir Bolşevik damgası vurarak ideolojilerini Türkiye’de yayıp bir komünist

456 Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998, s.32, 39.

457 Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.35.

458 Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.649-652, Ek No: 18.

459 Mete Tunçay, “Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar”, *Yön Gazetesi*, 20 Ocak 1967, Yıl: 6, Sayı: 199, s.8; Tahsin Ünal “İlk Bolşevik Münasebetleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/8, (Eylül, 1967), s.8-9.

idare kurulmasını arzu etmeleri idi.⁴⁶⁰ Bu yüzden onlar daha TBMM Hükümeti kurulmadan Türkiye ile ilgilenmişler ve gerçekleştirmek istedikleri Dünya Proleter İhtilali'nde Türkiye'ye de yer ayırmışlardı.⁴⁶¹

Olaylar bu şekilde bir yakınlaşma sürecine girerken Anadolu'daki birçok aydın Rusya'daki Bolşevik İhtilali ile aralarında bir yakınlık bulmuşlardı. Türk milliyetçileri bile Sovyet tecrübesinden Türkiye'ye uygulanabilecek dersler alınabileceğine inanmışlardı. Halk arasında ise komünizmin İslâm'ın yeni bir ifadesi olduğu sanılmaktaydı.⁴⁶² İşte Albayrak Heyeti'nin fikir yönünün Bolşevik eğilimlere doğru yönelmesinin bir sebebi de meydana gelen bu gelişmelerdi. Nitekim Müştak Sıtkı Bey, 1 Nisan 1920 tarihinde yayınladığı "Yeşil ve Kızıl" başlıklı makalesinde İslamiyet ile Bolşevizm arasında bir bağ kurmuş ve ABD'den ümit kesildiğini belirtmişti.⁴⁶³

Bu tarihlerden itibaren Albayrak Gazetesi'nde Bolşevizmle ilgili yazıların daha belirgin ve artan bir sayıda işlendiği görülmektedir.⁴⁶⁴

1920 yılı sonlarına doğru Albayrak Gazetesi'nde bazı komünistlerin yazılarına da rastlamak mümkündü. Nitekim, 1 Ağustos 1920'de Erzurum'a gelen ve Kâzım Karabekir Paşa ile görüşen Türkiye Komünist Partisi Merkez Heyeti üyesi Salih Zeki'nin Albayrak'ta yayınlanan bir makalesinde; Türk inkılâpçılarının Avrupa emperyalizmine karşı komünizme sarılmaktan başka çareleri olmadığından bahsediliyordu.⁴⁶⁵

460 Ünal, "İlk Türk-Bolşevik Münasebetleri", *HTM*, II/8, (Eylül, 1967), s.11.

461 Armaoğlu, 20. Yı. *Siyasi Tarihi*, s.308.

462 George Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s.94-95.

463 "Yeşil ve Kızıl..., Biri ezanın yuvasından diğer nakusun me'vasından uçarak yeni bir mefkurenin ilhamı altında birleşen bu renkler beşerin ufku melûlüne sıcak bir ruhla yürüyorlar." (*Albayrak*, 1 Nisan 336/1920, Sayı: 81.)

464 "Albayrakçılar gazetelerinde böyle konulara yer verirken her şeyden evvel dünyada yalnız kalmışlık korkusunu halkın üzerinden atmayı ve Müslüman Türklere de uzaklarda bir yerlerde dost yerine konulabilecek birilerinin var olduğunu göstermeyi ön planda tutmuş olmalıdırlar." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.36.)

465 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.98, dip.89. Salih Zeki, Erzurum'da Albayrak Gazetesi sahibi ve başyazarı Mithat Bey'in evinde misafir olmuş ve Albayrakçılar'la uzun uzun konuşmak imkanı bulmuştu. Bu dönemden itibaren Albayrak Gazetesi neşriyatının tamamen değiştiği ve Bolşevizm propagandası yapmaya başladığı vurgulanır. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.98.)

Albayrak Heyeti⁴⁶⁶ 31 Ağustos 1920’de Erzurum’a gelen Rus Sefâret Heyeti karşılama töreninde de bulunmuş ve bu heyetle ilgili haberlere gazetede geniş yer verilmişti. Mithat Bey, burada yaptığı konuşmada; Türk ve Rus milletlerinin emperyalistlerin kurbanı olduklarını ve onların ülke içinde açtıkları savaşla insanlığa ahlak ve kurtuluş dersi verdiklerini belirtmişti.⁴⁶⁷ Bu törende Rus Sefâret Heyeti Başkanı’nın “*Yaşasın Türkiye’nin Kızıl Ordusu!*” şeklindeki beyanı da gözden kaçmayan bir noktaydı.⁴⁶⁸

Albayrak Gazetesi’nde, 1-20 Kasım 1920 tarihleri arasında “*Yeni Fikirler Karşısında Türkiye*” başlıklı beş adet imzasız makale yayınlandı. Bu yazıların Süleyman Necati Bey’e veya kardeşi Mithat Bey’e ait olması kuvvetle muhtemeldi.⁴⁶⁹ Bolşevizm hakkında övgüler taşıyan makalelerde, kanlı bir şekilde de olsa Türkiye’ye girmesi muhtemel olan Bolşevik ilkelerinin millet hayatımıza bütünüyle değil, sadece toplumumuzda aksayan müesseseler için düşünülmesi gerektiği belirtilmiş, ayrıca askerlerin mülkî ve idarî işlerden çekilmeleri gerektiği savunulmuştu. Ayrıca “*zulüm bulutlarının arkasından bir nurun, bir ümit güneşinin yanık gönüllere teselli olacağından*” söz edilmekteydi.⁴⁷⁰

Albayrak Gazetesi, Bolşevik fikirleri yaymaya çalışırken Bolşeviklerin asıl yüzü de yavaş yavaş ortaya çıktı. Bolşevik idaresi altında ezilen Türklerin sesleri Albarak’ın gözlerini açmıştı. Gazetenin başyazarı Mithat Bey, batılı emperyalistlere nasıl karşı çıktıysa aynı şekilde Ruslara da karşı çıkmış, 17 Ocak 1921 tarihli Albayrak Gazetesi, hem İngilizleri hem de Rusları hain olarak nitelendirmişti.⁴⁷¹

Bununla beraber Bolşevizmin insani prensipleri Mithat Bey’in düşüncelerinde o kadar büyük bir etki yapmıştı ki; Rusların bu dav-

466 O tarihte Cevat Bey, Bakü Kongresi’ne katılmak üzere Bakü’de, Süleyman Necati ise Ankara’da bulunuyordu. Heyeti karşılamaya giden Müştak Sıtkı ve Mithat Bey idi. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.44.)

467 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.42.

468 Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, s.119.

469 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.65.

470 *Albayrak*, 1 Teşrin-i Sâni 336/Kasım 1920, Sayı: 116.

471 *Albayrak*, 17 Kanun-i Sani 337/Ocak 1921, Sayı: 127.

ranışları bile onun bu düşüncelerini etkileyemedi. O, sadece bundan sonra Bolşevizmin emperyalist emellere alet edilmemesine ve insanların bu sistem içerisinde ezilmemesine karşı cephe aldı.⁴⁷² Albayrak Heyeti'nin bu fikirleri tatbik uğruna yaptıkları bazı hareketler Erzurum'da bazı siyasi olayların gelişmesine sebep oldu. Birçok kişi bu olaylara istemeyerek de olsa karıştı.

Albayrak Heyeti bütün bu olaylardan sonra gerçekten komünist mi olmuştu? Dursun Ali Akbulut bu soruya "Elbette Hayır" cevabıyla başlayarak şöyle devam etmektedir:⁴⁷³

"Çünkü her sistem gibi komünizm de iktisadî, içtimaî, idarî, siyasî vb prensipler bütünüdür. Sistem bir bütün olduğu halde prensipleri de kendi içinde uyum gösterir. Onun içindir ki, bir sistem ya bütünüyle kabul edilir ya da reddedilir. Komünist-Bolşevik Prensipleri arasında Albayrakçıların dikkatini en çok insani olanları çekmiştir. Daha sonra Doğu Anadolu'nun tarihi ve coğrafi şartları onları komünizmin idari prensiplerine yaklaştırmıştır. Bununla birlikte Albayrakçılar, iktisadî ve içtimaî sahalarda Türk'ün öz değerlerine sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır. Bolşevizmin idarî prensipleri ile Türk'ün iktisadî ve içtimaî geleneklerini aynı potada eritmek ve bundan yeni bir sistem vücuda getirmek gibi bir iddiaya kapılmamışlardır. Bir yeniliği alıp uygulayabilmek için o yeniliği ortaya çıkaran hayat görüşünü de benimsemek gerekiyordu. Ancak Albayrakçılar çok gençti ve bunun farkında değillerdi. Onlar işin felsefesi ile değil doğrudan doğruya uygulama yönüyle zihinlerini meşgul ediyorlardı. Albayrakçılar komünizmin insani prensiplerinden övgüyle söz etmiş olmalarına rağmen hiçbir zaman kendilerinin Komünist-Bolşevik oldukları iddiasında bulunmamışlardı. Onlar, savundukları sistemi nasıl adlandırıyorlardı. Kendilerine solcu mu diyorlardı? Hayır. Onlar yeni oluşturmaya başladıkları sistemden bazen "Halkçılık" bazen de "Memleketçilik" diyerek söz etmekteydiler. Solcu kelimesi Albayrak literatüründe hiç kullanılmamıştı."

472 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.72.

473 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.32-33.

Gerçekten de o dönemde Albayrak Heyeti'nin Türkiye'de bulunan komünist gurup, parti ve hareketlerle de hiçbir şekilde bir bağının olmadığı anlaşıyordu. Bu sebeple sol akımlarla ilgili çalışmasında Mete Tunçay, Albayrak Heyeti'ni söz konusu akımlar arasında sıralamamış onları başka solcular kategorisi içerisinde incelemiştir.⁴⁷⁴ Burada göze çarpan nokta, Albayrak Heyeti'nden Cevat Bey'in Bakû'deki Türkiye Komünist Fırkası'nın Kongresi'ne katılması fakat bundan sonra hiçbir ilişki sürecine girmeden bu hareketten kendisini soyutlamış olmasıdır. Bu olayın arkasında yatan bazı olasılıklara ileride değinilecektir. (Bkz. Bölüm: VI)

F. Erzurum'da Halk Hükümeti Yapmak Girişimi

Erzurum'da halk hükümeti yapmak girişimi, Albayrakçılar'ın savunmakta oldukları "halkçılık" düşüncesinin bir neticesiydi.⁴⁷⁵ Bu düşüncenin köklerini çok daha önceye götürebilmekle beraber söz konusu düşünceye ait ilk tespitlere Albayrak Gazetesi'nin 14 Aralık 1919 tarihli nüshasında rastlanmaktadır. "*Şark-î Anadolu'nun Hakiki Vaziyetine Dair*" başlıklı yazıda halk hükümeti ile ilgili şu konulara değinilmiştir:⁴⁷⁶

"...Bu badireden vatanımızı kurtarmış olduğumuz halde çıkarmağa muvaffak olunca hepimize teveccüh eden ilk vazife şüphesiz buraların da artık insanî esaslar, içtimaî vaziyetlerin doğurduğu hukukî şekiller ile idaresini temine çalışmak olacaktır. Şark-î Anadolu'un halkı da idareye iştirak etmeli ve her vilayet kendi kendini idareye başlamalıdır..."

474 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.115.

475 "Esasen Albayrakçılar'ın uygulama alanına koymaya çalıştıkları halkçılık düşüncesi, Ankara'da bir program haline getirilmişti. Blâhire Mustafa Kemal Paşa tarafından 13 Eylül'de kanunlaşmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne sevk edilecektir. Vilâyetlerin yönetimi bakımından Büyük Millet Meclisi'ne sevk edilen kanun taslağı ile Albayrakçılar'ın düşünceleri az çok paralellik göstermekteydi. Bununla birlikte henüz meclisten çıkmayan ve bu nedenle de kanunlaşmayan bir programı, bir emrivaki şeklinde Erzurum'da uygulamaya kalkışmak hukukî çizgiyi aşmak demektir." (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.46.)

476 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.46.

Dursun Ali Akbulut, konu ile ilgili olarak şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:⁴⁷⁷

“Bu satırlar yazıldığı sırada henüz Türkiye Büyük Millet Meclisi açılmış ve dolayısıyla Ankara Hükümeti idareye el koymuş değildi. Ortada bir Heyet-i Temsiliye bulunmakla birlikte İstanbul Hükümeti’nin hukukî ve siyasî varlığı Anadolu’ca tanınmaktaydı. Hal böyle olunca Erzurum’daki halk hükümeti yapmak girişimini Türkiye Büyük Millet Meclisi ve onun hükümetine karşı kasdî bir hareket olarak değerlendirmemek gerekir. Bu hareketin fikri kaynakları çok daha eski olmakla birlikte uygulama alanına konulmasının Ankara hükümeti zamanına rastlamış bulunması, “halk hükümeti yapmak” düşüncesi açısından gerçekten büyük bir şanssızlık olmuştur. Çünkü evvelâ zamanlama son derece yanlış ve ikinci olarak da uygulama imkânları hesaba katılmış değildir.”

Bu süreç gözden geçirildiğinde Erzurum eksenli olayların şu şekilde cereyan ettiği görülmektedir:

Albayrak Heyeti’nden Mithat ve Cevat Bey, Kolordu Kurmay Başkanı Mustafa Bey’le birlikte 8 Ağustos 1920’de “Halk Hükümeti” konusunda görüşmek üzere Hasankale’ye Kâzım Karabekir Paşa’nın yanına gitmişlerdi.⁴⁷⁸

Albayrakçılar, düşüncelerini uygulamaya koymak hususunda Kâzım Karabekir Paşa’dan destek bulamayacaklarını, üstelik paşanın kendilerine engel olacağını anlamışlar, bu sebeple Ankara’da bulunan Erzurum Mebusları Celalettin Arif ve Hüseyin Avni Beylerle temasa geçmişlerdi. Aynı günlerde çok önemli olan Doğu Harekatı da gerçekleştirilmek üzereydi. Dolayısıyla doğuda kritik günler yaşanmaktaydı. Böyle bir ortamda Celâleddin ve Hüseyin Avni Beyler izinli olarak

477 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.46.

478 Şehidoğlu, *Bakü Kurultayı...*, s.23; Kâzım Karabekir, bu olaydan şu şekilde bahseder: “8 Ağustos’ta yeni Maârif Müdürü Mithat Bey -Albayrak Gazetesi Sahibi- Muallim Mektebi Müdürü Cevat Bey ve Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Mustafa Beyler Hasankale’de bana geldiler ve halk hükümeti teşkili zorunluluğunu bilhassa Mithat Bey anlattı. Esasen orduma bu hususta emirler vermiştim. Kendilerine de buna katiyen müsaade etmeyeceğimi ve Ankara’da milli hükümetin kanunlarından hariç her teşebbüsü ezeceğimi anlattım.” (Karabekir, *İstiklal Harbimiz, II*, s.122; Fethi Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, (1910-1960)*, Ankara, 1967, s.229.)

Erzurum'a gelmişlerdi.⁴⁷⁹

Celaled-din Arif ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'a gelmesi Albayrakçılar için bulunmaz bir fırsattı. Çünkü, her iki şahıs da Erzurumlularca sevilip sayılıyordu. Mithat ve Sıtkı Beyler kendi başlarına bir şey yapamayacaklarını, Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaretten sonra daha da iyi anlamışlardı. Bu yüzden fikirlerinin uygulamaya koyma yönünü Celaled-din Arif ve Hüseyin Avni Bey'e bırakmışlardı.

Celaled-din Arif ve Hüseyin Avni Beyler de Erzurum'a geldiklerinde şehirdeki memnuniyetsiz havanın neticesi olarak ortaya çıkan dedikodulardan hareketle duruma el koymayı gerekli görmüşler, bu da işlerin daha da karışmasına sebep olmuştu.⁴⁸⁰

Celaled-din Arif Bey, ilk karşılaşmalarında Kâzım Karabekir Paşa'ya, Mustafa Kemal Paşa'nın, onu kurulması tasarlanan Doğu Vilâyetleri Genel Müfettişliği'ne atamayacağını düşündüğünü söylemişti. Bu durumu kolordunun başından alınması şeklinde değerlendiren Kâzım Karabekir Paşa da söz konusu makama Celaled-din Arif Bey'in atanmasını Meclis Başkanlığı'ndan istemişti.⁴⁸¹ Ankara'dan Kâzım Karabekir Paşa'nın gönderdiği telgrafa daha cevap gelmeden Celaled-din Arif Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya ardı ardına vilâyetin idaresiyle ilgili şikayetleri içeren üç ayrı telgraf çekti. Celaled-din Arif Bey, bu telgraflarda subayları ve Kâzım Karabekir Paşa'yı suçlamıştı.⁴⁸² Neticede Kâzım Karabekir, Celaled-din Arif Bey'i emri atına alıp bir bakıma

479 Mebusların gelişlerinin görünürdeki sebebi Erzurum Vali Vekili Miralay Kâzım Bey hakkındaki dedikodular ve vilâyette işlerin iyi yürümediği yolundaki haberlerdi. Celâleddin ve Hüseyin Arif Beyler şikayetleri dinleyecekler, vilâyet işlerini düzene koyduktan sonra geri döneceklerdi. Fakat olayın bir de gizli bir yönünün olduğu anlaşılıyor. O da; vilâyet makamının seçimle iş başına getirilecek bir vali tarafından durdurulması idi. Bu arada vali tayinleri, Kanun-ı Esasi mucibince Ankara'dan yapılıyordu. Albayrakçılar'ın bu işi onlara havale etmelerindeki sebep her iki şahsın da Erzurumlularca sevilip sayılır olmaları idi. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.48,49.)

480 Dursun Ali Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi Celaled-din Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", AÜ. *ALİTE Dergisi*, I/3, (Mayıs, 1989), s.100.

481 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.163. Kâzım Karabekir Paşa, hem kendi makam değişikliğini önlemek hem de Celaled-din Arif Bey'i şu veya bu şekilde memnun etmek için bu hareketi yapmıştı. (Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", AÜ. *ALİTE Dergisi*, s.70.)

482 Akbulut, "Şark Harekâtı Öncesi...", AÜ. *ALİTE Dergisi*, s.71-75; M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, Ankara, 1987, s.634.

susturmak için ona Erzurum Vali Vekilliği'ni kabul ettirmişti.⁴⁸³ Ancak Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül'de telgrafla bu işe bir açıklık getirmiş, Büyük Millet Meclisi üyeliği ile memurluğun bir kişi üzerinde bulunamayacağı ile ilgili yasanın maddesini olduğu gibi yazdıktan sonra "Celaledin Arif Bey Erzurum valiliğine atanamaz. Milletvekilliği'nden çekilirse bu valiliğe atanması Bakanlar Kurulu'na önerilebilir" şeklinde meclisin tavrını ortaya koymuştu.⁴⁸⁴

Bu durum Albayrakçılar'ın hesaplarını alt üst etti. Onlar, Ankara'dan atanacak bir valiye hiç de sıcak bakmıyorlardı. Bu sebeple Ankara'ya bir bir şikayet telgrafları yağmaya başladı. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın Celaledin Arif Bey'e cevabı da çok sert olmuş, 23 Eylül tarihli telgrafında kanunsuz hareketlerine son vererek derhal Ankara'ya dönmesi hususunda Celaledin Arif Bey'i uyarmıştı.⁴⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa ile Celaledin Arif Bey arasındaki ilişkiler kopma noktasına geldiği bir sırada, 28 Eylül 1920'de Erzurum'dan Ankara'ya 50 imzalı oldukça sert bir telgraf çekildi.⁴⁸⁶ Bu telgrafın ardından Mustafa Kemal Paşa imza sahiplerinin derhal tutuklanarak Ankara'ya gönderilmesini XV. Kolordu Kumandan Vekili Miralay Kâzım Bey'e emretmiş, Kâzım Karabekir Paşa ise bu işi bizzat halledeceğini bildirmişti.⁴⁸⁷

1 Ekim'de Sarıkamış'taki cephe karargahından Erzurum'a dönerek meseleyi araştırmaya başlayan Kâzım Karabekir Paşa, vilâyette suiistimaller olduğu şeklinde çıkarılan dedikoduların esası olmadığını ve bu dedikoduları çıkarmak isteyenlerin Ermenilerle çok kritik bir dönemde bulunduğumuz bu günlerde orduyu yıpratmak amacıyla

483 Kâzım Karabekir Paşa, Celaledin Arif ve icap edenlere "Erzurum Erzurumlularıdır formülünü vaktiyle "Mısır Mısırlılarıdır" diye çıkararak oraya yerleşenlerin veya Bolşeviklerin çıkarmış olduğunu söylemiş ve onu emri altına alabilmek için de vali vekilliğini kabul ettirmişti. (Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.171.)

484 Atatürk, *Nutuk*, II, s.639.

485 Atatürk, *Nutuk*, II, s.645.

486 M. Kemal Paşa bu telgrafın Maârif Müdürü Mithat Bey'in evinde toplanan birtakım kimseler tarafından tertip edildiğini vurgulamıştır. (Atatürk, *Nutuk*, II, s.647-648.)

487 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.175; Akbulut, "Şark Harekatı Öncesi...", AÜ. *AİTE Dergisi*, s.87. Kâzım Karabekir Paşa, bu işi bizzat halledeceğini belirtmekle Albayrakçılar'ın dahil bulunduğu grubu koruyucu bir tavır takınmıştı. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.51.)

olduklarını Celaleddin Bey'e anlatmaya çalışmış ve Ankara'ya çektiği telgrafı düzeltmesini ve bir vali vekili vazifesinden ileri gitmemesini ihtar etmişti.⁴⁸⁸

Bununla beraber Erzurum'da meydana gelen bu olaylar Şark Harekâtı'nın zaferle sonuçlanmasına kadar devam etti. Durum Celaleddin Arif ve Hüseyin Avni Beylerin 26 Kasım 1920'de⁴⁸⁹ Erzurum'dan ayrılmasıyla birazda olsa yumuşadı. Albayrak Gazetesi, mebusların Erzurum'dan ayrılmasını haber yapmış ve şunları kaydetmişti:⁴⁹⁰

"Üç aya yakın bir zaman halkımız arasında samimi bir hayat geçirerek memleketin ihtiyaç ve emelleriyle yakından temas eden.... mebuslarımız geçen cuma günü Ankara'daki vazifeleri başına hareket ettiler. Memleket kalbindeki hasretini tamamen tatmin edemedi bu iki güzide evladından ayrıldı..."

Cevat Bey'in de adının geçtiği Erzurum'daki halk hükümeti girişiminde özellikle Mithat Bey'in aktif ve ısrarcı bir rol oynadığı görülmektedir.⁴⁹¹ Bu gelişmeler esnasında Hasankale'de Kâzım Karabekir Paşa ile halk hükümeti kurma girişimi hakkında yapılan sohbet bir tarafa bırakılacak olursa Cevat Bey, aktif olarak hiçbir zaman ön planda yer almamış, Mithat Bey'in ağırlığı burada da kendini göstermişti.⁴⁹² Ayrıca 28 Eylül tarihli Ankara'ya çekilen 50 imzalı telgrafta da Cevat Bey'in imzası yoktu.⁴⁹³

Doğuda Ermenilere karşı bir hareketin hazırlıkları esnasında Erzurum'da meydana gelen ve epey bir sıkıntıya sebebiyet veren bu olayların sebepleri kısaca şöyle değerlendirilebilir:

488 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.177-178.

489 Atatürk, *Nutuk*, II, s.651.

490 *Albayrak*, 29 Teşrin-i Sani 1336/Kasım, 1920, Sayı: 120.

491 Mithat Bey, Erzurum'daki bütün vilâyet memuriyetlerinin Erzurumlulara verilmesini istemiş, Erzurum kadılığına tayin edilen Edip Efendi hakkında gazetede "*Erzurum kıymetli bir evladını daha kazandı*" diye başlık atarak Erzurum'u tebrik etmişti. (*Albayrak*, 20 Ağustos 1336/1920, Sayı:107; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.48) Yine Mithat Bey, Erzurumlu Münir Bey'in polis müdürlüğüne vekaleten tayinini çok yerinde bir karar olarak görmüş ve yine halka kutlama mesajları vermişti. (*Albayrak*, 20 Eylül 1336/1920, Sayı: 110; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.52.)

492 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.52.

493 *ATASE Arşivi*, A.4/6663, D.no: 31-18, K1: 721, F: 1-101.

Her şeyden önce Erzurum halkı bütün fedakârlıklarına rağmen Şark Harekâtı'nın geciktiğini ve sınır ötesinde Müslüman kardeşlerinin Ermeniler tarafından ezildiğini görerek sıkıntılı bir döneme girmiş ve bu sıkıntı gerçekleşen olayların zeminini oluşturmuştu. İkinci olarak; Albayrak Heyeti'nin ve Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti'nden bazı kişilerin Erzurum'da halk hükümeti kurmak istemeleri ve Mithat Bey'in heyecanlı yapısının Erzurumluları peşinden sürüklemesi olayların büyümesine sebep oldu. Son olarak da; Celaleddin Arif Bey'in bu ortamı kullandığı düşünülebilir. Celaleddin Arif Bey, Osmanlı Meclis-i Mebusân Reisi sıfatını kaybederek TBMM'de Reis-i Sâni'lik yani ikinci makamlık mevkiine düştüğü için bu durumu hazmedememiş ve Erzurum'da alevlendirdiği olaylarla Mustafa Kemal Paşa'nın durumunu sarsmaya çalışmıştır.⁴⁹⁴

Celaleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Beylerin Erzurum'dan ayrılmaları bile olayları tam anlamıyla dindirememiş, halk hükümeti kurma girişimi faaliyetleri ancak Mithat Bey'in tutuklanıp Albayrak Gazetesi'nin kapatılması ve vali başta olmak üzere vilâyet kadrosunda yapılan bazı değişikliklerle önlenmiştir.

494 Akbulut, "Şark Harekatı Öncesi...", AÜ, *AlîTE Dergisi*, I/3, (Mayıs, 1989), s.100.

ALTINCI BÖLÜM

BAKÛ KONGRELERİ'NDE (EYLÜL 1920)

CEVAT BEY

1920 Eylül ayı içerisinde Bakû'de Türkiye'yi yakından ilgilendiren iki kongre yapılmıştı. Bu kongrelerden ilki; 1-8 Eylül tarihlerinde yapılan Doğu Halklarının I. Kongresi,⁴⁹⁵ ikincisi ise; 10-15 Eylül'de toplanan Türkiye Komünist Teşkilatı'nın Birinci Kongresi idi.⁴⁹⁶ Cevat Bey, bu kongrelerden ilkinde Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum'dan seçilen heyet içerisinde görevli olarak,⁴⁹⁷ ikincisine ise (TKF Kongresi) elimizde belgesi bulunan bir görevlendirme olmadan katılmış ve Başkanlık Divanı'na seçilerek bir konuşma yapmıştı.⁴⁹⁸

A. Doğu Halkları'nın I. Kongresi (1-9 Eylül 1920)

1920 yılı içerisinde Rusya'daki duruma tamamen hakim olan Bolşevikler artık inkılâplarını dış dünyaya yayma zamanı geldiğine inanarak, propaganda ve teşkilatlarını Doğu ve Batı dünyasına yayma çabasına girişmeye başlamışlardı.⁴⁹⁹ Doğu Halkları Kurultayı da Sovyetlerin bu konuda Doğu dünyasına uzanma politikalarının bir halkası idi. Bununla beraber böyle bir kongre düzenlemekteki Sovyet amaçları Ali Fuat Cebesoy tarafından şu şekilde belirlenmişti: ⁵⁰⁰

1. *Cepheden ve garp hududundan Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketlerini Şark'tan ve müstemlekelerden sokmak.*
2. *Üçüncü Enternasyonel'in İkinci Enternasyonel'e mukabil köylü ve*

495 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı , Bakû, 1920 (Belgeler)*, s.9.

496 Mete Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9.

497 Zürcher, *Milli Mücadele'de İttihatçılık*, s.179, dip.42.

498 *TKF'nin Birinci Kongresi*, s.14-16; Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I, Belgeler 2*, s.279-280,

499 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.130.

500 Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1995, s.32.

*amele hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek.*⁵⁰¹

3. *Şark milletlerinin kendileri ile beraber olduğunu Avrupa'ya göstermek.*
4. *Şark milletlerini ihtilâle, kıyama davet ve mecbur etmek.*
5. *Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek İslâm milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.*
6. *İnkılapçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslâm alemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslâm alemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkarılmasına teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulûl ve nüfuz etmek.*

Bütün bunların yanında Bakû Kurultayı, Batı'ya karşı düzenlenen bir boy gösterisi idi. Sonuç olarak kongrenin amacının Doğu'nun sömürge, yahut yarı sömürge durumundaki milletlerini emperyalizme karşı ayaklandırmak olduğu söylenebilir.⁵⁰²

Doğu Halkları Kurultayı'nın toplanmasının ne zaman kararlaştırıldığı konusunda değişik kaynaklarda farklı tarihler gösterilmektedir. Bu farklı tarihlendirmelerin orijini olarak genelde iki kaynak gösterilmiştir. Bunlardan ilki Ali Fuat Cebesoy'un verdiği tarihe dayanarak ileri sürülen Doğu Halkları Kongresi'nin III. Enternasyonel'in II. Kongresi'nde kararlaştırıldığıdır.⁵⁰³ İkinci tarih olarak da, Cosroe Chaqueri tarafından belirlenen "29 Haziran 1920" Halk Komiserleri toplantısında kararlaştırıldığı yönündeki tarihtir.⁵⁰⁴ Bu iki tarihlendir-

501 Sovyetler Batı'ya yönelmek ve onları ihtilalci bir cephede birleştirmek amacıyla 1919'da Moskova'da Üçüncü Enternasyonel Merkezi'ni kurmuşlar ve Batı dünyasına uzanmaya çalışmışlardı. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.130, 131.)

502 Doğu Halklarına hitaben kurultayın yayınladığı bildiride de "emperyalizme karşı cihat" teması işlenmektedir. (Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar" *Yön Gazetesi*, Yıl:6, Sayı:199, 20 Ocak 1967, s.9.)

503 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.18; Süreyya Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Sol'dan El Koymaya Çabaları*, s.124; *Birinci Doğu Halkları Kurultayı* (Bakû, 1920), s.9; Oğuz Şaban Duman, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, İstanbul, 1999, s.31.

504 Cosroe Chaqueri (Hüsrev Çakeri), *Bakû Kongresi*, (Çev. Yuluğ Tekin Kurat), Ankara, 1984, s.1.

meden ayrı olarak Yavuz Aslan, “Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi” adlı eserinde şunları ifade eder: ⁵⁰⁵

“Azerbaycan Cumhuriyeti’ndeki Eski Komünist Partisi Arşivi’nde tarafımızdan yapılan araştırmalarda Doğu Halkları’nın I. Kongresi’nin Üçüncü Enternasyonal’in II. Kongresi’nden ve 29 Haziran 1920’de yapıldığı belirtilen Halk Komiserleri Konseyi toplantısından daha önce kararlaştırıldığı anlaşılmıştır. Doğu Halkları Kongresi’ni toplama fikri Üçüncü Enternasyonal’in İkinci Kongresi hazırlıklarının yapıldığı ve çeşitli yerlerden bu kongre için delegelerin Moskova’ya geldiği sıralarda ortaya atılmıştır. Moskova siyasi platformlarında olgunlaşmaya başlayan bu fikir ilk olarak Komünist Enternasyonalin İcrâ Komitesi’nin 18 Haziran 1920 tarihinde yapılan toplantısında ele alınmış ve Bakû’de Doğu Halkları’nın temsilcilerini bir araya getirecek bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır.”

Bakû Kongresi’ni tertipleyenler yapılan çağrıyı tam bir duygu sömürüsü içinde yapmışlardır. Kongrenin çağrı duyurusunda, “önce-leri çölü, kutsal yerleri ziyaret etmek için geçmeye alıştınız. Şimdi ise çölü dağları ve nehirleri birbirinizle karşılaştırmak, zincirlerinizden nasıl kurtulacağınızı tartışmak, eşit, özgür ve kardeşçe yaşamak için birleşmek üzere aşmaktasınız” şeklindeki ifadeler dikkat çekicidir. ⁵⁰⁶

1. Kongreye Katılan Delegeler

Doğu Halkları Kurultayı’na Şark milletlerini temsilen 55’i kadın olmak üzere iki bine yakın murahhas katıldı. Murahhasların katıldıkları ülke ve halklar ise şunlardan ibaretti: ⁵⁰⁷

505 Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.132-133.

506 Duman, *Doğu-Batı Meselesi ...*, s.33.

507 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.18. Aslında Doğu Halkları Kongresi hazırlıklarını yapmak için kurulan teşkilat bürosu kongreye toplam 3280 delegenin katılmasını öngörmüş fakat kararlaştırılan sayıda delegenin kongreye katılımı sağlanamamıştır. Zamanın darlığı ve doğunun o günkü vaziyeti göz önüne alındığında bu durumun gayet normal olduğu düşünülebilir. (Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.141.)

Türkiye, İran, Hindistan, Bülücistan, Afganistan, Çin, Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan, Buhara, Khıyva, Türkistan, Taşkent, Fer-gane, Semerkant, Türkmenistan, Çeçenistan, Kuban, Kırgız, Şimali Kafkasya, Terek, Ukrayna, Kırım, Şark Yahudileri, Azerbaycan, Başkırđistan, Tataristan, Kazakistan ve Kalmuk Cumhuriyetleri.

Ali Fuat Cebesoy'un vermiş olduğu ortalama 2000 delege rakamını net olarak 1891 olarak verenler vardır. Kongrenin resmi tutanaklarına göre de kongreye 1891 delege iştirak etmişti.⁵⁰⁸ 1891 delegeden 1273'ü komünist, diğlerleri ise partisizdi. Yine delegelerden 266'sı milliyetini bildirmemiş, 100'den fazlası da soru kağıdı doldurmamıştı.⁵⁰⁹

Kongrede Türkler 235 kişiyle en kalabalık grubu oluşturmaktaydılar. Bunun arkasından 192 kişiden oluşan İran ve Fars delegeleri geliyordu.⁵¹⁰

Bununla beraber, Doğu Halkları Kurultayı ile ilgili yapılan incelemelerde çoğu kez sayısal ifadelerin ve bazı özelliklerin birbirini tutmadığı görölmektedir. Bu çelişki kurultaya ait ana kaynak ve belgelerde de söz konusudur. Bu durum, kongre organizasyonunun acele yapılmış olmasından kaynaklanabileceği gibi, delegeler için komiternce açıkça belirlenen koşulların yerine getirilmemesinden ileri gelmiş de olabilir.⁵¹¹

2. Türkiye Adına Kongreye Katılanlar ve TBMM Hükümeti

Sovyetler, büyük önem verdikleri Doğu Halkları Kongresi'ne

508 Nermin Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.239; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.141.

509 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.141.

510 Yine kongrede 14 Hintli, 8 Çinli, 3 Koreli ve 3 Arap vardı. Ruslar 104 kişi olarak yazılmışlardı ama egemenlik alanları olan Kafkaslardan ve Orta Asya'dan, Türkmenler (35), Tacikler (61), Özbekler (15), Gürcüler (100) ve Ermeniler de (157) kongrede hazır bulunuyorlardı. (Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.239.)

511 Chaqueri, *Bakû Kongresi*, s.4.

Türkiye’den gönderilecek delegeler için TBMM’ne resmen müracaat etmeyip, doğrudan doğruya halkı muhatap alarak kongre davetini halka yapmışlardı.⁵¹² TBMM’nin adeta ikinci plana atılması Mustafa Kemal Paşa tarafından hiç iyi karşılanmamış, bu konuda Mustafa Kemal şunları ifade etmişti: ⁵¹³

“...Son günlerde Bakû’de beynelmilel bir kongre yapılmaktadır. Resmi ve gayri resmi vuku’ bulmakta olan müracaatlarda bizden de oraya murahtaslar davet ediyorlar. Bu davetler doğrudan doğruya halkımıza vuku buluyor. Trabzonlulara, Erzurumlulara her tarafa bir takım davetnameler geliyor, gönderiliyor. Aldığımız malumata göre bazı yerlerden bilhassa huda civar yerlerden bazı zevat bu kongreye icabet etmiştir.

“....Binaenaleyh falan yerde, falan, filan ve filan yerlerde yapılan kongreler filan, filan, filan münferiden davet olunurlar ve bunlar oraya gider ve orada mevzu bahis olan esasatı kabul eder, memleket içinde tatbik etmeye başlarsa, bu doğru bir istikamet olamaz. Biz kongrelere de gideriz. Her tarafa gideriz. Her şeye iştirak ederiz. Yalnız biz ederiz. Millet gider, yani yalnız milletin mümessillerinden mürekkep olan meclis gider ve yapılması gerekli olan şeyi o yapar ve ancak Meclis-i Âlinizin salahiyetini haiz olan memurların herhangi bir mahalde, herhangi bir cemiyette, herhangi bir hükümetle yapacağı temas, söyleyeceği söz, vereceği imza makbul ve muteber olmak lazım gelir. Herhalde biz bugün için kendi nokta-i nazarlarımıza milletimiz, halkımızdan aldığımız hakiki nokta-i nazarlara tabii olarak hareket etmekteyiz...”

Yine Bakû Kongresi’nin resmi olup olmadığı hakkında kendisine yöneltilen bir soruyu Mustafa Kemal Paşa, “Gayri resmidir. Resmi olsa idi, tabii Millet Meclisi’ni davet ederlerdi” şeklinde açıklamıştı.⁵¹⁴

512 Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.143; Doğu Ergil, *Milli Mücadele’nin Sosyal Tarihi*, Ankara, 1981, s.378.

513 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, s.102-103; Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.31; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.144.

514 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, s.103. İngiliz istihbaratının iddiasına göre; Mustafa Kemal, Bakû Kongresi’ne de değinerek Bolşevizm hakkında şunları belirtmiştir: “İlkelerimizi tüm dünya bilir; bunlar

Mustafa Kemal Paşa, kongre hakkındaki bu düşüncelerini Ali Fuat Cebesoy'a bir mektupla bildirdiği gibi, Enver Paşa'ya da adamları aracılığı ile duyurmuştu.⁵¹⁵

Ancak Türkiye'nin çok güç şartlar içerisinde bulunduğu bir dönemde Doğu halklarını ilgilendiren bir kongreye ilgisiz kalması söz konusu olamazdı. Ayrıca kongre bütün doğu halklarından çok Türkiye'yi ilgilendiriyordu. TBMM Hükümeti, Sovyet Rusya'yı kendisine dost yaparak ondan Milli Mücadele için gerekli yardımı almayı planlıyordu. Bu bakımdan kongrede olup biteni ve Sovyet siyasetinin durumunu öğrenmek oldukça önemli idi. Bütün bunların yanında kongreye gelecek diğer halklar arasında gerekli propagandalar yapılabilir ve Türkiye'nin Batı'ya karşı vermiş olduğu mücadelede gerekli destek sağlanabilirdi. Bütün bu sebeplerden dolayı TBMM Hükümeti resmi yollardan olmasa bile kendi belirlediği kişilerin kongrede bulunmasının önemini kavramıştı.⁵¹⁶

Bu yüzden TBMM Hükümeti kongrede olup bitenlerden haberdar olabilmek amacıyla kongreye bir gözlemci gönderilmesini kararlaştırdı. Neticede, o sırada Moskova'da bulunan İbrahim Tali (Öngören)⁵¹⁷ Türkiye adına kongreye gözlemci olarak katılmaya memur edildi.⁵¹⁸

Bolşevizm ilkeleri değildir. Uлуу, Bolşevizm ilkelerini kabule zorlamak asla söz konusu olmamıştır. Türk görüşü, işçi görüşüdür ve halka egemenlik kazandırmak amacı gütmektedir. Bu ilke Bolşevizm'e karşı değildir. Türk'ler ulusçudur ve kendileriyle işbirliği yapan öteki uluslara saygıları vardır. Aynı zamanda Müslümandırlar ve Müslümanlık, ulusçuluğu, şövenist ulusçuluğun üstünde bir düzeye çıkardığından Türk ulusçuluğu, Bolşevizm'in gelişmiş biçimi sayılabilir. Bolşevizm ancak bir sınıfı kapsar; oysaki Türk ulusu, genellikle baskı altındadır. Yetkisiz ve sorumsuz herhangi bir kişinin ülkeye Bolşevik ilkelerini sokmağa çalışması hata olacaktır. Bakü Kongresi'ne ancak BMM temsilcileri olarak gidecektir. Uлуу adına ancak ulusun resmi ve yetkili temsilcileri söz söyleyebilirler.” (Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günleri'nde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri, s.106.)

515 Şehidoğlu, *Bakü Kurultayı...*, s.31.

516 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.145. Doğu Halkları Kurultayı'nı Türkiye açısından ele alan bir çalışma için bkz. Yavuz Aslan, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı, (1-7 Eylül 1920-Bakü)*, İstanbul, 2007.

517 Tıp doktoru olan İbrahim Tali Bey hakkında bilgi için bkz. *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, Yayına Hazırlayanlar: Erdal Aydoğan-Şaban Ortak, İstanbul, 2000.

518 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.18; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1971, s.268; Şehidoğlu, *Bakü Kurultayı...*, s.34; İlhan Darendelioğlu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, ?, 1973, s.89; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.144; Menemencioğlu, “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı, *Tarih ve Toplum*

Bakû Kongresi ile ilgili diğer önemli bir nokta ise, Türkiye’den kongreye gidecek temsilcilerin Türkiye’deki komünistlerden seçilmeleri idi ki; bu durum TBMM için çok olumsuz bir havanın esmesine sebep olabilirdi. Öyle ki, Süleyman Sami ve Salih Zeki gibi Türkiye Komünist Teşkilatı’nın elemanları, Bakû’deki kongrelere Türkiye’den temsilciler getirilmesi için faaliyet içerisinde idiler. Onların vasıtasıyla Bakû’ye gidecek temsilcilerin TBMM’nin siyaseti doğrultusunda çalışmayacakları da açıktı. Bu yüzden TBMM kendi amaç ve siyasetleri doğrultusunda çalışacak kişilerin seçilerek Bakû’ya gönderilmesi yolunu benimsedi. Bu kişilerin seçilmesi ile ilgili organizasyonu da Kâzım Karabekir Paşa’ya havale etti.⁵¹⁹ Kâzım Karabekir bu konuda şunları ifade eder:⁵²⁰

“Bakû’de yapılacak Bolşevik Kongresi’ne Doğu’dan da bir heyet istemişlerdi. Binbaşı Arif ve Teğmen Asım Efendileri Erzurum ve Trabzon’dan gidecekler arasına sivil olarak tertip ettim. Bunları mütalâa beyanında değil oradaki durumu incelemeye memur ettim. Gidecek sivillerle de görüşmek üzere 11 Ağustos’ta Erzurum’a geldim.

“...12 Ağustos’ta Erzurum’dan Bakû’ye gidecekler ile görüştüm. Bu kongreye iştirakin bizim için faydasını bir daha anlattım. Bazı kimseler korkuyorlar ve kimsenin gitmesini istemiyorlardı. Bir heyet halinde gidilmesi faydasını daha önce de anlatmıştım. Batı devletlerine karşı mühim bir gösteri olacaktı. Biz, Bolşevik değildik fakat baskı ve istila siyasetine karşı tahammülümüz yoktu. Sonuna kadar uğraşacaktık. Bu uğraşmaların sonunda Bolşevikliğin de hesaba konulmasını düşünmeleri lazımdı. Bakû Kongresi’nde

Dergisi, s.239; Tunçay, “Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar”, *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da*, I, s.56, 153.

519 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.113; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.145; Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.34.

520 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.113. Bakû Kurultayı’na Cevat Bey ile beraber Erzurum’dan seçilen heyetten Dr. Salim Cimilli, Bakû Kurultayı ile ilgili kaleme almış olduğu anılarında, Kâzım Karabekir Paşa’ya kurultay için bir heyet oluşturulması ricasını Rusların yaptığını ve gelecek her delege için de yol harcırahı olarak 10 lira yolladıklarını ifade edip şöyle devam eder; “*Bu çağrı üzerine defalarca rahmetli Kâzım Karabekir Paşa’nın başkanlığı altında toplanarak, gidecek delegelerin göreceği işler, yapacağı teklifler ve verilecek raporlar hakkında direktif alırdık.*” (Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.66-67.)

Türk ve İslam, diğer unsurların hürriyet ve faaliyetlerine, Bolşeviklerin hallerine ve emellerine dair birçok şeyler öğrenecektik."

Az öncede belirtildiği üzere TBMM, Bakû'ye resmi olarak delege göndermeyecekti. TBMM'ni bu şekilde davranmaya sevk eden çok önemli bir etken vardı. Şöyle ki; Bakû Kongresi'nde kabul edilecek kararlarda TBMM'nin bir sorumluluğu olmayacak ve bu kararlardan dolayı herhangi bir yükümlülük altına girilmeyecekti.⁵²¹

Resmi olmasa bile TBMM, Doğu Halkları Kurultayı'na Türkiye'den delege gönderilmesini uygun görmüş, Erzurum ve Trabzon'dan heyetler oluşturularak Bakû'ye gönderilmiştir. Bakû Kongresi'ne katılmak üzere yola çıkan ilk delege heyetimiz 12 (13) Ağustos 1920'de Trabzon'dan Rusların gönderdiği bir motorla yola çıkmıştır. Trabzon'dan seçilen delegelerin bulunduğu bu ilk kafiide şu kişiler yer almıştı: ⁵²²

1. *Trabzon Mebus-ı Sabıkı Hafız Mehmet Bey*
2. *Trabzonlu Ticaretle Meşgul Halim Efendi*
3. *Trabzonlu Ticaretle Meşgul Saffet Efendi*
4. *Nafia İdaresinden Yazıcızâde Ali*
5. *Kayıkçılar Kâtibi Süleyman Efendi*
6. *Kayıkçı Feyzi Kaptan*
7. *Yahya Resizâde Zekerıyya Reis (Kayıkçı)*
8. *Doktor Şaban Efendi (Giresun Belediye Tabibi)*
9. *Kır Ali (Kayıkçı)*
10. *Dava Vekili Tahsin Efendi*
11. *Bakû'deki Nail Bey'in Biraderi Mülazım Ali Efendi.*

521 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.145-146.

522 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.146.

Cevat Bey'in de içinde bulunduğu Bakû'ye gidecek ikinci deleghe heyeti ise 21 Ağustos 1920'de⁵²³ Trabzon'dan ayrılacaktı. Kâzım Karabekir Paşa tarafından seçilerek Erzurum'dan Trabzon'a gönderilen heyette bulunan kişiler ise şunlardı: ⁵²⁴

1. *Binbaşı Arif Bey*
2. *Teğmen Asım Bey*
3. *Muallim Asım Bey*
4. *Cevat Bey*
5. *Dr.Salim Cimilli Bey*
6. *Mesut Çankaya Bey*
7. *Şükrü Bey*
8. *Ömer Olgun Bey*

Bunlardan ayrı olarak Bakû Kongresi'ne giden Dr. Salim Cimilli'nin notlarında Emekli Yüzbaşı İsmail Bey, Mühendis Azmi ve Savcı Yardımcısı Zühtü Bey'in de isimleri yer almaktadır.⁵²⁵ Bunlardan Emekli Yüzbaşı İsmail Bey'in, Yavuz Aslan'ın belirlemiş olduğu listedeki Kitapçı İsmail ile aynı kişiler olduğu düşünülebilir. Yine Ali Fuat Cebesoy'un eserinde Mühendis Aziz olarak geçen ismin,⁵²⁶ Dr. Salim Cimilli'nin notlarındaki Mühendis Azmi Bey'in olması kuvvetle muhtemeldir.⁵²⁷

Mete Tunçay, "*Türkiye'de Sol Akımlar*" adlı eserinde Erzurum'dan eğitimci Cevat Dursunoğlu ile beraber Süleyman Necati'nin de Bakû'ye

523 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.147.

524 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.34; Yavuz Aslan, bu listeye ayrıca Kitapçı İsmail adında birini eklemiştir. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.147.)

525 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.35, 67.

526 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.19.

527 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.35. Mühendis Aziz Bey, Bakû'ya petrolün nasıl çıkarıldığını ve nasıl işlendiğini araştırmak için Kâzım Karabekir tarafından gönderilmiştir. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.147, dip.66.)

gidenler arasında olduğunu kaydetmektedir.⁵²⁸ Süleyman Necati, delegelerin belirlendiği tarihte Erzurum'da bulunmasına rağmen o, Bakû Kurultayı'na katılmamıştı.⁵²⁹

Doğu Halkları Kurultayı'na Bakû'deki Türkiye Komünist Teşkilatı'ndan da başta Mustafa Suphi olmak üzere birçok kişi Türkiye adına katılmıştır. Bunların isimleri ise şunlardır: ⁵³⁰

1. *Mustafa Suphi*
2. *Ethem Nejat*
3. *Süleyman Sami*
4. *Salih Zeki*
5. *Ahmed Cevat Emre*
6. *Kafkasyalı Mehmed Emin*
7. *Süleyman Nuri*
8. *İsmail Hakkı*
9. *Tahsin Bey*
10. *Baha Sabit*
11. *Nüzhet Sabit*

Bütün bunlardan başka TBMM'nin istediği dışında özellikle Karadeniz sahillerinden bazı kişilerin Doğu Halkları Kongresi'ne gittikleri bir gerçektir. Bununla beraber kongreye katılım en çok Trabzon ve Erzurum'dan gerçekleşmişti.⁵³¹ Enver Paşa kongreye Fas, Tunus,

528 Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, I*, (1908-1925), Ankara, 1991, s.101. Nermin Menemencioğlu da Süleyman Necati'yi Bakû Kurultayı'na Erzurum'dan katılanlar arasında göstermiştir. (Menemencioğlu, Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.239.)

529 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.35. Süleyman Necati Milletvekili olması dolayısıyla Bakû'ye gönderilmesi TBMM'nin siyasetine de uymazdı. Resmi olarak delege gönderilmediği düşünülürse Süleyman Necati'nin de bu kongreye iştirak etmediği açıktır. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.147, Dip.69.)

530 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.35.

531 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.149.

Cezayir ve Trablusgarp inkılâpçılarını temsilen katıldığı gibi⁵³² Şevket Süreyya (Aydemir) Bey de, Azerbaycan delegesi olarak kongrede bulunmuştu.⁵³³

3. Delejelere Verilen Talimatlar

Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'dan Bakû Kongresi'ne katılacak olan delegeleri seçtikten sonra sık sık toplanılarak delegelerin göreceği işler, yapacağı teklifler, araştırılacak şeyler ve verilecek raporlar hakkında görüşmeler yapılmıştı.⁵³⁴ Bu toplantılarda, özellikle delegelerden, kongrede Türkiye'nin yeni şekil ve mahiyetine dair bir şeyler sorulursa bir hüküm ve karar vermeye yetkileri olmadıklarını söylemeleri istenmişti.⁵³⁵

TBMM de Türkiye'den Bakû'ye gidecek olan delegelere birtakım talimatlar vermişti. A. F. Cebesoy'un "*Moskova Hatıraları*" adlı eserinde delegelere verilen talimatlar şu şekilde belirtilmişti: ⁵³⁶

"1. İdarî inkılâp yaptık. İçtimaî inkılâp da adet ve dinimiz itibarıyla müsaittir. Ancak henüz vakti değildir. Çünkü emperyalist Avrupalılarla ve İstanbul Hükümeti ile harp halindeyiz. Aşağıdan yukarıya gelebilecek bir inkılâp inhilâlimizi mucip olur. Murahhaslarımız müzakereleri dinlemeli ve bize haber vermelidir.

2. Kurultayda Anadolu'nun hakiki inkılâpçı olduğunu ve inkılâp ruhundan başka bir şey tanımadığını bilfiil göstermek, kurultaya iştirak edecek olan Avrupalı delegelerin bu hususta itimat ve emniyetlerini kazanmak ve muavenetlerinden memleketimiz için azami istifadeyi temin etmek, memle-

532 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.18.

533 Şevket Süreyya Aydemir, o zamanlar Azerbaycan'da bir öğretmen olarak aktif hareketlere katılmış ve Şeki (Nuha)'den delege olarak Azerbaycan temsilcileri arasında kongrede yer almıştı. (Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı*..., s.35.)

534 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı*..., s.67. "12 Ağustos'ta Erzurum'dan Bakû'ya gidecekler ile görüştim. Bu kongreye iştirakin bizim için faydasını bir daha anlattım..." (Karabekir, *İstiklal Harbimiz, II*, s.113.)

535 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.19; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu*..., s.150-151. s.19.

536 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.19; *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû, 1920 (Belgeler), s.196.

ketimizin idari tarzı ve siyaseti hakkında en iyi usul ve şekil ne olabileceğini onlara anlatmak.

3. Murahhaslarımız, Türkiye hakkında her ne şekil ve mahiyette olursa olsun bir hüküm ve karar ittihazına selahiyattar değillerdir.”

4. Cevat Bey’in Erzurum’dan Bakû’ye Gidişi

Kâzım Karabekir tarafından seçilen delegeler Bakû’ye gitmek üzere askeri bir kamyonla Trabzon’a doğru hareket ettiler.⁵³⁷ Cevat Bey ile beraber heyette bulunan Dr. Salim Cimilli, Bakû yolculuklarını hatıralarında şöyle anlatır: ⁵³⁸

“...Limanda (Trabzon) İngiliz ve Fransız gambotları sahillerimizi gözetliyor, her türlü kaçak deniz taşıtlarının batırılacağını ilan ediyorlardı.... Bu şartlar altında Mevki Komutanı’nın sağladığı bir motorla yağmurlu fırtınalı ve karanlık bir gece yarısı şehrin kuytu bir yeri olan Değirmendere’den bir motora atlayarak ayrıldık.⁵³⁹ Tehlikeli bölgeyi geçtikten sonra rotamızı Tuapse olarak çizdik. Ancak kaptanımız acemi olduğundan Tuapse’nin arkada kaldığı anlaşılarak Novorossik’e çıkmaya karar verildi... Motorun bozulmasıyla yelken açılması ve yedeğimizdeki kayığı da dalgalara kaptırmamamız ayrı bir şansızlık eseri olmuştu.

“Tayfalar dahil hemen hepimiz sersem ve baygın gibiydik... Üstümüz başımız makine yağı, deniz suyu ve yağmurdan sırılsıklam olmuştu. Dört gün dört gece bu müziç ve muhataralı yolculuktan sonra bir ikindi vakti Novorossik yakınlarına varabildik. Bu kez de (müstahkem mevki olduğu için) civardaki karakol erlerinin ateşlerine maruz kaldık. Onlar “dur” diyor. Biz ise ne durabiliyor ne de işittirebiliyorduk. Çektiğimiz beyaz flamalara

537 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.67.

538 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.67-70.

539 Yavuz Aslan, Erzurum’dan gelen heyetin Trabzon’dan ayrılış tarihi olarak 21 Ağustos 1920’yi göstermiştir. (Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.147.)

inanmıyorlar, ha bire ateş ediyorlar. Böylece bir mermi yağmuru altında çok şükür kurban vermeden limana varabildik. İzin verilmediği için geceyi motorda geçirdik. Ertesi günde şehirde kaldıktan sonra trenle yola koyulduk. Novorossik’de bizi Emperyal (sözde lüks) bir otelde misafir ettiler. Ama yatakları, şilteleri ottan ibaretti. Çamaşırlarımızı yıkamağa imkan bulduğumuz için memnun kaldık. Gece sıkı yönetim olmakla beraber, bir de “Park” denilen yere gittik. Orada sosyete hanımlarının nalinlerle dolaşması, pejmürde kılık-ları genel idare hakkında bize haylice bilgi vermişti.”

“Novorossik’den bindiğimiz tren gece gidiyor, gündüzleri ise istasyonlarda bekliyordu... Tren ilerleye ilerleye Yekatrınodar civarında Moskova yönünden gelen ve içinde rahmetli Enver Paşa, Vali Azmi, Bahaeddin Şakir, Rus İçişleri Bakanı Zinovyev, Dışişleri’nden Radek, Karahan ve Madam İş-tasava bulunan zırhlı bir trene aktarıldık.

“Bu defa iyi bir rastlantı sonucu güzergahta bulunan bir tren köp-rüsünün muhalifler tarafından tren varmadan önce uçurulması hayatımızı kurtardı. Onarımdan sonra yolumuza devamla Bakû’ye vardık. Ve Rusların misafiri olduk. Ancak iaşe işleri iyi organize edilmemişti. Üye sayısı da çok fazla idi. Bir öğün yemek en az iki saat sürdüğü için dışardan temin ediyor-duk. Yatmak içinde bir milyonerin boş evi bize ayrılmıştı.

“Bakû’de Bolşeviklerin eline geçer diye birçokları mücevherlerini el altından satıyorlardı. Bizim sayın Alpay Şükrü Bey’in iyi bir kelepir buldum diye dolgun bir fiyatla sahte bir mücevheri almış olması bizi haylice güldür-dü...”

5. Kongrenin Açılışı (11 Eylül 1920)

Doğu Halkları Kurultayı 1 Eylül 1920’de Bakû’de “Büyük Tiyatro”da Azerbaycan Cumhuriyeti ve İnkılâp Komitesi Reisi Dok-

tor Neriman Nerimanov'un bir hitâbesi ile açıldı.⁵⁴⁰ Nerimanov, dünyaya medeniyet veren koca Şark'ın bugün ilk defa olarak gözyaşlarını dökeceğinden, kapitalist ve emperyalistlerden gördüğü zulümlere ve hareketlere dair şikayetlerini söyleyeceğinden bahsederek Lenin, Zinovyev ve Trotski'nin fahri, ayrıca Zinovyev'in fiili reisliğe seçilmesi teklifinde bulunmuş, bu teklif ittifakla kabul edilmişti.⁵⁴¹

Kongrede görüşülecek gündem maddeleri şöyle tespit edilmişti:⁵⁴²

1. *Doğu Halkları Kongresi'nin amacı ve hedefleri. Raportör: Zinovyev*
2. *Milletlerarası durum ve Doğunun emekçi kitlelerinin görevleri. Raportör: Radek.*
3. *Milliyetler ve sömürgeler sorunu. Raportör: Pavlaviç*
4. *Doğu'da Sovyetler kurulması hakkında. Raportör: Bela-Kun*
5. *Doğu'da Toprak (Ziraat) Sorunu. Raportör: Skočka*

Doğu Halkları Kongresi'nin amacı ve hedefleri konusunda bir açıklamada bulunan Kongre Başkanı Zinovyev, dünya tarihinde ilk defa olarak Şark Milletleri murahhaslarının bir araya geldiğini, birbirlerini tanımağa imkan bulduklarını belirtmiş ve Şarktaki amele ve köylülerinde gözlerinin açıldığını ifade etmiştir.⁵⁴³ Zinovyev, daha sonra şöyle devam etti:⁵⁴⁴

"Biz, insanın insan tarafından sömürülmesini ortadan kaldırmak isti-

540 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.19; *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû, 1920, (Belgeler), s.33; Fethi Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.355; Duman, *Doğu Batı Meselesi...*, s.31; Ergil, *Milli Mücadele'nin Sosyal Tarihi*, s.378; Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da I*, s.153.

541 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.19. Bu kongreye kimin başkan seçileceğinden kongrenin gündem maddelerine kadar bütün işler daha kongre açılmadan önce toplanan Doğu Halkları Kongresi Komünist Fraksiyası (1 Eylül 1920) Toplantısı'nda kararlaştırılmıştı. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.151.)

542 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.154.

543 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.22.

544 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû 1920, (Belgeler), s.39, 40.

yoruz. Ve bunu anlamayanı kim olursa olsun sosyalist kabul etmiyoruz. Biz, kavgamızı burjuvazinin yardımına gelenler ve ezilen uluslara yardım etmek söz konusu olduğunda saklananlara karşı sürdürüyoruz... Kurultayımızın asıl görevi Asya'nın milyonlarca köylüsünü uyandırmak, onlara eski toplumun toprağını alt üst edecek yeni bir anlayışı benimsemenin gerekli olduğunu açıklamak, onlara kurtuluşa varabilmek için tüm dünyanın örgütlü işçi sınıfıyla birleşmekten başka yol olmadığını ve yalnızca bu birleşmenin onları yıllardır ezen ve soyan İngilizlere ve Fransızlara karşı emeğin kesin zaferini kazandırabileceğini anlatmaktır."

Konuşması esnasında sözü Türkiye'ye ve Mustafa Kemal'e getiren Zinovyev şunları ifade etmişti: ⁵⁴⁵

"Biz daha bizimle bir düşünmeyen kitlelere de sabır ile yardım ediyoruz. Bunlar fikren dahi bize muhaliftirler. Mesela; Şûra Hükümeti'nin Türkiye'ye Mustafa Kemal'e yardımcı olduğunu biliyorsunuz. Biz, başında Mustafa Kemal bulunan bu hareketin komünist hareketi olmadığını bir dakika bile unutmuyoruz... Mustafa Kemal, "Halifenin ve Sultanın şahsi mukaddestir," ona dokunulmaz diyor. Mustafa Kemal'in başında bulunduğu hareket, Halifenin şahsını düşmandan kurtarmak istiyor. İşte bu fırkanın nokta-i nazarı budur. Bu komünist prensibi midir? Hayır, asla. Cemaatin hislerine riayet ediyoruz. Bunu değiştirmek bizim elimizden gelmez. Çünkü bu iş için çok çalışmak ister. Şarkın ve başka memleketlerin dini akidelerine biz ihtiyatla yaklaşıyoruz. Bununla beraber Mustafa Kemal Hükümeti'nin Türkiye'de yürüttüğü siyaset komünist enternasyonalin siyaseti, yani bizim siyasetimiz değildir. Fakat İngiliz hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılâp mücadelesine yardım etmeye hazırız. Bu saatte Türkiye'de terazinin gözü kim zenginse onun tarafına eğilmektedir. Lakin bunun başka türlü olacağı zaman da gelecektir."

545 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.22, 23. Birinci Doğu Halkları Kurultayı, s.44, 45; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.154-155; Tevetoglu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.128; Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, I, s.56-57.

Zinovyev, Anadolu'da yürütülen hareketin bir komünist hareketi olmadığını çok iyi biliyordu. Ancak bu durumda bile emperyalist sömürücü batı devletlerine karşı Mustafa Kemal'in önderliğindeki harekete destek verecekti. Bu sırada Türkiye'de halk kitleleri gerçekleri anlayacak ve Türkiye'de Sovyet rejimini kuracaklardı.⁵⁴⁶

Zinovyev sözlerini şu şekilde bitirmişti:⁵⁴⁷

"Yoldaşlar! Kardeşler! Sizi ezen haydut ve saldırganlara karşı gerçek bir halkın kutsal savaşını örgütlemeye başlamanızın zamanı geldi. Komünist Enternasyonal bugün Doğu halklarına diyor ki; Kardeşler! sizi kutsal bir savaşa çağırıyoruz, öncelikle İngiliz emperyalizmine karşı kutsal bir savaşa!"

Zinovyev'in konuşmasına verilen tepki çok coşkulu olmuştu. Herkes ayağı fırlamış, kollarını sallayarak sınır tanımayan bir şevkle; *Cihat! Cihat! Kutsal Savaş!* diye bağıyordu. Toplantı dakikalarca kesintiye uğramıştı. Özlemleri komünistçe olmaktan çok milliyetçi nitelik taşıyanlar için kutsal savaş çağrısı karşı konulamayacak kadar güçlü idi. Kurultayın ilk oturumunda komünist üyeler henüz görüşmelere egemen olmamışlardı. Bu belki de özgürlük bayrağının dalgalandığı ve uluslararası toplantının kendisini tek bir omuzda hissettiği tek andı.⁵⁴⁸

Zinovyev'in konuşmasından sonra onu Radek ve Pavloviç izlemiş,⁵⁴⁹ daha sonra söz Enver Paşa'ya gelmişti.⁵⁵⁰ Çok kısık bir şekilde

546 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.157.

547 Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.240; *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, s.49.

548 Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.240.

549 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû, 1920 (Belgeler), s.53, 111; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.23-24.

550 1920 yazında Moskova'ya gelen Enver Paşa, Sovyet liderlerle ilişki içerisine girmiş, Sovyet liderler de Enver Paşa'nın Doğu'daki nüfuzundan faydalanmak için onun Doğu Halkları Kongresi'ne katılmasını uygun görmüşlerdi. Bu amaçla Üçüncü Enternasyonal'in önde gelen şahsiyetleri Enver Paşa'yı da yanlarına alarak Bakû'ye gelmişlerdi. Enver Paşa, Bakû'de Müslüman-Türk ahâli tarafından büyük bir coşku ile karşılanmış olmasına rağmen Azerbaycan Sovyet Hükümeti'nin ve Türk Komünist Teşkilatı üyelerinin soğukluğu ve karşıtlıklarına maruz kalmıştı. Bu durum kongrede de kendini gösterdi. Ayrıca TBMM Hükümeti, Enver Paşa ve arkadaşlarının Moskova'ya geldiğini haber aldığı anda bu durumdan oldukça endişelenmiş ve hemen harekete geçerek Enver Paşa'ya TBMM Hükümeti adına iş görmeye selahiyattar olmadığını bildirmiş ve Türkiye adına hareket etmemelerini istemişti. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.165-166.)

de olsa kurultayda Enver Paşa'nın adı ilan edildiği vakit salonda büyük bir gürültü kopmuş, özellikle Türk komünistleri "*Kurultay'a değil, halk mahkemesine!*" diye bağışmaya başlamışlardı. Başkan Zinovyev, bu durumda salonda sükuneti sağlamaya çalışmıştı.⁵⁵¹

Enver Paşa'nın bildirisi önce Rusça olarak kurultay sekreterlerinden biri tarafından okundu. İçinde epeyce bir "Yoldaşlar" hitabı bulunan bildiri bu kongrenin toplanmasını sağlayan Üçüncü Enternasyonel'e teşekkür ifadeleriyle başlıyordu. Enver Paşa, savaşın başında Çarlık Rusyası'nın İngiltere'nin yanında yer aldığını, Türkiye'nin ise adeta Almanya'dan yana olmağa zorlandığını, Almanya'nın da eşit ölçüde emperyalist olmakla beraber en azından bizi yaşatmaya söz verdiğini anlatmış, daha sonra İngiliz emperyalizminden nefret ettiği kadar Alman emperyalizminden de nefret ettiğini belirterek bütün emperyalistleri lanetlemişti.

Kurultay'da Enver Paşa; emperyalizme karşı kahramanca bir savaş sürdüren Anadolu'daki ordudan kendisi onu temsil ediyormuşçasına söz etmiş ve bu orduyu III. Enternasyonel tarafından birleştirilmekte olan Doğu Dünyası'na bağlamıştı.⁵⁵²

Enver Paşa'nın bu bildirisinin Türkçesi Enver Paşa'nın en şiddetli muhalifi olan Türkistan temsilcisi komünist Mehmed Emin Vehbi tarafından okundu.⁵⁵³

Doğu Halklarının Birinci Kongresi, Türkiye Milli İnkılâp hareketine dair Enver Paşa'nın bildirisinden sonra Türkiye'ye dair şu kararı aldı:⁵⁵⁴

"Türkiye emperyalizmin istilacı çetelerine karşı harp yaparken ku-

551 Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.241.

552 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, s.94, 95, 96, 97; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.25, 26, 27; Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı" *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.48/241; Aslan, *TKF'nin Kuru-luşu...*, s.171, 174.

553 Mehmed Emin Vehbi, Enver Paşa'nın nutkunu Enver Paşa'yı küçültücü ve aşağılayıcı bir biçimde okumuştur. Çünkü Mustafa Suphi ile beraber hareket eden Mehmed Emin, Enver Paşa'nın kongredeki nüfuzunu kırmak istiyordu. (Duman, *Doğu-Batı Meselesi...*, s.39.)

554 Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.28-29.

rultay ona fikir ve gönül birliği gösterecektir. Fakat kurultay, bütün Şark işçi ve köylülerine de müstakil Türkiye'ye müzahir olmalarını dilerken Türk işçi ve köylülerine de müstakil teşkilat ile nizamlı olarak toplanmalarını tavsiye eder. Onlar ancak bu sayede kendilerini hürriyete kavuştururlar. Bu suretle hükümet kuvvetlerini ellerinde tutan birkaç kişi artık kendilerini istilacı kütlelerden birinin menfaatine sürükleyemezler. Hem dahili ve hem harici zalimlerin pençesinden kurtulmaktır ki, Türkiye'yi hakiki ve sağlam istiklale kavuşturabilir."

Bu karardan sonra TBMM tarafından kurultaya gözlemci sıfatıyla gönderilen İbrahim Tali Bey'in nutkuna söz gelmişti. İbrahim Tali Bey'in kongredeki bildirisinden önce onun kongre hakkındaki izlenimlerini belirtmekte fayda vardır. O, kongre izlenimlerini şöyle ifade eder; ⁵⁵⁵

"Bakû'ye gidişim, orada karşılaştığım hadiseler ayrı ve ibretli bir maceradır. Bolşevikler benim murahhaslığımı tasdik etmek istemediler. Kongreye ancak müşahid olarak kabul edildim. Bir değilse birkaç defa ölümle yüz yüze geldim. Kongrede Türkiye Komünist Fırkası temsil ediliyordu. Bolşeviklerin Türkiye namına tanıdıkları murahhas Mustafa Suphi idi. Kongre riyaset divanının Türkiye'nin mukaddesatı mevzubahis olurken Mustafa Suphi'ye söz vermesi dikkat çekiyordu. Benim başkanlığım altındaki heyete ayrılmış olan yer "komünist olmayan delegelere" mahsus kısımda idi. Mustafa Suphi ise Zinovyev'le Pavloviç ve Belakun'un (Macar komünisti) yer aldığı ön sıralardaki imtiyazlılar ve itibarlılar arasındaydı."

Gözlemlerini bu şekilde ifade eden İbrahim Tali Bey'in kongreye sunduğu bildiri kongre sekreteri Ostrovski tarafından Rusça olarak okundu. Ancak bildirinin Türkçe'ye kimin tarafından çevrildiği kaydedilmemiştir. Ancak İbrahim Tali Bey kongre sonrasında 1 Ekim 1920'de Moskova'dan XV. Kolordu Kumandanlığı'na gönderdiği mektupta, kongrede bildirisini Cevat Bey'e okutturduğunu belirtmişti. ⁵⁵⁶

555 Darendelioglu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, s.89-90.

556 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.163.

Kurultaya verdiği bildiride İbrahim Tali Bey, I. Dünya Savaşı'nın istilacılar tarafından ateşlendiğini, dört yıl süren harbin Türkiye'yi kuvvetsiz bıraktığını, Türk köylüsü silahı eline aldığı zaman kendi milli hudutlarını tutmaktan başka maksadı olmadığını belirtmiş; "Amerika'nın vaatlerine inanarak silahlarımızı teslim ettiğimizi, ancak Garp kapitalistleri menfaatine bütün hakkımızın ayaklar altına alındığını görür görmez kıyama kalkıldığını" söylemişti. Yine İbrahim Tali Bey, Anadolu İnkılâbının Moskova inkılâbından gördüğü tecrübelerden memnuniyetle istifade edeceğini belirterek bildirisi-ne şu cümlelerle son verdi: ⁵⁵⁷

"Yoldaşlar! Bu izahlardan anlaşılıyor ki, Anadolu son nefesine kadar hürriyet ve inkılâbını müdafaaya karar vermiştir. Kendisine Şûra Rusyası'nın uzattığı dostluk elini memnuniyet ve dürüstlikle kabul eder. Yaşasınlar bu yolda birlikte yürüyen inkılâpçı Rusya ile İnkılâpçı Anadolu ve onların dayandığı Şark İnkılâbı."

6. Kongre Esnasında Cevat Bey

Doğu Halkları Kurultayı'nın yedinci ve son oturumu 7 Eylül 1920'de açıldı. ⁵⁵⁸ Kurultayın bu oturumunda kongrenin aldığı kararları hayata geçirecek bir organın oluşturulması kararlaştırılmış ve bu amaçla Doğu Halkları Kongresi Propaganda ve Hareket Sovyeti'nin seçimleri yapılmıştı. Seçimlerden sonra kongre başkanı Zinoviyev bir kapanış konuşması yapmış, daha sonra da kongre "Enternasyonel Marşı"nın hep birlikte söylenmesi ile sona ermişti. ⁵⁵⁹

Birinci Doğu Halkları Kurultayı doğunun sömürge ya da yarı sömürge milletlerini emperyalist cepheye karşı ayaklanmaya kışkırt-

557 Açıkşöz, 5 Teşrin-i Sâni 1336, No: 92; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.29-31. İbrahim Tali Bey'in kongrede sunduğu bildirinin tam metni için bkz. Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.163, 164, 165.

558 *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû 1920 (Belgeler), s.171.

559 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.179. Ayrıca Doğu Halkları Kurultayı tamamen İngilizler aleyhine kaleme alınan ve Doğu Halklarına hitaben yazılmış bir bildiri yayınlamıştı. (Bu bildiri için bkz. *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû 1920 (Belgeler), s.205-210.)

mak ve milli kurtuluş hareketlerini teşvik etmek amacıyla düzenlenmişti. Bu durum ise doğu milletlerini yanına çekecek olan Rusya'nın işine yarayacaktı. Kongre sona ererken bu ilk toplantıyı her yıl yenilerinin izleyeceği yönünde bir kararda alındı.⁵⁶⁰

Bakû Kongresi esnasında Cevat Bey'e gelince;

Kurultayla ilgili yapılan hemen hemen bütün çalışmalarda Cevat Bey'in kongreye Kâzım Karabekir tarafından Erzurum'dan seçilen delege heyeti arasında katıldığı belirtilmiştir.⁵⁶¹

Cevat Bey ile beraber kongreye katılan Dr. Salim Cimilli kongre esnasında kendilerine söz verilmediğini belirtir.⁵⁶² Bununla beraber kongreye TBMM gözlemcisi olarak katılan İbrahim Tali Bey, kongre sonrasında 1 Ekim 1920'de XV. Kolordu Kumandanlığı'na Moskova'dan göndermiş olduğu mektupta kongrede kendi bildirisini Erzurumlu Cevat Bey'e okutturduğunu bildirmektedir.⁵⁶³

Dr. Salim Bey, Bakû Kongresi ile ilgili tutmuş olduğu notlarında kongrede gördüğü durumları ve gelişen olayları şöyle değerlendirmiştir: ⁵⁶⁴

"Kongrede heyecanlı nutuklar söylenirken Çerkez elbisesi giymiş kimseler kamalarını kınlarından çıkarıp havaya doğru intikam gösterileri yapıyorlardı... Kongrede bir ara rahmetli Enver Paşa da söz almak istemişti. Fakat emperyalisttir diye gürültülerle karşılaşınca Zinovyev: "Bu zatı Kızıl Azerbaycan'da kızıl askerler ayağına kapanıp tapma derecesinde seviyorlar. Müsaade edin de mesajı okusun" demesi üzerine iki gün sonra mesajının

⁵⁶⁰ Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, I*, s.101.

⁵⁶¹ *Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû-1920 (Belgeler), s.195; Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.34, 67; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.147; Menemencioğlu, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.46/239; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.55; Konukçu, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, s.910-911; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.259.

⁵⁶² Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.70.

⁵⁶³ Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.163.

⁵⁶⁴ Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.70.

okutulmasına karar verilmişti. Rahmetli ertesi gece otelimize teşrif etti. Hazırladığı raporu arkadaşlar tarafından bazı tadilattan sonra kongrede divan heyetinden birisi tarafından okundu. Ama sönük geçti.

“...Enver Paşa, bize de orada kalıp Türkistan’da çalışmamızı defalarca teklif etti. Memleketimize hesap verme mecburiyetinde olduğumuzu ileri sürerek bu akıbeti meçhul maceradan kurtulmuş olduk. Rahmetli Cevat’ı (Dursunoğlu) kongre mukarreratını tatbiki memur olarak alı koymak istedi. Fakat bunun en şiddetli muarızı benle rahmetli Mesut oldu”.

Görünen o ki, Cevat Bey’in kongrede aktif bir rolü olmamış, herhangi bir konuşma da yapmamıştı. Doğu Halkları Kongresi sona erdiğinde bütün heyetler gibi Erzurum’dan gönderilen delege heyetinin de görev sona ermiş ve yurda dönüş hazırlıkları başlamıştı. Fakat Cevat Bey için Bakû macerası henüz tamamlanmamıştı. O, Mustafa Suphi’nin 10 Eylül’de açılacak Türkiye Komünist Teşkilatları I. Kongresi’ne de iştirak edecekti.

B. Türkiye Komünist Teşkilatları’nın I. Kongresi

(Bakû, 10-15 Eylül 1920)

Bakû’de, Doğu Halkları’nın Birinci Kongresi’nin hemen ardından ikinci bir kongre daha yapılmıştı. Bu kongre 10-15 Eylül 1920 tarihleri arasında yapılan Türkiye Komünist Teşkilatı’nın I. Kongresi idi.⁵⁶⁵

Doğu Halkları Kurultayı için Erzurum’dan Kâzım Karabekir Paşa tarafından seçilen delege heyetinin kurultaydan sonra görevi

⁵⁶⁵ Harris, *Türkiye’de Komünizmin Kaynakları*, s.88; Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar-I*, Belgeler, s.275; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.207; Fethi Tevetoglu, “Mustafa Suphi’nin Bakû’de Kurduğu Türkiye Komünist Partisi, I”, *Türk Kültürü*, V/54, (Nisan, 1967), s.361.

sona ermiş olmasına rağmen Cevat Bey, Mustafa Suphi önderliğindeki kongreye de katılmış ve kongrenin Başkanlık Divanı içerisinde bulunarak bir konuşma yapmıştı.⁵⁶⁶

Türkiye ve Sovyet ülkelerindeki 15 kadar teşkilattan gelen 74 delegenin katıldığı Birinci ve Umumi Türk Komünistleri Kongresi'nde Mustafa Suphi, TKP başkanlığına seçilmiş ve faaliyet merkezinin Anadolu'ya taşınması yönünde görüşmeler yapılmıştır. Bu kongre Türkiye Komünist Partisi'nin gerçek başlangıcı idi.⁵⁶⁷

Kongredeki gelişmelere geçmeden önce Mustafa Suphi'nin kongreden önceki faaliyetlerinden bahsetmek; konu bütünlüğünü ortaya koymak ve Türkiye Komünist Teşkilatı'nın gelişim sürecini gözden geçirmek yönünden yararlı olacaktır.

1. Kongreden Önce Mustafa Suphi ve Faaliyetleri

İttihâtçıların 1913 yılında Sinop'a sürgün ettikleri Mustafa Suphi⁵⁶⁸ daha sonra buradan Çarlık Rusyası'na kaçtı. Bolşevik İhtilali Birinci Kongresi'nin toplanmasına ve Moskova, Kazan ve Samara gibi merkezlerde Türk Komünist Teşkilatları kurulmasına yardım eden Mustafa Suphi, kasım ayında Moskova'da düzenlenen Müslüman Komünistler I. Kongresi'ne de katılarak burada Stalin'in başında bu-

566 *Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*, s.14-16.

567 N.A. Subayev, "Mustafa Suphi Rusya'da", *Tarih ve Toplum Dergisi*, XVII/102, (Haziran, 1992) Çev. Mehmet Fehmi İmre, s.332; Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9.

568 Mustafa Suphi, 9 Temmuz 1882'de Trabzon Vilâyeti'ne bağlı Giresun Kazası'nda doğdu. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.6.) Babasının memuriyeti dolayısıyla ilk öğrenimini Kudüs ve Şam'da, İdâdi öğrenimini ise Erzurum'da yaptı. Daha sonra İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitiren Suphi, Paris'te Siyasi İlimler okuluna gitti ve 1910'da buradan mezun oldu. (Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.98-99.) Jön Türk Devrimi'nden sonra İstanbul'a dönen M. Suphi burada gazetecilik ve öğretmenlik yaparak hayatını kazanmaya başladı ve 1910'da Osmanlı Sosyalist Fırkası'na üye oldu. (Atilla Türk, "İslam Komünizmleri" *Tarih ve Toplum Dergisi*, XI/65 (Mayıs, 1989), s.58/314.) İkinci Meşrutiyet Türkiye'si'nde İttihât ve Terakki istibdadına karşı girişilen özgürlük savaşının bir parçası olan Mustafa Suphi, 1913 yazı başında Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden (Haziran 1913) sonra birtakım muhaliflerle beraber Sinop'a sürüldü. (Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.99; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.11; Fethi Tevetoğlu, "Mustafa Suphi'nin Bakû'da Kurduğu Türkiye Komünist Partisi", *Türk Kültürü*, s.353; Subayev, "Mustafa Suphi Rusya'da", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.10/330; Mustafa Yılmaz, *Milli Mücadele'de Yeşil Ordu*, Ankara, 1987, s.51; Türk, "İslam Komünizmleri", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.58/314.)

lunduğu Milliyetler Halk Komiserliği'ne bağlı Doğu Halkları Merkez Bürosu'nun Türk Seksiyonu başkanı oldu. Ayrıca Mustafa Suphi, 1918 aralık ayında Petrograt'ta yapılan Uluslararası Devrimciler Toplantısına ve 1919 martında Moskova'da Üçüncü Enternasyonelin ilk kongresine de Türkiye delegesi olarak katıldı.⁵⁶⁹

22 Ocak 1919'da Kırım'a geçen Mustafa Suphi burada bir Müslüman Komünistler Ülke Bürosu açtı. 1917'de Moskova'da başlatmış olduğu Yeni Dünya Gazetesi'ni burada da devam ettirdi.⁵⁷⁰ Ayrıca, Kırım'dan kaçak Türk kayıkçıları ile Anadolu'ya yayınlar, propaganda ameleler ve asker gönderdi. Daha sonra Moskova üzerinden Türkistan'a geçen Suphi, burada beynelmilel Şark Tebligat Şurası'nı kurdu. Taşkent'te bulunan Komünist Teşkilatı'nı esaslı bir şekilde yeniden düzenleyen Suphi, burada bir Türk Kızıl Ordusu meydana getirmişti. Azerbaycan'da Sovyet Devrimi yapılıncaya, 27 Mayıs 1920'de Bakû'ye geçti.⁵⁷¹

Mustafa Suphi'nin asıl vazifesi Bakû'ye geldikten sonra başlamış ve Anadolu'ya sızma planları hazırlamaya koyulmuştu. Suphi, burada daha önce kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nı lağvetti ve fırkayı İttihatçılardan temizleyerek yeni bir teşekkül haline getirdi. Türkiye Komünist Fırkası, Bakû'den başka İstanbul, Zonguldak, Trabzon, Rize, Nahçıvan, Kuzey Kafkasya ve Anadolu'nun Kuzey sahillerinde de şubeler açmış ve buralara partili yoldaşlar gönderilmişti.⁵⁷²

Mustafa Suphi, Bakû'ye yerleştikten sonra ilk iş olarak Ankara Hükümeti'yle temas kurmaya çalışmış ve bu amaçla Merkezi Heyet üyelerinden teşkilatın siyasi ve harbi Komiseri Süleyman Sami'yi Mustafa Kemal'e yazılmış bir mektupla birlikte Türkiye'ye göndermişti. (17 Haziran 1920)⁵⁷³ Süleyman Sami, Bakû'de bulunan Türkiye

569 Darendelioglu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, s.127; Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9.

570 Darendelioglu, *Türkiye'de Komünist Hareketleri*, s.127; Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.99.

571 Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9.

572 Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9.

573 Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s.82. Ayrıca TKF Anadolu ile ilgili çalışmalarını yürütebil-

İştirakiyun (Komünist) Teşkilatı'nın, Sovyet Hükümeti'nin Türkiye'ye yapacağı yardımda aracılık edeceğini, şimdiden bir miktar silah ve cephane hazırlandığını ancak yol henüz açılmadığı için bunların gönderilemediğini söylemiş ve Bolşeviklerle işbirliği yapmak hususunda BMM'nin görüşünü öğrenmek isteyerek, Anadolu'da açık komünist teşkilatına izin verilip verilmeyeceğini sormuştu.⁵⁷⁴

Mustafa Suphi, yine 1920 temmuzu ortalarında, Bakû'de toplanacak olan kongreye Anadolu'dan delege katılımını sağlamak amacıyla Eski Zor Mutasarrıfı, Merkezi Heyet üyelerinden Salih Zeki'yi de Anadolu'ya göndererek çeşitli temaslarda bulunmasını istemişti.⁵⁷⁵

Bakû'de Eylül 1920'de TKP'nin resmen kurulduğu Türk Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi'ni toplayan Mustafa Suphi, kurulan TKP'nin de ilk başkanı oldu.⁵⁷⁶ İşte bugün yurt içindeki ve yurt dışındaki Moskova merkezine bağlı yerli komünistlerin "ilk" ve "asıl" saydıkları Türkiye Komünist Partisi, Mustafa Suphi'nin Türkiye Komünist Teşkilatları I. Kongresi'nde Bakû'de kurmuş olduğu parti idi.⁵⁷⁷

2. Kongrenin Açılması (10 Eylül 1920) ve Cevat Bey

Rusya'da Türkiye Komünist Teşkilatı'nın şekillenmesinde ilk adımın atıldığı 25 Temmuz 1918'deki Türkiye Sosyalistle-

mek ve Anadolu Hükümeti ile irtibat kurabilmek amacıyla Nahçıvan'ı kendisine bir üs olarak seçmişti. (Hikmet Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar", *Belleten*, XXXV/140, (Nisan, 1971), s.616.)

574 Tevettoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.223-224; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.100; Bayur, Mustafa Suphi ve Milli Mücadele'ye El Koymaya Çalışan..., *Belleten*, s.612-613; Harris, *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, s.82; Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.25; Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.36.

575 Tunçay, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9. "Mustafa Suphi, Bakû'de toplanmaya muvaffak olduğu kongreden sonra Türkiye'ye yapılacak silah ve para yardımının ancak kendi kanalından sağlanabileceği ümit ve imkânını Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşa'lar nezdinde bir inanç haline getirdiğine bizzat kanarak Anadolu'ya geçecek, fakat netice hiç de umduğu gibi olmayacaktır. Umumi bir milli galeyan ve kükreysi sonunda Mustafa Suphi ve arkadaşları antikomünist Türk halkının gazabına uğrayacaklardır." (Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.243.)

576 Türk, "İslam Komünizmleri", *Tarih ve Toplum Dergisi*, s.58/314.

577 Tevettoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.200.

ri Konferansı'nda ilk defa Rusya'daki teşkilat vekillerinden ve Türkiye'den gelecek vekillerin katılımıyla bir kongre yapılması kararlaştırılmış, fakat o dönemde gerek Türkiye'de gerekse Rusya'da teşkilatın yeterince gelişmemiş olması böyle bir kongrenin toplanmasına imkan vermemişti.⁵⁷⁸

Müsait Bakû ortamında büyük gelişmeler gösteren Türkiye Komünist Teşkilatı Anadolu'daki çeşitli komünist parti ve gruplarını bir araya getirerek tek bir "*Türkiye Komünist Partisi*" oluşturmak amacıyla 25 Haziran 1920'de aldığı bir kararla Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi'nin 1 Eylül 1920'de Bakû'de toplanmasını kararlaştırdı. Bununla beraber 1 Eylül'de Doğu Halkları'nın I. Kongresi'nin yapılması kararlaştırıldığından, Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi de bu kongreden sonraya bırakıldı.⁵⁷⁹

Konu ile ilgili göze çarpan bir nokta da kongreye verilen isim hakkında bazı karışıklıkların mevcudiyetidir. Konuya açıklık getiren Yavuz Aslan, eserinde şunları ifade etmektedir;⁵⁸⁰

"...Kongrenin tutanağı niteliğinde olan ve 1920 yılında Bakû'da basılan "*Türkiye Komünist Fırkası Birinci Kongresi*" adlı eserin adından hareket eden yazarlar bu kongreyi "*Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi*" olarak isimlendirmektedirler. Ancak bu kongrenin asıl adı "*Türkiye Komünist Teşkilatları'nın Birinci Kongresi*" olmalıdır... Çünkü bu kongrenin toplanma gayelerinden biri de, Türkiye Komünist Fırkası'nı kurmaktır. Henüz ortada bulunmayan bir partinin kongresinin olması da mantıken imkansızdır. Zaten Türkiye Komünist Fırkası resmen bu kongre ile meydana getirilmiş, programı ve nizamnamesi bu kongre tarafından yapılmıştır. Nitekim "*Türkiye Komünist Fırkası Teşkilat Nizamnamesi*" ve Türkiye Komünist Fırkası

578 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.208.

579 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.209.

580 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.209-210.

Programı” adlı kitapçıkların birinci sahifesinde, “1920 senesi 10-16 Eylül’ün de Bakû’de içtimâ eden Türkiye Komünist Teşkilatları Birinci Kongresi’nde kabul edilmiştir” yazısı mevcuttur.”

Türkiye Komünist Teşkilatları’nın I. Kongresi 10 Eylül 1920 Cuma günü saat 5’te Bakû’deki Kızıl Ordu Kulübü’nde açılmıştı.⁵⁸¹ Kongreye tam oy sahibi 32 ve danışman niteliğinde oyu olan 42 kişi katılmış, bu üyelerin en büyük kısmı Türkiye’nin çeşitli yerlerinden gelmişti.⁵⁸² Kongrede bulunan Şevket Süreyya Bey, kongrede tanıklık etmiş olduğu havadan şöyle bahseder:⁵⁸³

“Adına “Türkiye Komünist Fırkası” denilen bir teşkilatın ilk kongresi 10 Eylül’de gene Bakû’de oldu. Eğer kongre salonundaki kalabalığa ve burada sahneye çıkarılan her biri Türkiye’nin bir vilâyeti adına konuşan delegelere ve söylenen nutuklara bakılırsa Türkiye’ye artık komünist bir memleket demek yerinde olurdu. Fakat dikkat edilirse görülüyor ki; bu kalabalığa katılan insanlar aslında hiçbir yeri hiçbir teşekkülü temsil etmiyorlardı. Aralarında müşterek bir bağ yoktu. Her birinin komünistlik anlayışı da başka başkaydı. Ortallığı dolduran topluluk aslında Rus İhtilali üzerine başı boş bırakılan ve memlekete dönmek için yol ve çare arayan harp esiri Türk askerlerden ibaretti..”

Kongrenin ilk resmi açılış konuşması Mustafa Suphi tarafından yapıldı. Kızıl Orduyu ve komünizmi bol bol övdükten sonra Mustafa Suphi, Türkiye ile ilgili olarak şunları ifade etmişti:⁵⁸⁴

“Türkiye’deki son vakâları tetkik etseniz, gelen arkadaşları dinleseniz, fırkamıza gönderilen mektupları görseniz memleketimizin son ümidinin Bolşevizm de olduğu kanaatini anlarsınız... Rusya proletaryası öyle bir inkılâp

581 TKF’nin Birinci Kongresi, s.3; Darendelioğlu, *Türkiye’de Komünist Hareketleri*, s.91; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.217; Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1997, s.197; Harris, *Türkiye’de Komünizmin Kaynakları*, s.88; Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar, I*, Belgeler, s.275.

582 Bayur, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadele’ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar”, *Belleten*, s.624; Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar, I*, Belgeler, s.275; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.216.

583 Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s.197.

584 TKF’nin Birinci Kongresi, s.3-5; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.217-218; Bayur, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadele’ye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar”, *Belleten*, s.625; Tunçay, *Türkiye’de Sol Akımlar, I*, Belgeler, s.276.

ordusu vücuda getirdi ki, cihanı hayran bıraktı. İşte bu inkılâp şimdi demir ellerini şarka uzatıyor. Şark siyaseti Üçüncü Beynelmilelin gündeminde birinci maddeyi teşkil ediyor. Bu meselede en çok alakadar olanlar şüphesiz bizleriz. Biz Türk Komünistleri bu hareketin kıymetini bilmeli, tarihin kaydedeceği bu fırsatı iyi taktir etmeliyiz. Biz de kendi memleketimizde Avrupa emperyalizmin, harici ve dahili düşmanların haddini bildirmeliyiz. Bütün bu arzularımızı tasavvur ve temenniden hakikat haline koyacak bu kongredir. Türkiye Komünist Kongresi Rusya'dan uzanan bu demir elleri tutabilecek kuvvetler yetiştirecek ve fırkamız yalnız Türkiye'de değil bütün Şarkta inkılabın alemdarı olacaktır."

Mustafa Suphi'nin konuşmasından sonra en önemlisi Azerbaycan'ın baş yöneticisi durumunda olan Neriman Nerimanov tarafından olmak üzere birtakım konuşmalar yapılmış ve kongrenin fahri başkanlığına da oy birliğiyle Troçki, Zinovyev ve Stalin seçilmişti.⁵⁸⁵ Bu işlerden sonra kongrenin ilk oturumu sona erdi.

3. Kongrede Cevat Bey'in Konuşması

11 Eylül'de yapılan seçimler sonucu Cevat Bey, kongrenin Başkanlık Divanı'na seçildi. Başkanlık Divanı aşağıdaki kişilerden oluşmuştu: ⁵⁸⁶

Mustafa Suphi

Mehmed Emin

Abid Alim

Cevat Dursunoğlu

Süleyman Nuri

⁵⁸⁵ TKF'nin I. Kongresi, s.11; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar, I*, Belgeler, s.278; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.228.

⁵⁸⁶ TKF'nin I. Kongresi, s.12; Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan...", *Belleten*, s.625; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.224.

Nazmi

İsmail Hakkı

Kongrede Cevat Bey ile ilgili dikkat çeken bir nokta da, onun Ahmed Cevat Emre'den ayırt edilebilmesi için isminin yanında hep "Erzurum Delegesi" sözünün kullanılmış olmasıydı.⁵⁸⁷

Başkanlık Divanı seçimleri yapıldıktan sonra başkanlık makamına geçen Mustafa Suphi "Ahvali Hâzıra" hakkında izahat vermek üzere kürsüyü TKT Bakû Komitesi üyesi Abid Alim'e bırakmış,⁵⁸⁸ daha sonra kendisine söz verilen Cevat Bey, "Anadolu'nun Vaziyeti" hakkında kongrede şu konuşmayı yapmıştı:⁵⁸⁹

"Harbin bidâyetinde Türkiye'nin hudutları geniş olduğu halde şimdi hudutları küçülmüş, memleket parçalanmış. Antanta⁵⁹⁰ tarafından ise harbin bütün ağırlıkları Anadolu'nun fakir halkının boynuna yüklenmiştir. Memleket ve bundan en ziyade müteessir olan Anadolu fakir ve rençber halkının kalbinde büyük bir galeyana vardır. Bugün, İstanbul ve İngiliz Hükümeti'ne karşı başlayan kıyam hareketi de o galeyandan doğmuştur. Bu hareketin başında bu müdafaâ-i nefis meselesi esas idi. Fakat sonra bu hareket içtimâî, sınıflı inkişâfa mazhar olarak inkılâbî mahiyete girdi. Şiarları iki idi. Biri memleketi garp emperyalistlerine teslim etmemek, diğeri ordu arkasında milleti soyan tufeylilere karşı mübareze. İlk kongrede buna dair kararlar verildi.

"İşte bugün Anadolu canıyla, başıyla memleketi müdafaâ etmekle beraber, inkılâb yalnız temiz adamları, iş başında bulundurmaya çalışıyor. Sanadid-i İttihattan ve dalavereci yeni milyonerlerden hiçbiri harekâtın içine sokulmamıştır. İnkılâpçı Anadolu fikrini İstanbul'a anlattı. İngilizlerin elin-

587 Bayur, "Mustafa Suphi ve Milli Mücadele'ye El Koymaya Çalışan...", *Bellekten*, s.625.

588 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.223.

589 *TKF'nin Birinci Kongresi*, s.14-16; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.58; Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.224-225; Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I*, Belgeler, s.279-280.

590 İngiltere, Fransa, İtalya.

de olan İstanbul ise, onu boğmak için elinden geleni yaptı. İngiliz silahlarıyla teçhiz ve İstanbul Hükümeti tarafından sevk edilen kuvvetlere karşı Anadolu, kararlarındaki azmini göstererek hıyanete harp ile cevap verdi. Böylece Anadolu'da dahili ve sınıfi cidal ilk adımını atmış demektir (Alkışlar). Bu mübareze ve hareket-i mühimme buhranlar içinde gittikçe kuvvet bulmakta ve halk arasında yayılmaktadır. Fukara halkın hukukunu müdafaâ için hükümet mesarifatının mühimce kısmını zengin sınıflara yüklemek istemişti. Zenginler irticai kuvvetler yarattılar fakat halk kitlesinin bütün azameti önünde bu kuvvetler kâmilten erimektedir.

"Anadolu hareketi başta Rusya inkılâbının mahiyetine vakıf değildi. Fakat son zamanlarda bütün hakikat anlaşılmaya başlamıştır. Anadolu'da sol sosyalistlerin efkârını neşreden gazeteler vardır. Erzurum'da çıkan "Albayrak", halkı inkılaba götürüyor. Hareket günden güne inkişâf ediyor. Komünist fikir ve teşkilatları gittikçe kuvvet buluyor. İşte Anadolu'nun hakiki vaziyeti! Anadolu şimdiki hükümeti son ideal hükümet kabul etmiyor. Zaman gelecek halk emeline muvafık hükümet şekline de nail olacaktır. Anadolu, Rusya'dan içtimâi inkılâptan büyük müzaheretler bekliyor. Anadolu, başladığı bir inkılâp hareketiyle yalnız kendisi için değil bütün beşeriyet için selâmet vaat ediyor".

Cevat Bey kendisine yöneltlen bir soru üzerine konuşmasına şu sözlerle son verdi: ⁵⁹¹

"Mukaddema halkın makâm-ı hükümdariye karşı büyük hürmeti vardı. Her şeyini oraya medyun addediyordu. Fakat Şark vilayetlerinde bu fikir tamamen değişmiştir. Çünkü halk, padişahın memleketi ne felaketlere sürüklediğini görmüş ve şimdi halaskâr olarak kendini meydana atmıştır. (Alkışlar)

4. Kongrenin Kapanışı ve Sonuçları

Kongre 15 Eylül 1920 akşamı son oturumunu yaptıktan sonra kapandı. Bu kongre ile Türkiye’de ve Rusya’da bulunan komünist grup ve teşkilatların TKF çatısı altında birleştirilmesi bir karara bağlanmıştı.⁵⁹² Kongre TKT’nin bir parti haline geçmesini sağlamış, burada TKF Merkezi Komitesi oluşturulmuştu.

Kongrede Türkiye’de devam eden milli harekete yardım edileceği ve bu arada komünizmi yerleştirmek ve işçi ile köylü hakimiyetini Türkiye’de kurmak için çalışılacağı karar altına alınmış ve bunu gerçekleştirmek için de, TKF’nin faaliyet merkezinin Anadolu’ya taşınması kararlaştırılmıştı.⁵⁹³

Daha önce de belirtildiği gibi bu kongreyi TKP’nin gerçek başlangıcı olarak saymak yerinde olur. TKP Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Yakup Demir takma adlı Sürmeneli Zeki Baştımar TKP’nin 45. kuruluş yılı münasebetiyle yaptığı bir konuşmada partinin kuruluşu hakkında şu ifadelerle yer vermiştir: ⁵⁹⁴

“45 yıl önce bugün (10 Eylül 1920) Türkiye’nin ayrı ayrı bölgelerinde ayrı ayrı çalışan komünist teşkilatlarının temsilcileri bir araya toplanarak, Türkiye işçi sınıfının ilk Marksçı-Leninci partisini Türkiye Komünist Partisi’ni kurdular ve ilk kongrelerini yaptılar.”

5. Cevat Bey’in TKT Kongresi’ne Katılması İle İlgili Düşünceler

Her şeyden önce şunu belirtelim ki, Cevat Bey’in Mustafa Suphi önderliğinde toplanan Türkiye Komünist Teşkilatları Kongresi’ne katılıp burada bir konuşma yapmış olması kendisi için çözümleneme-

⁵⁹² Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.241.

⁵⁹³ Tunçay, “Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar”, *Yön Gazetesi*, Yıl: 6, Sayı: 199, 20 Ocak 1967, s.9; Aslan, *TKF’nin Kuruluşu...*, s.241.

⁵⁹⁴ Tevetoğlu, *Türkiye’de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s.200; Tevetoğlu, “Mustafa Suphi’nin Bakû’de Kurduğu Türkiye Komünist Partisi”, *Türk Kültürü*, s.355.

miş bir bilmece gibidir. Buna sebep olarak iki nokta üzerinde durulabilir. Bunlardan birincisi; Cevat Bey'in kongreye katılmasıyla ilgili kendisine herhangi bir görev verilip verilmediğini bildiren resmi bir belgenin ortada olmayışı, ikinci nokta ise, ilkinin sebep olduğu birtakım boşlukların bazı araştırmacılar tarafından yapılan değişik yorumlarla kapatılmaya çalışılmasıdır.

Burada Cevat Bey'in Bakû'deki günlerine ve kongreye katılması ile ilgili öne sürülen birtakım fikirler ve bunların sebeplerine yer verildikten sonra bu bilgiler ışığında bazı değerlendirmelerde bulunmaya çalışılacaktır.

Doğu Halkları Kurultayı'na katılmak üzere Bakû'ye gönderilmiş olan Cevat Bey, bu kurultaydan hemen sonra 10 Eylül'de açılan Mustafa Suphi'nin TKT Kongresi'ne de iştirak etmişti. Halbuki Erzurum'da Kâzım Karabekir Paşa tarafından kendisinin de içinde bulunduğu heyete verilen talimat bunu içermiyordu.⁵⁹⁵ Cevat Bey'le Bakû'ye giden Dr. Salim Cimilli hatıralarında Cevat Bey'in bu konumu ile ilgili herhangi bir şeye değinmemiş, sadece Doğu Halkları Kurultayı esnasında Enver Paşa gibi Mustafa Suphi'nin de Cevat Bey'le ilgilenip onu kendi yanında alıkoymak istediğini belirtmiştir.⁵⁹⁶

Doğu Halkları Kongresi'ne katılmış olan Trabzon Mebusu Hafız Mehmed Bey,⁵⁹⁷ Cevat Bey'le ilgili olarak 18 Nisan 1921'de Albayrak Gazetesi hakkında görüşmelerin yapıldığı BMM Gizli Oturumu'nda şunları söylemiştir:⁵⁹⁸

"...Bu kongre (Şark Milletleri Kongresi) akdedilinceye kadar Erzurum'da intişâr etmekte olan bu gazete (Albayrak) milliyetperverane makaleler yazıyordu. Bakû Kongresi'ne iştirak etmek üzere gelen bu gazetenin Başmuharriri Cevat, Ethem Nejat, İsmail Hakkı Beyler Bakû'ye muvasalat

595 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.113; Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.67; Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.56.

596 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.70-71.

597 Hafız Mehmet Bey daha sonraları İzmir Suikastı ile ilgili görülerek asılacaktır. (Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.56, dip.98.)

598 TBMM Gizli Celse Zabıtları, II, Ankara, 1985², s.39-40.

ettikleri ilk günler pek milliyetperverane sözler söylüyorlardı. Müştereken çalışıyorlardı. Hatta kongrede Ankara Hükümeti namına nutuk söyleyecek olan Doktor İbrahim Tali Bey de mahallin bendenize havale etmişti. O gün saat 3’le içtima etmek üzere karar verildi. Saat Üçte Cevat gelmedi. Dörtte, beşte yine gelmedi. Çizdik. Tali Bey’le bütün rüfeka altıda geldiler. O sırada haber aldık ki, Cevat, Ethem Nejat ve İsmail Hakkı, Mustafa Suphi’nin taht-ı riya-setinde bulunan Türkiye İştirakiyun Cemiyeti’nde imişler. Saat altı buçukta bunlar gelince dedik; “nerede kaldınız, niçin tehhür etmediniz?” Dediler ki Efendiler, biz sizinle tevhid-i mesai edemeyiz. Çünkü biz kadimen Bolşevîğiz. Siz yanlış yola gidiyorsunuz. Gelin hep beraber tevhid-i mesai edelim. Biz tabii buna karşı diyorduk ki, biz milletimiz namına, Müslümanlık namına bununla bir iyilik temin edebilir miyiz? Mühim ihtilâlâtın şahidi olacaksınız. Eğer bu gaye fevz olursa ben Bolşeviklik komünistlik anlamam Bakû’de konferans devam ettiği müddetçe bunların Erzurum’dan aldıkları mektupları Mustafa Suphi’ye veriyorlardı. Mustafa Suphi Bey her akşam geliyordu. Bolşevik rüesası da oraya geliyordu.

....(Bakû’dan) avdetimi müteakip Erzurum’da vali ve kumandanlara varıncaya kadar intihapla olsun diye kıyamet koptu. Trabzon’da bunu işitince ahalinin vali ve kumandana varıncaya kadar intihabını istedi... Kendi tahkikatım, bu mesele Bakû’de Mustafa Suphi ile Cevat arasında yapılan antant ve itilâf neticesinde gerek Erzurum’daki vekâyi ve gerek bu makaleler sırf bundan ileri geliyor...”

Albayrak Gazetesi ile ilgili yapmış olduğu çalışmasında Dursun Ali Akbulut, Mehmet Hafız Bey’in bu sözleri hakkında şu yorumlarda bulunmaktadır;⁵⁹⁹

“Cevat Bey, Erzurum’dan kimden yada kimlerden mektup alıyor ve bunları niçin Mustafa Suphi’ye veriyordu. Kardeşi Müştak Sıtkı’dan mı, yoksa Mithat Bey’den mi? Ya da her ikisinden mi? Mektupların muhtevası

599 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.57.

neydi? Onlara hangi konularda mektupla talimat veriliyordu. Yoksa bütün bunlar söylentiden mi ibaretti. Bu ve benzeri birçok sorulara şimdilik cevap bulamıyoruz. Bilebildiğimiz tek şey aynı günlerde Erzurum'da halk hükümeti yapmak girişimlerinin mevcudiyetidir. Bu hareketin bir ayağının Bakû'de bulunduğunu söylememek için hiçbir sebep bulunmamaktadır."

Cevat Bey'in kongreye katılmasıyla ilgili ortaya konabilecek bir durumda şu idi: Bilindiği üzere Türkiye Komünist Teşkilatı Merkez Komitesi üyesi Zor Sancağı Eski Mutasarrıfı olan, Temmuz 1920'de teşkilatın bir şubesini açmak, komünizm propagandası yapmak ve ayrıca TBMM Hükümeti ile işbirliği sağlamak amacıyla Türkiye'ye gönderilmiş,⁶⁰⁰ kendisine Sivas, Ankara ve Trabzon havalisinde faaliyetinde bulunması yönünde TKT tarafından vekalet verilmişti.⁶⁰¹ Salih Zeki bu görüşmede Türkiye'nin varlığını koruyabilmesi için Bolşevik idare tarzının kabul edilmesi gerektiğini, bu amaçla 1 Eylül'de Bakû'de yapılacak olan Türk Komünist toplantısına Anadolu'dan sekiz on delegenin gönderilmesini ve kendisine Erzurum'da açık veya gizli teşkilat yapması için müsaade edilmesini istemişti. Bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa, Salih Zeki Bey'e Albayrak Gazetesi Heyeti ile görüşmesini ve bunu da gizli olarak yapması gerektiğini söylemişti.⁶⁰²

Salih Zeki Bey, Erzurum'da Mithat Bey'in evinde misafir olmuş ve Albayrakçılar'la uzun uzun görüşme imkanı bulmuştu. Kâzım Karabekir Paşa'nın vesile olduğu bu görüşmelerin TKT ile Albayrakçılar, dolayısıyla Cevat Bey arasında bir yakınlaşmanın doğmasına sebep olduğu söylenebilir.⁶⁰³ Öyle ki, Mithat ve Cevat Beylerin Salih Zeki ile yapmış olduğu görüşmelerden birkaç gün sonra Hasankale'ye giderek müsaade istemeleri Salih Zeki'nin kısa bir süre zarfında ne kadar etkili olduğunu gösterebilir.⁶⁰⁴ Bununla birlikte Salih Zeki'nin Erzurum'a ge-

600 Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, s.102.

601 *TKF'nin Birinci Kongresi*, s.28-29.

602 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.120-121.

603 Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.98.

604 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, II, s.122.

lip Mithat Bey'in evinde misafir oluşundan sonra Albayrak Gazetesi neşriyatının tamamen değiştiği ve Bolşevizm propagandası yapmaya başladığı da bilinmektedir.⁶⁰⁵

Bütün bu açıklamalardan hareketle, Cevat Bey'in TKT Kongresi'ne katılmasında onun Erzurum'da Salih Zeki ile yapmış olduğu görüşmelerin de bir etkisinin olduğu düşünülebilir.

Cevat Bey'in TKT Kongresi'nde Anadolu'nun vaziyeti içerikli konuşması esnasında kendisinin de yayın heyetinde bulunduğu Erzurum'da çıkan Albayrak Gazetesi'nin Anadolu'da sosyalist fikirleri neşreden gazetelerden biri olduğu ve halkı inkılâba, yani komünizme doğru götürdüğü görüşüne yer vermiş olması da oldukça ilginçtir. Bu durum hakkında Dursun Ali Akbulut şunları ifade eder: ⁶⁰⁶

"...Bunu söyleyen herhangi bir kişi olmayıp Albayrak Heyeti'nden Cevat Bey'dir. Cevat Bey, Albayrak adına bazı taahhütler altına girmiş de olabilir. Bu takdirde Albayrak'ın yayın politikasındaki önemli değişikliklerin Bakû, dolayısıyla M. Suphi ve ekibiyle ilişkisi bulunduğunu düşünmek kabil değildir. Nitekim Mustafa Suphi'de aynı kongrede yapmış olduğu konuşmasında Anadolu'nun Trabzon, Erzurum, Eskişehir gibi şehirlerinde komünistliği alenen müdafaâ eden Albayrak ve İşçi adlarındaki gazetelerin çıkarıldığını beyan etmiştir..."

Aynı eserinde Dursun Ali Akbulut, Erzurum'da Halk Hükümeti yapma girişimiyle Cevat Bey'in kongrede yapmış olduğu konuşmasındaki *"Anadolu şimdiki hükümeti son ideal hükümet kabul etmiyor"* şeklindeki sözleri arasında kurduğu ilişkiyi de şöyle dile getirmiştir:

"Cevat Bey'in konuşmasında dikkati çeken bir diğer husus Anadolu'nun şimdiki hükümeti yani Ankara Hükümeti'ni son ideal hükü-

605 Ayrıca 2 Ağustos 1920 tarihli Albayrak Gazetesi'nde Salih Zeki'nin "Yeni İnkılâp" başlıklı komünizm hakkında kaleme aldığı bir makalesi de yayınlanmıştır. (Aslan, *TKF'nin Kuruluşu...*, s.99.)

606 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.59.

607 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.59.

met olarak kabul etmediğini söylemiş olmasıdır ki, bu tamamen onun şahsi görüşünü yansıtmakla birlikte önemli bir gerçeği de ortaya koymaktadır. Çünkü Cevat Bey, "Zaman gelecek halk emeline uygun, hükümet şekline nail olacaktır" demek suretiyle hemen bu kongrenin akabinde Erzurum'da halk hükümeti yapmak girişiminin sıradan bir hareket olmadığına zımnen işaret etmiş bulunmaktadır."

"Milli Mücadele'de Erzurum" adlı doktora tezinde ise Haluk Selvi, Cevat Bey'in kongredeki durumu hakkında şu noktalara değinmiştir: ⁶⁰⁸

"Cevat Bey, Erzurum'un Ermeni zulmünden kurtarılmasından sonra bu şehre gelmiş ve Müdafaa-i Hukuk Teşkilatı'nın kurulmasında önemli görevler almıştı. Hâla bu teşkilatla yakın ilişkiler içerisindeydi. Onun Bakû Kongresi'nde bu şekilde konuşarak Erzurum'u ve Albayrak Gazetesi'ni bir komünizm merkezi olarak göstermesi onun Mustafa Suphi ile olan ilişkilerini göstermektedir."

Aynı eserinde Haluk Selvi, Moskova'da bulunan İbrahim Tali Bey'in 1 Kasım 1920'de Kâzım Karabekir Paşa'ya göndermiş olduğu bir telgrafta Cevat Bey'in öteden beri marksist olduğunu, diğer arkadaşlarıyla Bakû'de partiye girdiğini biraz müfrid olmakla beraber cüretkâr olmadığını bildirdiğini kaydeder. ⁶⁰⁹

Bütün bu görüşlerden özetle Cevat Bey'in Erzurum'da Salih Zeki ile başlayan ve Bakû'de de Mustafa Suphi ile devam eden görüşmeler ve yakınlaşma neticesinde TKT'nin kongresine katılmaya ikna edildiği düşünülebilir. Bununla beraber bu düşüncenin çok sağlam ispatlarla bir karar haline dönüşebilmesini engelleyen birtakım tezat ve şüpheler de yok değildir. Bu şüphelerin en başta geleni Cevat Bey'in gizli bir görevlendirme veya bir ajan olarak TKT Kongresi'ne

⁶⁰⁸ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.261.

⁶⁰⁹ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.261, dip.227.

katılmaya yönlendirilmiş olabileceğidir. *George Harris* de bu noktayı göz önüne alarak hareket etmiş olacak ki; *“Türkiye’de Komünizmin Kaynakları”* adlı eserinde *“TBMM’i Türkiye’nin çıkarlarını korumak amacıyla Cevat Bey ile kendisine sadık bir kaç kişinin Bakû’de toplanan Türk Komünist Kongresi’ne katılmalarını düzenlemişti.”* şeklinde bir ifadeye yer vermiştir.⁶¹⁰

Aynı şekilde Cevat Bey’in TKT Kongresi’ne katılıp orada yapmış olduğu konuşmadan hareketle *Hikmet Bayur* konu hakkındaki şüphelerini şöyle dile getirmiştir:⁶¹¹

“Dursunoğlu’nun bu durumu bu yazar için çözümlenmemiş bir bilmece gibidir. Aramızda dostluk vardı. Ancak bu yönü kendisine doğrudan doğruya sormayı uygun görmedik.

“O, birçokları gibi bir süre komünizme inanmış, sonra bunun uygulanmasını görerek ondan yüz mü çevirmiştir, yoksa Bakû’ye görevli olarak mı gitmiştir ve bunu belli etmemek için mi ara sıra kongrede çok ateşli konuşmuştur? Bizce onun o evredeki inançları bakımından en üstün olasılık kendisinin komünistliğe deyin gitmeyen ancak Sovyet biçimde seçimler yapılmakla birlikte ana çizgileri belirsiz bir “halk yönetiminin” kurulmasına yatıktı. Doğal olarak ilk zamanlarda Rusya’da yapıla gelen gerçek seçimi düşünüyordu. Daha sonra bu tereddütlü evreden önce olduğu gibi, yine tam Atatürkçü olacaktır.”

Aynı şekilde birtakım şüpheleri hisseden Dursun Ali Akbulut, Doğu Halkları Kurultayı’ndan sonra, *“...Cevat Bey’i bir “görev” daha bekliyordu. Cevat Bey, Mustafa Suphi’nin 10 Eylül’de açılacak TKP Kongresi’ne iştirak edecekti...”* şeklindeki bir cümleyle belki de bu konudaki hislerini dile getirmeye çalışmıştı.⁶¹²

610 Harris, *Türkiye’de Komünizmin Kaynakları*, s.18.

611 Bayur, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadele’ye El Koymaya Çalışan Baş Dışarıda Akımlar”, *Belleten*, s.625, dip.91.

612 Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.56.

Bütün bu ifadelerden sonra bir değerlendirme yapılacak olursa; özellikle Bakû macerasından sonra Cevat Bey'in hiçbir şekilde komünist teşkilatıyla ilişki içerisine girmemiş olması, yine Albayrak Başyazarı Mithat Bey'in başına gelen tevkif ve tahkikat gibi olaylarla karşılaşmaması, daha sonra yazmış olduğu makalelerinde ve hatıratında bu konuyla ilgili hiçbir iddia ve düşünce ileri sürmemiş olması onun Bakû macerası ile ilgili duyulan şüpheleri destekler mahiyettedir. Bununla beraber Cevat Bey'in konumuyla ilgili en açık yorum yukarıda belirtildiği üzere Hikmet Bayur tarafından yapılmıştır.⁶¹³

C. Cevat Bey'in Bakû'den Erzurum'a Dönüşü ve Kongreden Sonra Bulunduğu Görevler

Cevat Bey, Bakû'de Doğu Halkları Kongresi'nden sonra TKT Kongresi'ne katıldığı sırada, onunla birlikte Erzurum'dan yola çıkan fakat bu ikinci kongreye katılmayan arkadaşları tarafından ihmal olunmamış kendisine son derece vefalı davranılmıştı. Erzurum delegeleri TKT kongresi bitinceye kadar Cevat Bey'i beklemişler ve kongreden sonra onu da yanlarına alarak yola çıkmışlardı. Dr. Salim Cimilli Bakû'den Erzurum'a dönüşü şu şekilde kaydetmiştir:⁶¹⁴

"Vatana dönmek zamanı gelince arkadaşlardan bir kısmı deniz yolunu tercih ettiler. Buna dayanamayanların arasına ben de katıldım. Kafitemiz şu kimselerden mürekkepti. Rahmetli Cevat Dursunoğlu, Mesut Çankaya, Mühendis Aziz, Avukat rahmetli Ömer Fazıl ve naçiz şahsım.

"Yine bu yolu tercih edenler arasında Samsun, Trabzon vesair yerlerden tanımadığım fakat yol arkadaşlığı yaptığımız yirmi kişi daha vardı.

613 Cevat Bey'in Bakû günleri hakkındaki bir değerlendirme için bkz. Tolga Başak, "Bakû Kongreleri (Eylül-1920), Cevat Dursunoğlu'nun Bakû Macerası Hakkında Değerlendirmeler, Komünistlik Yönünde Yapılan İthamlar ve 27 Yıl Sonra Karşılıklı Bazı Mektuplar", *Atatürk Dergisi*, IV/2, (Temmuz,2004), s. 237-265.)

614 Şehidoğlu, *Bakû Kurultayı...*, s.72.

“Güzergah, Karabağ-Şusakale (Ermenistan) Rengezar ve Erivan, Nahçıvan, (İran), Makü Bölgesi nihayet mübarek yurdumuz.

“Bu yolda her türlü tehlike ve yoklukla pençelege pençelege yurdumuza yaklaşıyorduk. Nihayet Makü’den atla hareketle iki gün sonra aziz topraklarımıza yüz sürdük.

“Kâzım Karabekir Paşa Sarıkamış’ta idi. Rahmetli Tümen Komutanı Cavit Bey aracılığı ile bizi yarı yolda iken yanına çağırdı. Hayvanlarımızı Erzurum’a göndererek, Horasan’dan Sarıkamış’a yöneldik ve paşaya mülâki olduk. Yanında kaldığımız iki gün içinde, kurultay kararlarını, tekliflerimizi, Enver Paşa’nın düşünce ve görüşlerini, Rus ileri gelenleri ile görüş ve yardım isteklerimiz uzun uzun arz ettik. Silah ve para yardım ve vaadlerini de bildirdik.”

Bakû’deki Doğu Halkları Kongresi’ni yakından takip eden Albayrak Gazetesi, Erzurum Murahhas Heyeti’nin Bakû’den Erzurum’a dönüşünü şu şekilde okuyucularını duyurmuştu:⁶¹⁵

“Hafta içerisinde memleketimize bir kafil girdi. Bunlar, iki ay evvel Bakû’de kurulan Şark Kongresi’ne iştirak etmek üzere gönderdiğimiz murahhaslardı.”

Bilindiği üzere Erzurum’dan Cevat Bey’in de içinde bulunduğu heyet Bakû’ye Doğu Halkları Kongresi’ne katılmak üzere gitmişti. Bu yüzden o sırada Erzurum’da “Bakû Kongresi” denildiği zaman hep bu kongre yani Doğu Halkları Kongresi anlaşıyordu. Nitekim Albayrak Gazetesi sütunlarında Bakû Kongresi ile ilgili ifadeler yer verirken şunları belirtmişti: ⁶¹⁶

“...Hususi istihbarımıza nazaran, umum İslâm murahhaslarının iştirakiyle 1 Eylül Sene 336’da Bakû’de in’ikad edip büyük Bolşevik cereyanını tetkikle meşgul olan kongre emperyalist kuvvetlere karşı mücadeleye karar vererek, 15 Eylül’de tatil-i müzakerat eylemiş ve murahhaslar memleketlerine

615 Albayrak, 25 Teşrin-i Evvel 336/18 Ekim 1920, Sayı: 115.

616 Albayrak, 20 Eylül 336/1920, Sayı: 110.

müttehi-i hareket bulunmuşlardır”.

Dursun Ali Akbulut’un gazetede çıkan bu haber hakkındaki değerlendirmesi ise şöyle olmuştur: ⁶¹⁷

“İslâm murahhaslarının iştirakiyle toplanan kongre 15 Eylül’de değil, 8 Eylül’de kapanmıştı. 15 Eylül’de kapanan kongre Türkiye Komünist Partisi Kongresi idi. Şu halde Albayrak Gazetesi’nin ya bu ikinci kongreden haberi yoktu, ya da ikinci kongreyi birincinin devamı olarak kabul ediyor, böylece okuyucuları üzerinde Bakû’de tek kongre yapılmış gibi bir intiba bırakmak istiyordu. Daha doğrusu Ankara tarafından tasvip görmeyen Mustafa Suphi’nin kongresini ve bir elamanın (Cevat Bey) bu kongreye iştirakini gözlerden uzak tutmaya çalışıyordu. Çünkü Albayrakçılar bu konuda Ankara ile bir çatışmayı göze alamadıkları gibi şartlarında buna uygun olmadığını biliyorlardı.”

Cevat Bey’in Bakû’ye gittiği sıralarda Erzurum’daki görevi Muallim Mektebi Müdürlüğü idi. ⁶¹⁸ 1920’nin son aylarında Bakû’den dönen Cevat Bey, muhtemelen Erzurum’da halk hükümeti kurma girişimine yönelik alınan tedbirler neticesinde Kars Maârif Müdürlüğü’ne atandı. ⁶¹⁹

Cevat Bey, Kars Maârif Müdürlüğü görevini sürdürürken 1 Ekim 1921 tarihinde iki ay kısa süreli olarak ikinci kez askere alınmış, Sivas’ta yaptığı bu görevden sonra Kayseri Lisesi Tarih-Coğrafya öğretmenliğine atanmışsa da bu görevi kabul etmemiş, konu ile ilgili TBMM’nde yapılan görüşmelerden de bir sonuç çıkmamıştı. ⁶²⁰ Daha

⁶¹⁷ Akbulut, *Albayrak Olayı*, s.60.

⁶¹⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz, II*, s.122; Kırzioğlu “50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi’nin...,” *Türk Kültürü*, s.59. 19 Mayıs 1920 tarihinde Erzurum Öğretmen Okulu Müdürlüğü’ne atanan Cevat Bey bu görevine 5 Haziran 1920 tarihinde başlamıştı. (TBMM Arşivi, Özel Har Tercümesi, 1151/34, *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148.)

⁶¹⁹ Cevat Bey’in bu göreve atanma tarihi 2 Mart 1921’dir. (*Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, s.148.)

⁶²⁰ 5 Ocak 1922’de, Erzurum Mebusu Salih Efendi bu tayin hakkında Maârif Vekâleti’ne bir soru önergesi vererek Cevat Bey’in Kars Maârif Müdürlüğü’nden alınıp Kayseri Sultanisi’ne tayininin gerekçesini sormuş ve şunları ilave etmiştir: “Cevat Bey Erzurum’da doğmuş ve Almanya’da tahsil görmüştür. Bugünkü tutuş ben öyle zannediyorum ki, Erzurum’da Erzurumlu namına hiçbir adam bir fert suret-i katiyyede

sonra 30 Eylül 1922 tarihinde Erzurum Lisesi Müdürü olarak yeniden kendisine görev verilen Dursunoğlu, 1924 yılına kadar bu görevde kaldı.⁶²¹

bulundurulmayacaktır. Bu böyledir. Erzurum'da benliğini bilen kimse varsa yavaş yavaş tedrici bir surette böyle memleket haricine çıkarılacaktır. Bundan ben böyle anlıyorum." (TBMMZC, XX, Ankara, 1959, (11.05.1338/1922), s.29-30.)

621 Kırzioğlu, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresinin...", *Türk Kültürü*, Yıl: 8, Sayı: 85, (1969), s.59.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin 1914 Ağustos'unda I. Dünya Savaşı'na girmesiyle beraber yapılan seferberlik ilanıyla yedek subay olarak askere alınan Cevat (Dursunuğlu) Bey, sırasıyla; Kafkasya, Makedonya, Romanya ve Trakya cephelerinde görev almış, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, Aralık 1918'de İstanbul'da terhis olmuştu. Cevat Bey, askerlikten sonra İstanbul'da bulunduğu birkaç hafta içerisinde, kurulduğunu gazetelerden öğrendiği *"Vilayât-ı Şarkıye Müdafâ-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"*nin toplantılarına katıldı ve memleketi Erzurum'a döndükten sonra, burada teşekkül eden *"Vilayât-ı Şarkıye Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi"*nin kurucuları arasında yer alıp, cemiyetin genel kâtipliğine seçildi.

Bu tarihten itibaren, tüm yurdun kaderini etkileyecek olan Erzurum'daki teşkilatlanma süreci hız kazanmış, Cevat Bey de bu süreçteki aktif simalardan biri olmuştu. Cevat Bey, Haziran 1919'da yapılan *"Erzurum Vilâyet Kongresi"*ne katıldığı gibi, 23 Temmuz 1919 tarihli Erzurum Kongresi delegeleri arasında da yer almış; kongredeki Erzurum merkez delegeliği görevinden Mustafa Kemal lehine istifa ederek kongreye Hasankale delegesi olarak katılmıştı. Erzurum Kongresi esnasında oluşturulan encümenlerden *"Bütçe Encümeni"* ile *"Nizamname Encümeni"* içerisinde görev alan Cevat Bey'in kongrede göze çarpan en belirgin özelliği ise; nizamname görüşmeleri esnasında, yapılacak olan teşkilatlanmada, temsilcilerin yerel yöneticilerden belirlenmesi önerisine karşı, Trabzon delegeleri ile beraber, seçim yoluyla oluşturulması fikrini savunmuş olmasıydı.

Milli Mücadele döneminde Erzurum'un sesi haline gelen *Albayrak Gazetesi* yayın heyeti içerisinde de bulunan Cevat Bey, bu gazetede yazmış olduğu siyasi içerikli yazılarıyla ön plana çıktı. Gazete

sahibi ve idare heyeti başkanı Süleyman Necati (Güneri) Bey ile yakın dost olan Cevat Bey, yabancı işgallerine karşı Erzurum halkının duymuş olduğu nefretin, gerek protesto mitinglerinde gerekse Albayrak sütunlarında sözcülüğünü üstlendi.

Milli Mücadele döneminin karakteristik özelliklerinden biri de Türk-Sovyet ilişkilerinin yakınlaşma sürecine girmesiydi. Bu dönemde, Batı'ya karşı yaşanan hayal kırıklığı, Türk Milleti'ni ve Milli Mücadele Hareketi'ni bir takım arayışlar içerisine sürüklemişti. Aynı şekilde Bolşevik İhtilâli'nden sonra emperyalist Batı'yı karşısına alan Sovyet Rusya da, oluşturmaya çalıştığı Dünya Proleter İhtilali'nde Türkiye'ye de yer ayırarak, Milli Mücadele hareketine Bolşevik damgası vurmayı amaçlamıştı. Dönem itibarıyla Bolşevizmin insani prensiplerinin ön plana çıkarılmasıyla yapılan Sovyet propagandası etkili olmuş ve Albayrak Gazetesi de bu rüzgâra kendini kaptırmıştı. Gazete heyeti içinde bulunan Cevat Bey de, bu dönemde arayışlar içerisindeydi. Doğal olarak bir müddet o da, aradığı şeyi "kuzeyden esen bu rüzgârda" buldu.

1920 Eylül ayında Bakû'de yapılan ve Türk-Sovyet ilişkileri açısından önem arz eden I. Doğu Halkları Kurultayı'na, Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum'dan seçilen delege heyeti ile birlikte katılan Cevat Bey; yine bu kurultaydan hemen sonra, Bakû'de Mustafa Suphi önderliğinde toplanan Türkiye Komünist Teşkilatları'nın I. Kongresi'ne de katıldı. Cevat Bey'in bu ikinci kongreye görevlendirme sonucu katıldığını ortaya koyan herhangi bir belgeye rastlanılmamıştır. Burada iki ihtimal söz konusudur. Bunlardan ilki; Cevat Bey'in bu dönemde gerçekten bir süre kendisini Bolşevik hareketlere kattığı düşüncesidir. İkinci ihtimal ise; Cevat Bey'in bu kongreye TBMM tarafından bir ajan olarak gönderilmesi durumudur ki; bazı araştırmacılar da bu ihtimali göz önünde bulundurmuşlardır.

Cevat Bey, Bakû Kongreleri'nden sonra Erzurum'a dönmüş, daha sonra da eğitim sisteminin çeşitli birimlerinde görev almıştır. 1946 yılında CHP Milletvekili olarak meclise giren Cevat Bey, Milli Mücadele dönemi ile ilgili anılarını gerek gazete ve dergilerde gerekse radyo ve televizyon programlarında anlatarak, Türk Milleti'ne karşı üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmeye çalışmıştır. 1965 yılında politikadan çekilen Cevat Bey, 1970 yılında vefat etmiştir.

KAYNAKÇA

I-KAYNAKLAR

A-Arşivler

Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi

Emekli Sandığı Arşivi

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Arşivi

B-Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre: I, C. XX, Ankara, 1959.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları, Devre: I, C. II, 2. Baskı, Ankara, 1985.

Türkiye Komünist Fırkası'nın Birinci Kongresi, Türkiye Komünist Fırkası

Neşriyatından, Bakû, 1920.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü, (1920-1991), CHP Genel Merkezi Yayını, Ankara, 1994.

C-Sürelî Yayınlar

1-Gazeteler

Açık Söz
Albayrak
Cumhuriyet
Envâr-ı Şarkıyye
Halk
Memleket
Ulus
Ülke
Yön

2) Dergiler

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi
Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi
Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
Bellekten
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi
Hayat Tarih Mecmuası
Tarih ve Toplum
Tarih Yolunda Erzurum

Türk Kültürü

Yakûtiye

II-TELİF ESERLER

A-Kitaplar

AKBULUT, Dursun Ali, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I-II*, Ankara, 1988.

Anadolu ve Rumeli’de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, I,V, TBMM Yayınları, Ankara, 1993.

ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasî Tarihi, (1914-1995)*, Ankara, ?, .

ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997.

_____, *Birinci Doğu Halkları Kurultayı, (1-7 Eylül 1920-Bakû)*, İstanbul, 2007.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk, I-II*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1974.

_____, *Nutuk, III, Vesikalar*, İstanbul, 1981.

Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III, TTK, V. Baskı, Ankara, 1997.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul, 1997.

_____, *Tek Adam Mustafa Kemal, II*, 17. Baskı, İstanbul, 1997.

BAŞAR, Zeki, *Dost Yapraklar*, İstanbul, 1995.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Ankara, 1969.

- BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da, I*, (1919-1921), Ankara, 1981.
- Birinci Doğu Halkları Kurultayı*, Bakû, 1920, (Belgeler), III. Baskı, İstanbul, 1999.
- CEBESÖY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953.
- _____, *Moskova Hatıraları*, İstanbul, 1995.
- CHAQUERİ, Cosroe, *Bakû Kongresi*, (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), Ankara, 1984.
- COŞAR, Ömer Sâmi, *Mili Mücadele Basını*, İstanbul, 1964.
- Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri*, UNESCO Türkiye Milli Komisyonu. (Editörler: Hüsnü CIRITLI-Bahir SORGUÇ), Ankara, 1987.
- ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Ankara, 2005.
- ÇİLOĞLU, Fahrettin, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü Sözlüğü*, İstanbul, 1999.
- DAĞLI, Yücel-ÜÇER, *Cumhure, Tarih Çevirme Kılavuzu, V*, Ankara, 1997.
- DARENDELİOĞLU, İlhan, *Türkiye'de Komünist Hareketleri, ?*, 1973.
- DEMİRCİOĞLU, Asuman, *1919-1923'te Süleyman Necati Güneri Bey*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1992.
- DUMAN, Oğuz Şaban, *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*, İstanbul, 1999.
- DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, II. Baskı, İstanbul, 1988.
- ERDEHA, Kâmil, *Milli Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul, 1975.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1998.

- ERGİL, Doğu, *Milli Mücadelenin Sosyal Tarihi*, Ankara, 1981.
- EROĞLU, Hamza, *Türk İnkılâp Tarihi*, İstanbul, 1982.
- ERTÜRK, Hüsametdin, *İki Devrin Perde Arkası*, (Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu), İstanbul, 1994.
- Erzurum İl Yıllığı*, (1998), Erzurum Valiliği Yayını, Ankara, 1998.
- Erzurum Kongresi'nin 10. Yıldönümüne Armağan*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği, Erzurum, 1979.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.
- _____, *Milli Mücadele'de Trabzon ve Mustafa Kemal Paşa*, ?, 1981.
- _____, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1971.
- GÖKBİLGİN, Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken, I*, Ankara, 1959.
- GÜNERİ, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.
- HARRİS, G.S., *Türkiye'de Komünizmin Kaynakları*, Çeviren: Enis Yedek, İstanbul, 1975.
- JAESCHKE, Gothard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Ankara, 1989.
- _____, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çeviren: Cemal Köprülü), Ankara, 1991.
- KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I, IV*, Ankara, 1997.
- KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimiz, I-II*, İstanbul, 1993.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX*, Ankara, 1996.
- KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.

- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünöyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.
- _____, *Kâzım Karabekir*, Ankara, 1991.
- _____, *Milli Mücadele'de Kars*, I.Kitap, Belgeler, İstanbul, 1960.
- KINROSS, Lord, *Atatürk, Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, İstanbul, 1966.
- KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi*, 1918-1938, II.Baskı, Ankara, 1988.
- KONUKÇU, Enver, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara, 1992.
- KURAT Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- ORAL, Fuat Süreyya, *Türk Basın Tarihi, 1919-1965, Cumhuriyet Dönemi*, Ankara, 1968.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, Ankara, 1991.
- ÖZALP, Kâzım, *Milli Mücadele, I, (1919-1922)*, III. Baskı, Ankara, 1988.
- ÖZSOY, Osman, *Saltanattan Cumhuriyete Giden Yolda Kurtuluş Savaşının Perde Arkası*, İstanbul, 1997.
- SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I*, Ankara, 1993.
- SELEK, Sabahattin, *Milli Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı, I*, Ağaoğlu Yayınevi, 1970.
- SELVİ Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998.
- SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II*, İstanbul, 1983.
- SONYEL, Salâhi R., *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995.

- _____, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I*, Ankara, 1973.
- SU, Kâmil, *Türk Eğitimi'nde Teftişin Yeri ve Önemi*, İstanbul, 1974.
- ŞAMSUTDİNOV, A. M., *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı, 1918-1923*, Çeviren: Ataol Behramoğlu, İstanbul, 1999.
- ŞEHİDOĞLU, Süreyya, *Bakû Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Sol-
dan El Koyma Çabaları*, (Eylül, 1920), ?, 1975.
- ŞİMŞİR, Bilâl, N., *Malta Sürgünleri*, İstanbul, 1976.
- TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları, (1918-1920)*, İstanbul, 1998.
- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I-II*, İstanbul, 1991.
- TEVETOĞLU, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler, (1910-1960)*, Ankara, 1967.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasî Partiler, (1859-1952)*, İstanbul, 1952.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar-I, (1908-1925)*, Belgeler, 2, İstanbul, 1991.
- Türk İstiklal Harbi, I, Mondros Mütarekesi Tatbikatı*, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1962.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, Ankara, 1987.
- TÜRKGELDİ, Ali, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Ankara, 1948.
- USTA, İsmail, *Siyasi Tarih Üzerine Konuşmalar*, Derleyen: Mustafa Kutlu, İstanbul, 1976.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis*, İstanbul, 1999.

- WIDMANN, Horst, *Atatürk ve Üniversite Reformu*, (Çevirenler: Prof. Dr. Aykut Kazancıgil, Doç. Dr. Serpil Bozkurt), İstanbul, 1999.
- YAŞAR, Muammer, *Anadolu'da İlk Türk Gazetesi "Envâr-ı Şarkıyye"*, Ankara, 1971.
- YILMAZ, Mustafa, *Milli Mücadele'de Yeşil Ordu*, Ankara, 1987.
- YURDALAN, Kâzım, *Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar*, Erzurum, 1952.
- ZÜRCHER, E. J., *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren: Nüzhet Salihoğlu, II. Baskı, İstanbul, 1995.
- YÜCE YURTTAN YÜKSELEN SES, Albayrak 1919 - 1921, Yay. Haz. D.Ali Akbulut, Yavuz Aslan, Betül Aslan, Tolga Başak, Ö. Eldem, A.Uca, S. Öncü, M. Yüksel, Erzurum, 2009.

B-Makaleler

- "Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, I/3, (Temmuz, 1985), s.793-798.
- AKBULUT, Dursun Ali, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", *Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, I/3, (Mayıs, 1989), s.40-60.
- _____, "Maraş, Urfa ve Antep'in İşgali Üzerine Erzurum'dan Çekilen Protesto Telgrafı", *AÜAİİTED*, I/4, (Mart, 1990), s.60-70.
- _____, "Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler", *AÜAİİTED* I/3, (Mayıs, 1989), s.66-100.

ALPTEKİN, Coşkun, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi, Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I/1, (Temmuz,1978), s.35-50.

BAŞAK, Tolga, “Bakû Kongreleri (Eylül-1920), Cevat Dursunoğlu’nun Bakû Macerası Hakkında Değerlendirmeler, Komünistlik Yönünde Yapılan İthamlar ve 27 Yıl Sonra Karşılıklı Bazı Mektuplar”, *Atatürk Dergisi*, IV/2, (Temmuz, 2004), s. 237-265.

_____, “Albayrak Gazetesi, Türkiye’de Bulunduğu Kütüphaneler ve Mevcut Sayıları”, *Doç. Dr. Günay Çağlar Armağanı*, Erzurum, 2004, s.282-288.

_____, “Erzurum’da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, (23-25 Temmuz 2002), Ankara, 2003, s. 179-204.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, “İzmir’in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu’daki Tepkileri”, *Belleten*, XXXIII/129-132, (Ankara, 1969), s.517-575.

BAYUR, Hikmet, “Mustafa Suphi ve Milli Mücadeleye El Koymaya Çalışan Başlı Dışarıda Akımlar”, *Belleten*, XXXV/140, (Nisan, 1971), s.587-654.

DEMİR, Uluğ, “Büyük İnsan ve Büyük Devrimci Cevat Dursunoğlu”, *Cumhuriyet*, 15.01.1970.

DURSUNOĞLU, Cevat, “29 Ekim’in Manası”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl:2, Sayı:7-8, (Ocak, 1961), s.7.

_____, “Atatürk’ün Sezişleri”, *Halk Gazetesi*, 10.11.1954.

_____, “Atatürk”, *Yakûtiye*, Yıl: 5, Sayı: 4, (Erzurum, 1963), s.14-17.

- _____, "Erzurum Atatürk Anıtı Açılış Konuşması", *Yakûtiye*, Yıl: 7, Sayı: 6, (29 Ekim 1960), s.5-6.
- _____, "Erzurum Kongresi Delegatesi Cevat Dursunoğlu Atatürk'ü Anlatıyor", *Ülke*, 8.11.1960, Yıl: 1, Sayı: 11.
- _____, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", *Belleten*, XXVII/105-108, (Ankara, 1963), s.632-640.
- _____, "Erzurum Kongresi'nin Özelliği", *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 1, Sayı: 1, (Ocak, 1959), s.5,20.
- _____, "Erzurum'un Kurtuluşu", *Yakûtiye*, (12 Mart 1963), s.46.
- _____, "Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da", *Tarih Yolunda Erzurum*, Yıl: 1, Sayı: 3, (Temmuz, 1957), s.3-9.
- _____, "Mustafa Kemal Paşa Erzurumlu Oluyor", *Belgeler, Yakûtiye*, Yıl: 3, Sayı: 4, (Ekim, 1946), s.31-32.
- _____, "Ölümünün Haftasında", *Faik Ahmet Barutçu*, Trabzon Gazeteciler Cemiyeti Yayınları, Trabzon, 1995, s.52-54.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, "50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", *Türk Kültürü*, Yıl: 8, Sayı: 85, (1969), s.53-67.
- _____, "Atatürk'e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika", *Türk Kültürü*, Yıl: XIV, Sayı: 164, (1976), s.468-486.
- _____, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler", (1919-1920), *AAMD*, VII/3, (Mart, 1991), s.223-284.
- _____, "Şark-î Anadolu Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti Merkezi Karar Defteri'ndeki Kararların Suretleri", *AÜEFAD*, Sayı: 5, (Ekim, 1972), s.153-164.
- _____, "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk

Günü", *BTDD*, Sayı: 35, (Ağustos, 1970), s.4-34.

KOÇ, M. Şükrü, "Devrimcinin Ölümü", *Ulus*, 14.01.1970.

KONUKÇU, Enver, "Sınırdaki Erzurum", *AÜAİİTED*, I/6, (1993), s.9-12.

MENEMENCİOĞLU, Nermin, "Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı", *Tarih ve Toplum*, XX/88, (Nisan, 1991), s.239-243.

MUTLUÇAĞ, Hayri, "Erzurum Kongresi'nin Tutanak ve Kararları", *BTDD*, Sayı: 61, (Ekim, 1972), s.3-12.

ÖZDEMİR, Yavuz, "İngiliz Yarbayı Rawlinson, Mustafa Kemal Görüşmeleri", *AÜAİİTED*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, II/1, (Erzurum, 1997), s.60-70.

SERTOĞLU, Mithat, "Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen İki Belgesi", *BTDD*, Sayı: 13, (Ekim, 1968), s.3-9.

SUBAYEV, N.A., "Mustafa Suphi Rusya'da", *Tarih ve Toplum*, XVII/102, (Haziran, 1992), Çeviren: Mehmet Fehmi İmre, s.330-332.

ŞEHİDOĞLU, Süreyya, "Erzurum Müdafaâ-i Hukuk Gurubu'nun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", *BTDD*, IX/50, (Kasım, 1971), s.7-12.

TERZİOĞLU, Sait, "Cevat Dursunoğlu'nun Ölümü Yurtta Büyük Üzüntü Yarattı.", *Cumhuriyet*, 13.01.1970.

TEVETOĞLU, Fethi, "Mustafa Suphi'nin Bakû'de Kurduğu Türkiye Komünist Partisi I", *Türk Kültürü*, V/54, (Nisan, 1967), s.355-363.

TUNÇAY, Mete, "Kurtuluş Savaşımızda Sol Akımlar", *Yön Gazetesi*, 20 Ocak 1967, Yıl: 6, Sayı: 199.

TÜRK, Atilla, "İslam Komünizmleri", *Tarih ve Toplum*, XI/65,

(Mayıs,1989), s.58.

ÜNAL, Tahsin, “İlk Bolşevik Münasebetleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, II/8, (Eylöl, 1967), s.7-11.

TOLGA BAŞAK

EKLER VE FOTOĞRAFLAR

Cevat DURSUNOĞLU

Cevat DURSUNOĞLU

Cevat DURSUNOĞLU & Semih SANCAR

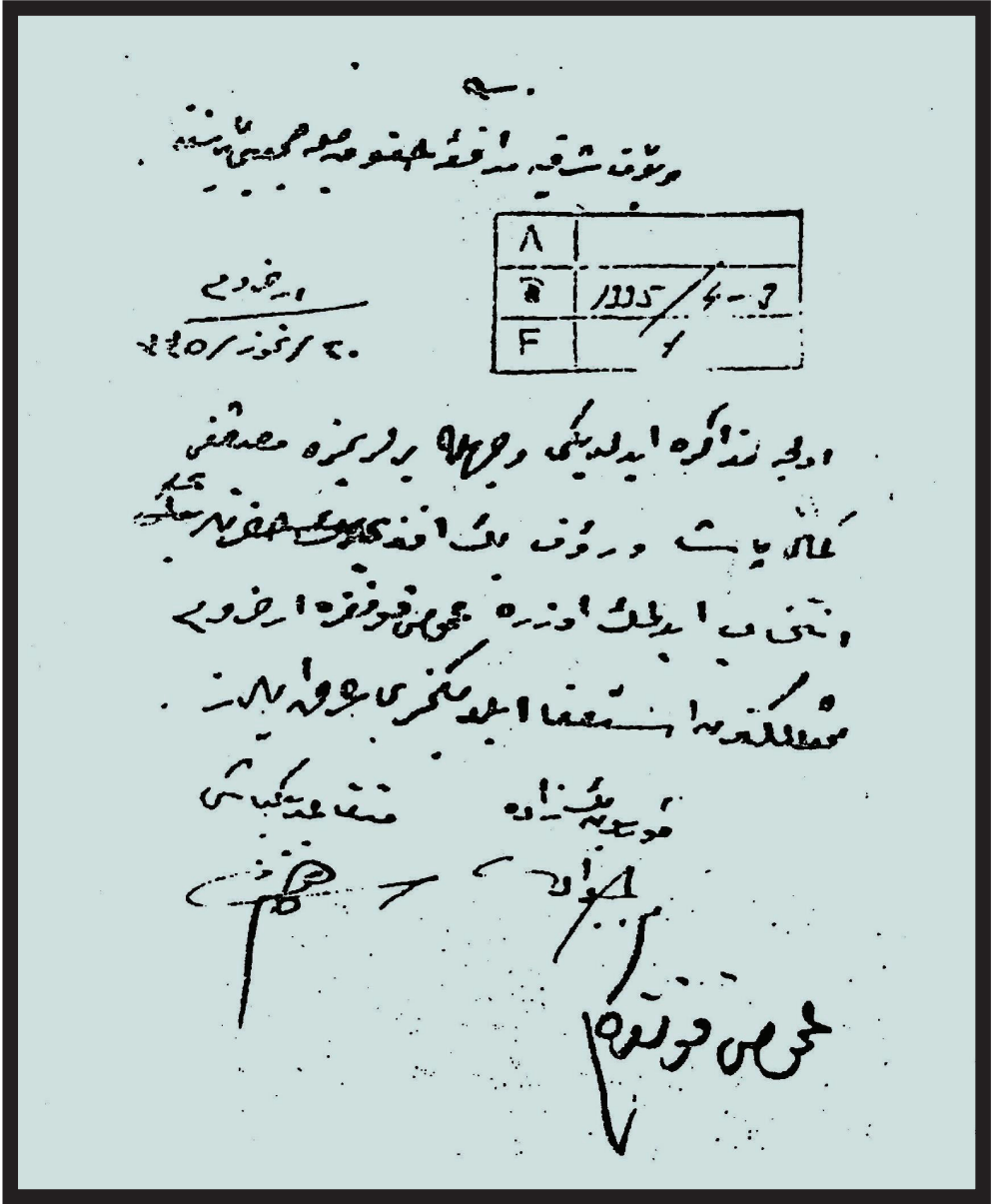
Cevat DURSUNOĞLU
Erzurum Atatürk Anıtı Açılış Konuşması
23 Temmuz 1965

29 Haziran 1308 (3 Temmuz 1892) de Erzurumda doğdum. İlk ve İddi tahsilimi burada ikmal ederek 1326 (1910) yılında yüksek tahsilimi yapmak üzere Almanya'ya gönderildim. Berlin ve Jena Üniversitelerinde Felsefe fakültelerinde tahsil ederek 1330 (1914) Temmuz ayında memleketiye döndüm. 13 Ağustos 1330 (1914) da İhtiyat zabıt mektebine girdim. Teslimi sani 1330 ayında Kafkas Cephesinde 33. cü Fırka amirine verildi. 27 Temmuz 1331 (1915) de Mülâhimisaulip'e terfi ettim, sırasıyla Kafkas, Makedonya, Rumanya, Trakya Cepheleirindeki harplere ve hareketlere iştirak ederek Kâmmievvel 1334 (1918) de İstanbulda terhis olundum ve Erzuruma döndüm. 3 Mart 1335 Erzurumda teşekkül eden Vilayati sarkıye Mudasirai hukuk Cemiyeti'nin müessisleri aralarında balımerak umumî Kalıplı seçildim. 23 Temmuz 1335 (1919) da Erzurum İcugrasına iştirak ettim. 17 Mart 1337 (1921) tarihinde vadedat yene Cemiyet umumî Kalıplı'nda çalıştım. Bu tarihte Kars Maarif müdürliğine tayinin üzere Karsa gittim. Bundan sonra Maarife sırasıyla Muallim mektebi, lise ve Maarif müdürlüklerinde vekâlet müfettişliğinde İlk-Orta, yüksek-^{İ. H. A. H.} Tedsat ve güzel sanatlar umum müdürlüklerinde ve Teftiş heyeti reisliğinde bulundu. 31 Mayıs 1942 tarihinde C. H. P. namı zede olarak Kars mebusluğına seçildim.

Cevat Dursunoğlu

El Yazısı ile Cevat DURSUNOĞLU'nun Hal Tercümesi

Cevat ve Kâzım Beylerin Erzurum Kongresi Merkez Delegeliğinden
İstifa Dilekçesi

T. B. M. M.

Üyelerine mahsus

Dönem VIII

23

Sicil No.

Defter No.

Zarf No.

1151

342

23

Erzurum Milletvekili Cevat Dursunoğlu

**Cevat DURSUNOĞLU'nun
TBMM Erzurum Milletvekilliği Dosyası
(Kapak)**

Seçim dairesi	Kars	Eserleri	/
Adı	Cevat	İlmi rütbeleri	/
Soy adı	Dursunoğlu	Meslek ve mesgüliyeti	İşmenlik ve Maarif işleri
Babasının ve anasının adı	İbrahim Hakkî Nisfi	Evli olup olmadığı ve kaç çocuğu bulunduğu	Eveli 2 Çocuk
Doğduğu yer	Erzurum	Seçimden evvelki son me-nuriyeti	Maarif Vekâleti Teftiş heyeti reisi
Oturduğu yer	Ankara	Memur değilse seçimden evvel son vaziyeti	/
Doğum tarihi	29 Haziran 1308	Seçim mazba-tasının tarihi	
Tahsili	Yüksek	Kaç reyile me-busluğa seçil-diği	
Bildiği diller	Almanca Fransızca	Mazbatasının Meclis Genel Heyetince tas-diki tarihi (*)	12. N. 1942
Nede ihtisası olduğu	Maarif işleri	Meclise iltihak tarihi	1 Haziran 1942

Cevat DURSUNOĞLU'nun
TBMM Kars Milletvekilliği için Doldurulmuş Bilgi Fişi

[illegible]

Cevat DURSUNOĞLU'nun
TBMM Erzurum Milletvekilliği Seçim Mazbatası

[illegible]

Cevat DURSUNOĞLU'nun
TBMM Kars Milletvekiliği Seçim Mazbatası

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
EMEKLİ SANDIĞI
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı : Tah.

27.2.1980

Nüfus Müdürlüğüne
Memurluğuna

Vukuatlı aile nüfus kaydının çıkartılarak gönderilmesini rica ederiz.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
EMEKLİ SANDIĞI
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Türkiye Cumhuriyeti Emekli Sandığı Genel Müdürlüğüne
Ankara

Küneyi çıkaran nüfus idaresinin tabii olduğu			Nüfus Kaydının				
Vilâyeti	Kazası	Nahiyesi	Mahalləsi	Sokağı veya köyü	İlahe No.	Cilt No.	Sabife No.
İstanbul	Emirani	Kınbaşı	Mesihpaşı		3	17	129

Adı	Soyadı	Babasının Adı	Anasının adı	Doğum		Evlenme tarihi	Boşanma tarihi	Ölüm tarihi
				Tarihi	Yeri			
Mehmet Cevat Dursunoğlu		Hakkı	Mehmet	1308	Ergaz	evli	-	12-1-970
Eşi Halide Yazar		Ahmet	Kadriye	1311	İstanbul	dul	-	sağ
Kız Serim		Mehmet Cevat	Halide Yazar	1340	Ergaz	evli	-	10-10-245
Kız Leyla Hacer		"	"	4.5.92	İstanbul	Balı	-	1966

Mehmet Cevat Dursunoğlu'nun ailesi efradına ait nüfus vukuatı yukarıda gösterilmiş olma kayda uygunluğu tasdik olunur.

V.

No. :

- 1 - Ölümün Karı (koca) ve çocukların, ana ve babasının künyeleri cetvelde doldurulmak suretille gösterilecek.
- 2 - Cetvelde adları yazılı bulunanların medenî durumları (evli, dul, bekâr, boşanma ölümü) tarihleri vukuat olarak yazılacaktır.

Sabri Çevik
Kurumun Nüfus Müdürü

Cevat DURSUNOĞLU'nun Vukuatlı Aile Nüfus Kaydı

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
EMEKLİ SANDIĞI
Genel Müdürlük

Aylık tahsis veya toptan ödeme Yapılması İçin
Hüviyet araştırma İlmühaberi

Aşağıdaki soruları izamen cevaplandırınız.

Ölenin :	Adı ve Soyadı	Memuriyeti	Doğum tarihi	Ölüm tarihi		
	Helmet Cevat Dursunoğlu	Haris Vilâyet Teftiş Büyesi Reisi	1308	18.1.1970		
Varsa erkek Çocuklarının	Adı ve Soyadı	Habasının adı	Anasının adı	Doğum Tarihi	Medeni Halli (Evli, Bekar, dul)	Mevlat veya muhtaç olup olmadığı
Varsa kız Çocuklarının	Adı ve Soyadı	Habasının adı	Anasının adı	Doğum Tarihi	Medeni Halli (Evli, Bekar, dul)	Mevlat veya muhtaç olup olmadığı
	Serim Budak	M. Cevat Dursunoğlu	Halide Yazar Dursunoğlu	1340	Evli	Değildir
Varsa karılarının	Adı ve Soyadı	Doğum tarihi	Aktilleri hangi tarihte yapılmıştır.	Kocasının vefatına kadar nikâhları mı idi	Kocasının vefatında hamile midir?	
	Halide Yazar (Başka eşi yoktur)	1311	14.7.1337	Evli	Değildir	
Ölenin annesi sağ ise	Adı ve soyadı	Doğum Tarihi	Medeni halli (Evli, dul)	Muhtaç olup olmadığı		
	Ölmüştür					
Ölenin babası sağ ise	Adı ve soyadı	Doğum Tarihi	Malî ve muhtaç olup olmadığı			
	Ölmüştür					
Ölen kadının ise kocasının	Adı ve Soyadı	Doğum Tarihi	Malî ve muhtaç olup olmadığı			
Dul ve yetimlerinin başka cihetten dul ve yetim aylığı alması varsa Alanın adı nereden olduğu ve miktarı						
yoktur.						
Çocuklardan orta (Lise dahil) veya yüksek öğrenim yapan varsa devam ettikleri okul adı ile okula giriş tarihleri ve halen devam edip etmedikleri, etmiyorlarsa sebebi						
Yoktur						
Dul ve yetimlerden ölüne bağlı bir tasarrufla mirasın iskat edilene varımdır ? vasi veya vâli olanlar varsa adı soyadı ile bina at evrakın tarih ve sayısı						
Yoktur						
Dul ve yetimlerden bir ceza ile mahkûm olan varsa suçun nevi ile mahkûmiyet müddeti						
Yoktur						
Dul ve yetimlerin açık adresleri aylık ve toptan ödeme yapılmak suretiyle verilerek parayı nereden alacakları :						
Tanzimîn Meydanı Cumhuriyet Cad. 6/7 Dilek Apt. - Ankara						
Dul ve yetimlerden herhangi bir daire veya kurumda çalışanlar varsa varlıya girdikleri tarih ve aylıkları aylık, heret veya yevmiye miktarı :						
Yoktur.						

Mahalle Muhtarının Mühür

İmza ile tasdik

Adres :
Beyazıt

31/1970

NOT : Bütün sütunlar müsbet veya menfî bahemal yazı
ile cevaplandırılacaktır.

Cevat DURSUNOĞLU'nun
Hüviyet Araştırma İlmühaberi

T. C.
MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞI
Bakım İşleri Genel Müdürlüğü
Sayı: 22.64/326

669 Sayılı Kanuna göre Emekli, Dul ve Yetim maaşlarının yükseltilmesine
ait Hesap Müzakeresi ve tescil belgesidir.

EMEKLİ MAAŞININ HESABI

27/60
1. Haziran 1966

Tescil No: 61657	Kaza Sıra No: 3670 Ankara Def.Muhasebe Müdürlüğü	669 Sayılı Kanuna göre hesaplanması gereken emekli aylığı hesabı
EMEKLİNİN Adı ve soyadı: Cevat Dursunoğlu Memuriyeti: Millî Eğitim Bakanlığı Tafticî Heyeti Aslı maaşı: 125 Tutarı: 875 Emekli aylığının başlangıcı: 1.9.1949 Emekliye çıkarılan hizmetli: 38. Yıl 6. Ay 12. Gün 1683 S. Kanunla bağlanan emekli aylığı: 210.60 Lira 6434 Sayılı K. geçici 51. maddesine göre % 60 zamlı emekli aylığı: Lira 6434 Sayılı K. geçici 41-45. maddelerine göre yükseltilen emekli aylığı: 213.00 Lira 7236 Sayılı Kanunla yapılan % 100 zam: 213.00 Lira 279 Sayılı Kanunla yapılan % 35 zam: 287.55 Lira Halen alınmakta olduğu aylık: 1385.10 Lira		Bakanlar Kurulu Kararına bağlı cetvelin 163-6-2... sıra No.sunda Millîyet Vekili Eşitlik aylığı: 125 Aslı maaşı: 875 Tutarı: Emekli aylığı nispeti: % 58 Lira Kurus 38 Yıla isabet eden aylığı: 207 20 7 Aya isabet eden aylığı: 5 14 7236 Sayılı Kanunla verilen % 100 zam: 213 00 279 Sayılı Kanunla verilen % 35 zam: 359 10 TOPLAM: 1385 10 Alt sınıra iblağı:

DUL VE YETİM MAAŞLARININ HESABI

Dul ve yetimlerin		1.1.1950 tarihinde yükseltilen aylığı	7236 ve 279 S. K. yapılan zamlı halde aldıkları aylığı	669 Sayılı Kanunla bağlanan aylığın hesabı	Ayarlanana veya yükseltilen aylığı
Emekliye yakınlığı	Adı ve soyadı	Lira Kr.	Lira Kuruş	Lira Kr.	Lira Kuruş

Bakanlık Makamına

669 sayılı kanuna göre yükseltilen aylığı
halen alınmakta olduğu 1385 Lira
10, kuruşa eşit olduğundan 13 bu miktarda
gelenmesine devam olunması Sayıştay'ca
teklif ve tescil olmuştur. 8.6.1966

Cevat Dursunoğlu'nun 669 sayılı kanuna göre hesaplanan 1385
lira 10 kuruş emekli aylığı halen alınmakta olduğu 1385 lira 10 ku
eşit olduğundan aynı maaşın 1. Mart.1966 tarihinden itibaren de 8
maddesine devam olunması tasvirlerine arz olunur. 8.6.1966

Ölür

Bakım İşleri Genel Müdürlüğü

Zehra İNANCI
M. Rakıp
1. Haziran 1966

Cevat DURSUNOĞLU'nun
Emekli Maaşı Hesap Belgesi

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da

Tarih: 3 Temmuz 1919

Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa üçüncü Ordu müfettişi olarak Erzurum'a geliyor.

Erzurum'un eski ve güzel bir âdeti vardır. Erzurumlular hatı semtinden gelen misafirlerini şehrin ilk görüldüğü nokta olan Ilıcadan Karşılar, geniş avamın bu başlangıç noktasından Kaleye kadar kendisine yoldaşlık ederler.

O gün Mustafa Kemal Paşayı da küçük bir kafile buraya karşıladı.

Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşları, ikinci üste Ilıca'ya varmışlardı. Kaşıcaların önünde düşman hâltasından kurtulmuş bir kafile söğüdü'n gölgesinde misafirlere bir kahve sunuldu. Sekiz on kişilik bu grup kahvelerini içti.

Cevat DURSUNOĞLU'nun El yazısıyla
M. Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişine Ait Metin

günün durumu konuşulmaya başlandı -
 Bu sırada gözleri İbrahim hatısındaki
 Sertlara ilişti. Sıcak yaz güneşi bu sertlerin
 arkasına doğru çekiliyor ve sertler üzerini
 ışıklarıyla süslüyordu. Burada, tam yolun
 geçtiği yerde bir adam ufka mürtesem
 düştüğü için çok irilesiyor ve arkasındaki
 güneşi aldığı için de koyu ve parlak
 bir cevherden dökülmüş bir heykel gibi
 görünüyordu.

Heykel, sertlardan aşağı doğru yürüyor,
 omu ufku arkasından çıkan yeni
 heykeller takili ediyordu. Bu kafilenin
 ucu sertlerin yarı beline yaklaştığı
 sırada sonu da ufuktan ayrılış
 bulunuyordu. Kafilenin önünde yürüyen
 heykel yavaş yavaş söğütluğ'e doğru
 ilerledi. Bu iri ve dinç bir ihtiyardı.
 Gır ve ak sakalı göğsünü doldurmuş;
 Anadolu ovalarının güneşi, dağların
 ruhanı çekmesini kışkırtıyordu.

Cevat DURSUNOĞLU'nun El yazısıyla
 M. Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişine Ait Metin

Misafirlerin ehemmiyetli kimseler olduğunu
anlayan ihtiyarın zeki gözleri parladı . iri
ve ak tüylü elini göğsünün üstüne koyarak
oturamlar selamladı . Mustafa Kemal Paşa ,
tâ yamı hasıma kadar geldiği halde heykelli -
günden bir şey kaybetmeyen ihtiyarın hatlerini
sorgu soruyordu .

Bu kısa hoşbeşten sonra Paşa :

- Ağa böyle nereden geliyorsun dedi .
ihtiyar :

- Paşam, Çukur ovada muhacirdim .
Şimdi Köyüme dönüyorum, dedi .
Paşa ,

- Ağa, yoksa oralarda geçim medün mi ? dedi .
Ağa derhal mukabele etti :

- Hayır Paşam, Çukur ova cennet gibi
bir yer . Bir eken yüzlerce yer . Handalsun
usaklarda çalışkanlar . Geçimimiz
pâdşahlıkta bile yoktu . yalnız san
günlerde işittim ki, İstanbul'daki
"Irz Kerikler" için Erzurum

Ermenilere vereceklermiş, geldi ki görevin
kimin malını kimine veriyorlar?

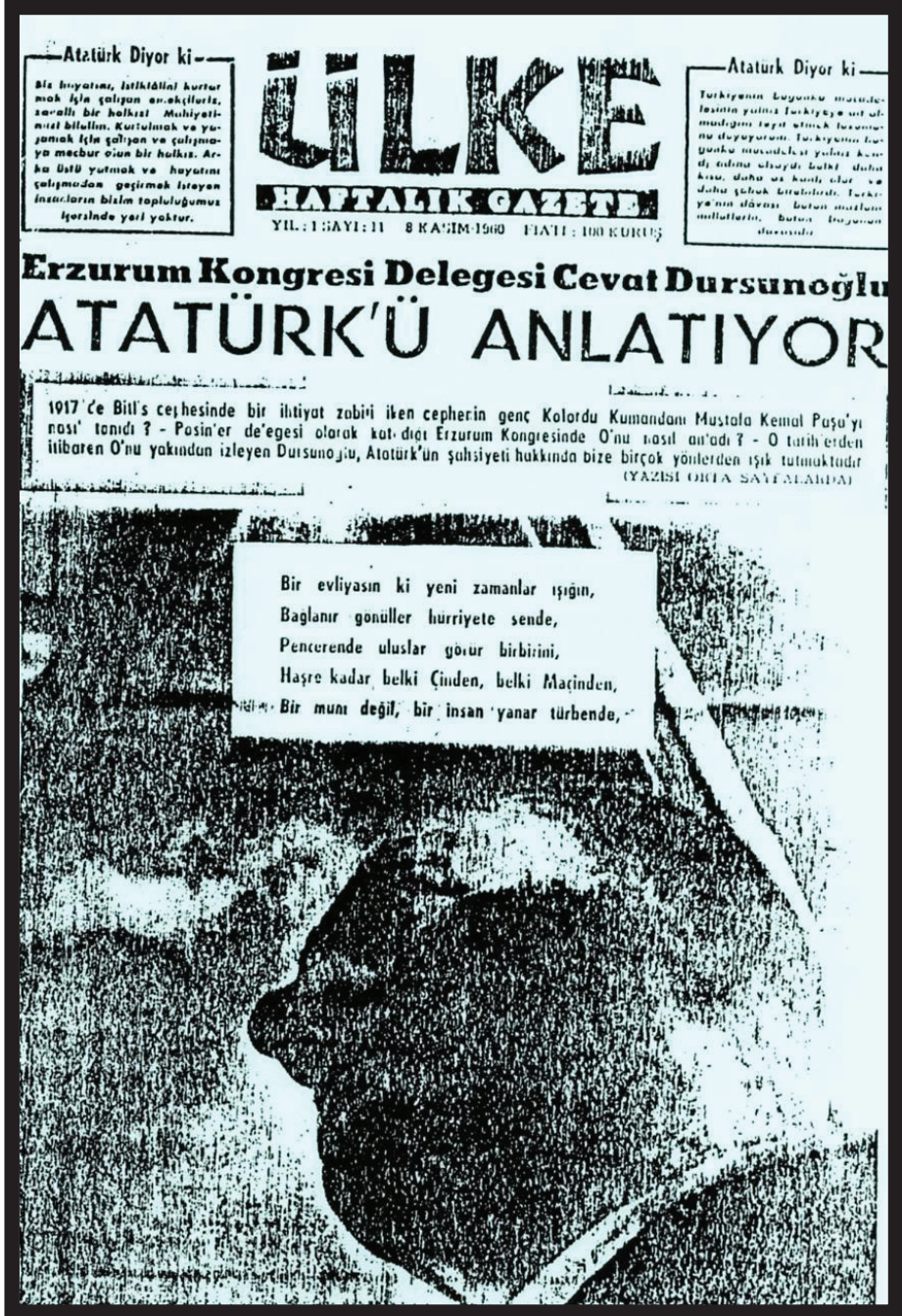
Bu sözler, bu eski Türk kalesine millet işi
için milletle beraber çalışmaya gelen büyük
devlet adamı yaşlı gözlerle arkadaşlarına
döndü ve « Bu milletle neler yapılmaz »
dedikten sonra ihtiyarla vedalaştı.

Bu ihtiyar Erzurum'un 1319 ve 1322
ihtilâllarına adı karışmış olan Mezararık'taki
Mevlüt Ağası idi.

Yurt ve ülke hizmetlerine karşılık
hakkı olmayan halk adamlarından biri
olan Mevlüt Ağasının o günlerde Türk
milletinin azmini en kesin şekliyle
anlatan bu güzel sözlerini şimdi
oldukça unutmamıyacağım 14. IV. 1960

Cevat Dursunoğlu

Cevat DURSUNOĞLU'nun El yazısıyla
M. Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişine Ait Metin

Cevat DURSUNOĞLU'nun Ülke Gazetesi'ndeki Söyleşi
8 Kasım 1960
(Kapak)

Cevat Dursunoğlu

MİLLÎ MÜCADELEDE

ERZURUM

Ankara - 1946

Cevat DURSUNOĞLU'nun
“Milli Mücadele’de Erzurum” Adlı Kitabının 1946 Baskısı Kapak Resmi

DİZİN

A	98,106,109,121,185
Abbas Efendi 92	Arabistan 91
Abdullah Hasib Efendi 93, 98	Ardahan 55,117
Abdullahâgazâde Zahit Bey 92	Ardahan Kongresi 117
Abid Alim 171, 172	Artvin 39
Afganistan 91,148	Atatürk 10,11,14,80,82,105-107,180,189-198
Ağrı 25,39	Azerbaycan..... 91,147,148,155,157,164,167,171
Ahmed Cevat Emre 154,172	B
Ahmet İzzet Paşa 63	Baha Sabit 154
Ahmet Muhtar Bey 1	Bahaeddin Şakir 157
Ahmet Mümtaz Bey (Erverdi)	Bakû 7, 14,138,145-149,151-157,162,164,165,167-170,172,175-183,186-191,194,196,198
Albay Osman Şevket Bey 3	Bakû Kongresi..... 147,149,151,152,153,155,164,175-179,182,191,
Albayrak Gazetesi 4-7,3 5,36,45,49,55,56,74,78,80,88,117-122,125,126,130-133,135,136,138,142,143,175-179,182,183,185,186,196	Balıkesir 51,65
Alemdarzâde Tevfik Bey 92	Batı Trakya 91
Ali Fuat Paşa (Cebesoy) 66	Battal Bey 86.92
Ali Rıza Paşa 124	Bayburt 39,92,131
Almanya 2, 3, 80,121,161	Baytar Nedim Bey (Damar) 44,45,53
Alpay Şükrü Bey 157	Berlin 2,8,10
Amasya Tamim 66,79	Beyazıt 25,92
Amiral de Robeck 127	Binbaşı Arif 151,153
Anadolu ve Rumeli Müdafaâ-i 98,124,127	Bingöl 39,102
Hukuk-ı Milliye Cemiyeti4-6,21,24,-29,36,38,43,47,49,68,69,78,79,84,86-89,95-	Bitlis.....

28,43,47,64,69,92,97,129
 Bolşevik İhtilâli 131,186
 Bolşevizm.....
 132,133,135,137,170,178,186

C

Canik 64
 Carl Elbert 10
 Celal Bey 92
 Celaleddin Bey 38,142
 Cemal Bey 92
 Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti
 5

Cevat Bey (Dursunoğlu)
 1-22,25,27-31,33,35-38,40-
 52,54,56,57,59,60,63,67-
 69,73,74,76,78-80,82,90,92,94,98-
 106,108,109,111-
 113,117,120-122,125-
 132,138,139,144,145,153,156,162-
 -168,171-183,185-187

Cevat Abbas 73,76,110
 Cevri Efendi 108
 Cihangiroğlu İbrahim Bey 117
 Cumhuriyet Gazetesi 15
 Cumhuriyet Halk Partisi 8

D

Dahiliye Nazırı Mehmet Ali 49
 Damat Ferit 45,51,93,124,128
 Dava Vekili Tahsin Efendi 152

Denikin 81,91,130
 Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
 10
 Diyarbakır 2,24,43,47,116
 Doğu Anadolu 6,33,50,53,64,93,
 96,133,137,196
 Doğu Halkları Kurultayı
 145,148,157,163,165,175
 Doktor Şaban Efendi 152
 Dursun Cinisli 79
 Düyûn-ı Umumiye Teşkilatı 1

E

Ebâbelekzâde Ziya Bey 127
 Ebulhindili Cafer Bey 118
 Edirneli Süleyman Bey 107
 Elviye-i Selâse 117
 Enver Paşa 146,150,154,157,160,
 161,164,165,175,182,198
 Erivan 60,182
 Ermeniler24-27,31,40,50,53,58,5
 9,60,71,115,129,141-143
 Ermenistan 6,23-
 25,34,55,56,58,118,168,182
 Ermenistan Cumhuriyeti 6
 Erzincan.....
 2,39,47,64,92,97
 Erzurum.....
 1-9,14,15,16,18,20,24,25,27,29-
 31,33-80,82-94,96-
 100,102-104,106-121,123-

127,129,131,135-138,149,151-
156,164,165,172,173,175-179,181-
187

Erzurum Darülmualimin-
Müdürlüğü 20

Erzurum Kongresi

6,9,14,15,42,63,66,79,84-
90,92-94,96-99,102-
104,106,113,123,126,185,193-198

Erzurum Menzil Müfettişliği 2

Erzurum Öğretmen Okulu 4, 7,

Erzurum Vilâyet Kongresi 6, 52-
54,121,185

Erzurum Vilâyeti 66,39,51,91,92

Eskişehir 124,178

Ethem Nejat 154,175,176

F

Fahrettin Bey (Erdoğan)
60,106,191,193,

Fehmi Efendi 39,90,96

G

General Harbord 59,60

General Milne 66, 129

Gümüşhane 30, 39

Gürcistan 91, 148

H

Hacı Hafız Cemal Efendi 95

Hacı Hafız Mehmed 53

Hadisât Gazetesi 28

Hafız Mehmet Bey 152

Halide Yaşar Hanım 1

Halil Fikret Kanad 113

Halim Efendi 152

Harbiye Nezaretî..... 3,
20,63,66,75,123

Harput 24, 43

Harputlu Nedim Bey

Hasan Fehmi Efendi 90,96

Hasankale 6,46,86,92,108,131,13
9,142,177,185

Havza 66

Heyet-i Faâle 44,52,68,69,78-
80,83,84,86,87,112

Heyet-i İlmiye 10

Heyet-i Temsiliye.....
96,111,112,124,125,127,139

Hindistan 91,148

Hoca Mehmet Necati 103

Hoca Raif Efendi 24,90,92

Hüseyin Avni Bey.....
337,42,126,127,139,140,142,143

I

İlica 39,70,72,89

Irak 91

İ		İzzet Bey (Eyüboğlu)	93,97
İbrahim Budak Bey	107	İzzet Paşa	18,63
İbrahim Hakkı Bey	1	K	
İbrahim Hamdi	92	Kafkasya.....	
İbrahim Süreyya Bey	73	91,118,148,154,167,185	
İbrahim Tali Bey (Öngören)		Kafkasyalı Mehmed Emin	154
162,163,164,176,179		Kahraman Bey	92
İngiltere	123,131,161	Karabağ	1,182
İran	148,182	Kars	5,7,8,39,47,54,60,107,117, 122,183
İsmail Hakkı	25,154,172,176	Kars Maarif Müfettişliği	7, 122
İstanbul	2-7,14,18,20,21,23- 29,31,35-38,40-43,45-47,49,51,54 ,61,64,66,69,71,72,75,76,79,89,9 6,98,99,102,107,113,114,115,116 ,120,122,123,124,127-132,138,13- 9,155,167,172,173,185	Kars Milli Eğitim Müdürlüğü	7
İstanbul Hükümeti	432,51,64,75, 99,102,122,123,139,155,173	Kastamonu	64
İstanbul Kapısı	42,72,89	Kayak Müfrezesi Kayıkçı Feyzi	
İstanbul Sultanisi	4, 20	Kaptan	2
İstanbul Vilayât-ı Şarkıye		Kayıkçılar Kâtibi Süleyman	
Müdafaâ-i Hukuk-ı		Efendi	154
Milliye Cemiyeti	4-6,21,24- 29,36,38,43,47,49,78,79,84,86- 89,95-98,106,109,121,185	Kayseri Lisesi	7, 183
İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti	42, 43	Kâzım (Dirik)	72
İtilaf devletleri	115,132	Kâzım Bey (Yurdalan)	
İttihât ve Terakkî Partisi	19	4,3,59,108,195	
İzmir	48-51,127,128,129,130,196	Kâzım Karabekir.....	
İzmir Müdafaâ-i Hukuk		7,46,47,56,57,59,63-67,69,72,75,7 6,79,80,81,87,88,89,93,119,120,12 3,124,125,127,135,139,140,141,14 2,145,151,153,155,156,164,165,17 5,177,179,182,186,193	
Cemiyeti	48	Kazazoğulları	1
		Kır Ali	152
		Kırbaşzâde Mehmed Fevzi Bey	
		Kığı	108

- Kuşçulu Ahmet Bey 55
 Kürt Teâli Cemiyeti 27,28,43
L
 Lenin 134,138,174,192
 Le Pays 26
 Leyla Hacer Hanım 1
 Lord Curzon 55
M
 Maârif Nezareti 2,4,20
 Maarif Şûrası 10
 Madam İştasava 157
 Mahmud Nedim 25
 Mahmut Goloğlu 87,92
 Makedonya 3,18,185
 Maksut Bey (Kapıkaya) 78,92
 Malta 57,91,194
 Mazhar Müfit Kansu.....
 86,92,101,111
 Meclis-i Mebusân.....
 19,23,93,109,121-123,126,127,143
 Mehmed Emin Vehbi 161
 Mesut Bey (Sakarya) 44,78
 Mesut Çankaya Bey 153
 Mezararkalı Mevlüt Ağa 72
 Mısır 91
 Milli Mücadele 13,14,16,19,35,
 72,75,82,97,106,119,127,133,134
 150,179,185,175-187,190,191
 Miralay Halit Bey 36,118
 Mithat Bey 122,132,136,142,143,
 176-178,181
 Mondros Mütarekesi 7,18,22,23,
 29,34,46,48,94,127,131,185,194
 Muallim Asım Bey 153
 Muhafazâ-i Hukuk Cemiyeti 44
 Musiki Muallim Mektebi 9
 Mustafa Kemal Paşa 1,26,57,63
 - 88 , 90 - 93 , 95 , 97 , 100 -
 104 , 106 , 109 , 110 -
 112 , 123 , 124 , 127 , 129 , 140 -
 143,149,150,192,197
 Mustafa Suphi 7,153,160,169,17
 2,173,174,175,177,178,179,181,18
 2,183,186,190,194
 Mühendis Azmi 153
 Mülazım Ali Efendi 152
 Münir Bey 36,69,72
 Müştak Sıtkı 132,133,135,176
 Mütekâid Binbaşı (Hatunoğlu)
 53,85,107,130
 Süleyman Bey 36,39,53,74,78,79,
 80,107,112,113
N
 Nâfia Hanım 1
 Naim Çapçı 16
 Nalbantoğlu İsmail Bey 92

Namık Efendizâde Ahmet 45

Neriman Nerimanov 158,171

Novorossik 156,157

Nuri Paşa 118

Nusret Efendi 36

Nüzhet Sabit 154

O

Osmanlı Devleti 2, 22,134,185

Ostrovski 162

Ö

Ömer Olgun Bey 153

P

Paris 5,48,60,91

Paris Barış Konferansı 5

Pasinler Cephesi 2

Paul Hindemith Pavloviç 10

Pülümür 39,92

R

Radek 157,158,167

Rauf Bey 66,72,76-80,83-87,97,99,700,101,102

Rawlinson 54-57,198

Recepzâde Hacı Hafız 45

Redd-i İlhâk Cemiyeti 65

Refet Paşa 66

Refik Saydam Bey 73

Robert Koleji 105

Romanya 3,18,185

Rusya 133,134,135,145,150,161,163,164,166,168,169,170,171,173,174,180,186,193,198

Rüştü Bey 46

S

Saffet Efendi Sait Bey 152

Sait Bey 92

Salih Zeki 135,151,154,168,177-179

Salim Cimilli.....
14,153,156,164,175,181

Sarıkamış 141,182

Seyyit Abdulkadir 28

Sıtkı Bey (Dursunoğlu)
120,132,135,140

Sivas 6,7,47,64,65,66,92,106,111,112,177,183

Solakzade Mehmed Bey Söğütlü
63

Sultan Vahidettin 75

Suriye 4, 20,28,91

Süleyman Nazif Bey 25-27,28

Süleyman Necati Bey (Güneri)
35,36,59,67,76,79,92,93,98,109,118,120,121,126,127,136

Süleyman Nuri 154,171

Süleyman Sami 151,154,167

Ş

Şam Vapuru 5,29

Şark Meselesi 23

Şark-i Anadolu Müdafaâ-i 96

Hukuk-ı Milliye Cemiyeti
4-6,21,24-29,36,387,43,47,49,68,6
9,78,79,84,86,87,88,89,95,96,97,9
8,106,109,121,185

Şehzâde Abdülhâlim Efendi 41

Şevki Efendi 92

Şeyh Eşref Efendi 49

Şükrü Bey 153,157

T

Tahsin Bey 154

Teğmen Asım 151,153

Tevfik Paşa 63

Tortum 86,92,131

Trabzon5,29,30,43,44,47,
60,64,65, 87,88,90-100,103,106
149,151,152,156,167,175,176,177,
178,181,192,197,

Trabzon Muhafazâ-i Hukuk-ı 5,
47,96

Tunceli 39

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
9,13,131,188

Türkistan 148,161,165,168

Türkiye Büyük Millet Meclisi
8.13.139,188

Türkiye CumhuriyetiXV

Türkiye Komünist Partisi
135,166,168,169,174,185,198

Türkiye Komünist

7,135,136,145,147,151,154,162,16
5,166,167,168,169,170,173,174,17
7,183,186,188,190,198

U

Ulus Gazetesi 8,13

V

Vakfikebir 98

Vali Azmi 157

Van 47,64,92,129

Vilayât-ı Site Vilayât-ı
Şarkıye 4-6,14,22,24,25,27-
29,33,35,37,44,98,193

Vilayât-ı Şarkıye 4-6,14,21,24,26-
29,34,36,43,96,185

Müdafaâ-ı Hukuk-ı Milliye
Cemiyeti 4-6,22-30,37,39,44,48
,51,70,71,80,81,86,88-92,96,98-
100,109,111,124,193

Milliye Cemiyeti Erzurum
Şubesi 6,38,43,79,121

Vilâyet Kongresi

44,52

Von Schmit 3

Vuslat Erverdi 73

Wilson Prensipleri 48,51,132

Woodrow Wilson 50

Y

Yacızızâde Sait Bey 92

Yahya Resizâde Zekeriyya Reis
152

Yakup Demir 174

Yakup Şevki Paşa 46

Yazıcızâde Ali 152

Yunanlılar.....
48,49,51,91,97,115,130,196

Yusufeli 92

Yüzbaşı Nalbandoğlu İsmail 36

Z

Zakir Bey 36,59,60

Zeki Başar 16

Zeki Baştımar 174

Zinovyevev157-164,171

